

ŒEYHU'L-İSLÂM SA'DÎ ÇELEBİ
VE
“el-FEVÂİDÜ'L-BEHİYYE: HÂŒİYE ‘ALÂ TEFSİRİ'L-BEYZÂVÎ”
ADLI ESERİNİN TAHLİLİ
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
(Yüksek Lisans Tezi)
Ersin ÇELİK
Rize-2015

T.C.
RECEP TAYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ŞEYHU'L-İSLÂM SA'DÎ ÇELEBİ

VE

“el-FEVÂİDÜ'L-BEHİYYE: HÂŞİYE ‘ALÂ TEFSİRİ'L-BEYZÂVÎ” ADLI
ESERİNİN TAHLİLİ

(Yüksek Lisans Tezi)

Tezin Yazarı

Ersin ÇELİK

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Muhammet YILMAZ

Rize 2015

T.C.
RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ŞEYHU'L-İSLÂM SA'DÎ ÇELEBİ

VE

**“el-FEVÂİDÜ'L-BEHİYYE: HÂŞİYE ‘ALÂ TEFSİRİ'L-BEYZÂVÎ” ADLI
ESERİNİN TAHLİLİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Tezin Yazarı

Ersin ÇELİK

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Muhammet YILMAZ

Tez Savunma Tarihi

11/06/2015

Tez Jürisi Üyeleri

İmza

Başkan : Yrd. Doç. Dr. Muhammet YILMAZ

Üye : Yrd. Doç. Dr. Mustafa HOCAOĞLU

Üye : Yrd. Doç. Dr. Burhan SÜMERTAŞ

Enstitü Müdürü

.../.../2015

Onay Tarih

RECEP TAYYIP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĐÜNE

Bu tezi bilimsel metotlara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak hazırlayıp sunduğumu, tezde bana ait olmayan tüm bilgi, düşünce ve sonuçları belirttiğimi ve kaynağını gösterdiğimi beyan ederim. 11/06/2015

İmza

Ersin ÇELİK

ÖNSÖZ

Tefsir tarihine bakıldığında, Kur'ân'ın her yönüyle anlaşılması bağlamında yapılan çalışmaların çok geniş bir literatür oluşturduğu görülmektedir. Bu literatüre, şu veya bu şekilde katkı yapan her bir yazım geleneği önemlidir. Kur'ân'ı yalnızca filolojik açıdan inceleyen Meâni'l-Kur'ân türündeki eserler, Esbâb-ı nüzûl gibi Kur'ân ilimlerinden yalnızca birine hasredilmiş eserler bu literatürün bir parçası olduğu gibi bazı tefsirler üzerine yazılmış şerh ve hâşiyeler de bu bütünün bir parçasıdır. Dolayısıyla, özellikle Selçuklu ve Osmanlı'nın İslâm aleminin bayraktarlığını yaptığı döneme rastlayan şerh, hâşiyeye ve ihtisâr türünde kaleme alınmış çoğu el yazması halinde bulunan eserler de tefsir tarihinin bir parçası olarak incelenmeyi beklemektedir. Biz bu bağlamda çalışmamızda, Şeyhülislâm Sa'dullah Sa'dî Çelebi b. İsmâ b. Emirhan ed-Dadâyî el-Kastamonî (ö. 945/1539)'nin Türkiye ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yüzlerce el yazması bulunan, Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli eseri üzerine yazdığı, *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiyeye ala tefsîri'l-Beyzâvî* hâşiyesini yöntem ve muhteva açısından inceledik.

İlâhiyat Fakültelerinin kuruluşundan itibaren küçük büyük birçok tefsir, metot ve muhteva açısından incelenmiş ve incelenmeye de devam edilmektedir. Ancak tefsir hâşiyelerinin, söz konusu akademik çalışmaların konusu olma açısından hak ettiği yerde olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu çalışmada, Şükrü Maden'in Şeyhzâde hâşiyesi üzerine hazırladığı doktora tezinden sonra Beyzâvî tefsiri üzerine yazılmış ve ulema tarafından itibar gören hâşiyelerden birisi daha tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın özellikle XII-XIX. yüzyılları arasında en yoğun dönemini yaşayayan şerh ve hâşiyeye çalışmalarının akademik düzeyde araştırılmasına ve tartışılmasına mütevazı bir katkı sunmasını temenni ederim. Zira, yaklaşık olarak 8-9 asra tekabül eden şerh-hâşiyeye geleneğinde verilmiş eserleri araştırmadan kültürel envanterimizin çıkartılması mümkün olmadığı gibi İslâmî ilimlerin ilmî bir bütünlük içerisinde ele alınması da mümkün değildir.

Tezin hazırlanması sürecinde, en ince detayına kadar ilgilenen kıymetli hocam ve danışmanım Yrd. Doç. Dr. Muhammet Yılmaz Bey'e şükran borçluyum. Ayrıca Tefsir bölümünün değerli hocaları Prof. Dr. Süleyman Mollaibrahimoğlu ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa Hocaoğlu hocalarıma da katkılarından dolayı teşekkür ederim. Tezin fikrî alt yapısı konusunda eserlerinden ve tavsiyelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. İsmail Kara, Yrd. Doç. Dr. Şükrü Maden ve Arş. Gör. M. Hanefi Suluoğlu ile yetişmemde maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen aileme ve hocalarıma hürmetlerimi arz ederim. Son olarak, gösterdikleri ilgi ve alakadan dolayı Süleymaniye Kütüphanesi ile Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi çalışanlarına ve bu süreçte yorucu mesaiye ayak uyduran ve desteğini her daim hissettiren eşim Elvan Hanım'a teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Ersin ÇELİK

RİZE/2015

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
İÇİNDEKİLER	7
KISALTMALAR	10
GİRİŞ	11
Araştırmanın Konusu	11
Araştırmanın Önemi.....	13
Araştırmanın Amacı.....	14
Araştırmanın Kaynakları.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

SA‘DÎ ÇELEBİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI.....	18
A. İsmi ve Doğumu	18
B. Eğitim Hayatı.....	19
1. Yetiştirdiği Talebeler	20
2. İlmî Kişiliği.....	21
C. Bulunduğu Görevler	22
1. Müderrislik	22
2. Kadılık.....	24
3. Şeyhülislâmlık.....	26
D. Edebî Yönü.....	30
E. Vakıf Hizmetleri	31
F. Vefatı.....	35
II. ESERLERİ	36
A. Tefsirle İlgili Eserleri	36
B. Fıkıhla İlgili Eserleri.....	37
C. Diğer Eserleri.....	42
D. Sa‘dî Çelebi’ye Nispet Edilen Eserler	45

İKİNCİ BÖLÜM

“el-FEVÂİDÜ’L-BEHİYYE: HÂŞİYE ‘ALA TEFSİRİ’L-BEYZÂVÎ” ADLI ESERİ

I. HÂŞİYENİN TANITIMI.....	48
-----------------------------------	-----------

II. HÂŞİYENİN KAYNAKLARI	56
A. Tefsir ve Kıraat Kaynakları	57
B. Hadis Kaynakları	60
C. Kelam Kaynakları	61
D. Fıkıh Kaynakları	61
E. Dil Kaynakları	62
III. HÂŞİYENİN ŞEKİL VE ÜSLÛBU	63
A. Şekil	64
B. Üslûp	65
1. Maksadı Belirlemeye Yönelik Açıklamalar	65
2. Soru ve Cevap Üslûbu	66
3. Sa'dî Çelebi'nin Oğlu Mehmed Çelebi Tarafından Yazılan Bölüm	69
IV. TEFSİRİN LAFZÎ OLARAK ANLAŞILMASINA YÖNELİK HÂŞİYE	71
A. Kavramsal Açıklamalar	71
1. Garip Kelimeler	71
2. Terimler	73
3. Özel İsimler	73
B. Dilsel Açıklamalar	74
1. Sarf	74
2. Nahiv	75
2. Belâgat	78
C. Nüsha Farklılıklarıyla İlgili Açıklamalar	80
V. TEFSİRİN MANASININ ANLAŞILMASINA YÖNELİK HÂŞİYE	81
A. Maksadın Ne Olup Olmadığını Tespit Etme	81
B. Metni Delillendirme	83
C. Örneklendirme ve Örnekleri Çoğaltma	85
D. Hadisleri Tahric Etme	86
E. Şiirlerle İstîşhad ve Şiirleri Şerh Etme	92
F. Anlamı Kapalı İfadeleri Açıklama	93
G. Müfessirin Görüşlerinden Birisini Tercih Etme	94
H. Tefsirlerden Nakillerle Müfessiri Destekleme	95
J. Âyetlere Kendi Yorumunu Katma	96

K. Tarihî Olaylara Geniş Yer Verme.....	97
L. Kâdî Beyzâvî'yi Eleştirme ve Savunma	100
M. Farklı İhtimal ve Görüşlere Yer Verme	104

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂŞİYENİN KUR'ÂN İLİMLERİ VE TEFSİR YÖNTEMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

I. KUR'ÂN İLİMLERİ.....	106
A. Mekkî ve Medenî.....	106
B. Esbâb-ı Nüzûl	108
C. İ'câzü'l-Kur'ân	110
D. Münâsebâtü'l-Kur'ân	112
E. İ'rabü'l-Kur'ân.....	113
F. Fezâilü'l-Kur'ân	114
II. TEFSİR YÖNTEMİ.....	115
A. Rivayet Tefsiri	115
1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri	115
2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri	117
3. Kur'ân'ın Sahâbe Sözleriyle Tefsiri.....	118
4. Kur'ân'ın Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri.....	118
5. Kıraatlerden Yararlanma	119
6. Arap Şiirinden Yararlanma	120
B. Dirayet Tefsiri.....	118
1. Fikhî Yönü.....	121
2. Kelâmî Yönü	124
3. İşârî/Tasavvufî Yönü.....	127
4. Bilimsel ve Felsefî Yönü.....	128
SONUÇ.....	132
KAYNAKÇA	136
EKLER.....	145
ÖZET.....	150
ABSTRACT	151
ÖZGEÇMİŞ.....	152

KISALTMALAR

b.	Bin, İbn
bkz.	Bakınız
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
GAL	Geschichte der Arabischen Litterature
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
İSTEM	İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAV	İslâmî Araştırmalar Vakfı
KTÜ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
m.	Milâdî
md.	Madde
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
nr.	Numara
nşr.	Neşreden, Yayınlayan
ö.	Ölümü
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	Tahkik, tahkik eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
vr.	Varak

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik yapılan çalışmalar, Hz. Peygamber'den itibaren günümüze kadar aralıksız devam etmekle birlikte, yazılan eserlerin yöntem ve muhtevasına rengini veren anlayış, farklılık arz etmektedir. Vahyin nüzûlünden itibaren günümüze kadar devam edegelen kelâm-ı ilâhiyi anlamaya yönelik çabaların, belirli dönemlerde belirli yönlerde ağırlık kazandığı görülmektedir. Örneğin; sahâbe döneminde daha çok Hz. Peygamber'den öğrendiğini aktarma şeklinde cereyan eden hâkim tefsir kültürünün rivayet ağırlıklı olduğunu söylemek mümkündür. Tefsirin tedvin döneminde yapılan çalışmaların ise daha çok filolojik yani dilbilimsel ağırlıklı olduğu, bu dönemde yazılan eserlerden açıkça anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise İslâm coğrafyasının genişlemesiyle yeni hâdiseler, felsefî fikirler ve mezhepler ortaya çıkmış ve bu süreç içerisinde tefsirdeki rivayet hâkimiyeti, yerini dirayet ağırlıklı tefsirlere bırakmıştır.

XII. yüzyıldan sonra ise İslâm dünyasında medrese kültürünün yerleşmesine paralel olarak, ilim çevrelerinde kabul gören belli başlı bazı tefsirlere şerh ve hâşiye yazma metodu yaygınlık kazanmış, tefsire dair söyleyeceği sözü olanlar bu yazım geleneği üzerinden eser vermeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla, bu dönemde tefsire dair yapılan çalışmalar içerisinde, şerh-hâşiye türünde yazılan eserler büyük bir yekûn tutmaktadır. Bununla birlikte tefsir tarihine dair yazılan eserlerde, bu yazım geleneği üzerine verilmiş eserlerin pek itibar görmediği aşikardır. Aslında bu, sadece tefsir tarihinin değil, bütün İslâmî ilimlerin tarihine dair yazılan eserlerin ortak problemidir. Hâlbuki İslâmî ilimlerin tarihinin ilmî bütünlük ve süreklilik içerisinde ele alınması zarûrîdir. Zira şerhler, klasik metinlerle sonraki dönemler arasında bir bağ kurma işlevini yürütmekte, bunu yaparken de ciddi bir ilmî mirası aktarmaktadır. Tefsir tarihi yazımında şerh-hâşiye edebiyatını görmezden gelerek dışlayan bu anlayış, akademik çalışmalara da yansımış, müstakil tefsir eserlerinin metodolojisine dair İslâm dünyasında yüzlerce tez yazılmasına rağmen, şerh ve hâşiye literatüründeki eserlerin metot ve muhtevasını tetkik eden tezler ise yok denecek kadar azdır.

Bu eserlerin yöntem ve muhtevasının incelenmesinin önemi bir yana, İslâmî ilimlerin tarihlerine dair yazılan eserlerin sıhhatli olabilmesi için dahi, çoğu yazma halinde bulunan bu mirasın bilimsel bir üslûpla tetkik edilmesi elzemdir.

Araştırmanın konusu işte bu düşünceden hareketle seçilmiş, şerh ve hâşiye geleneğinin değerlendirilmesinin ön kabullerle değil, akademik perspektifle ele alınan eserlerle mümkün olabileceği kanaatini taşımaktadır. Çalışmanın konusu iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Osmanlının siyâsî, ekonomik ve ilmî yönde zirvede olduğu Kânunî Sultan Süleyman dönemi şeyhülislâmlarından Sâdullah Sa'dî Çelebi b. Îsâ b. Emirhan ed-Dadâyî el-Kastamonî (ö. 945/1539)'nin hayatı, eserleri ve ilmî kişiliği irdelenmiş, ikinci ve üçüncü bölümde ise onun Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsiri üzerine yazmış olduğu *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye ala tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eserinin metodolojisi ve muhtevası incelemeye tabi tutulmuştur.

Sa'dî Çelebi'nin Kâdî Beyzâvî tefsiri üzerine ele aldığı bu hâşiye, İstanbul medreselerinde tefsir derslerinde yardımcı kitap olarak okutulmuş, üzerine birçok hâşiye kaleme alınmış, onun eserine ve görüşlerine kendisinden sonra yaşamış bir çok alim tarafından atıfta bulunulmuştur. Çelebi'nin bu eseri, İbnü't-Temcîd (ö. 855/1451), Rûşenî (ö. 892/1487), Kâzerûnî (745/1345), Şeyhzâde Muhyiddîn el-Kocevî (ö. 950/1543), Molla İvaz (ö. 994/1585), Samsunîzâde (ö. 998/1589), Siyalkûtî (ö. 1067/1656), Şihâbüddîn Hafâcî (ö. 1069/1659) ve Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780)'nin hâşiyeleri ile birlikte Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-tevîl* isimli tefsirine yazılan onlarca hâşiye içerisinden tam olanlardan bir tanesidir. Sa'dî Çelebi ve eserleri hakkında yapılmış herhangi bir çalışmanın olmaması, bizi hem onun bu kıymetli eserinin tanıtılması hem de tefsir hâşiyelerinin metot ve muhtevasının güzel bir örnek üzerinden değerlendirilmesi açısından böyle bir çalışma yapmaya sevketti.

Araştırmanın Önemi

Asırlarca İslâm dünyasında başarılı ve yaygın bir ilmî faaliyet türü olarak kabul edilen hâşiye geleneği, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren tenkit edilmeye başlanmış, XX. yüzyılda ise bu tenkit süreci, geçmişiyile bir şekilde irtibatını koparmış Cumhuriyet Türkiye'sinde çok daha yaygınlaşmıştır.¹ XXI. yüzyıla girerken bu husus tekrar ele alınmış, hâşiye telifini eleştiren ve bu geleneği ilmî açıdan adeta yok sayan bu ekolün karşısına, söz konusu yazım geleneğinin yargısız infaza tabi tutulduğunu söyleyen karşıt bir söylem de gelişmiştir.²

Gerek hâşiye türünde verilen eserlerin kendi yazıldığı dönem içerisinde değerlendirilmesi gerektiğine inanıp bu yazım tarzını önemseyenler için, gerekse bunu İslâmî ilimlerde gerilemeyi temsil eden ve değerlendirmeye alınmayı hak etmeyen eserler olarak görenler için yapılması gereken şey, önyargılardan uzak bir şekilde, en azından bu eserlerden öne çıkanları akademik araştırmaların konusu yapmaktır.

Bu çalışmada, söz konusu tartışmaya somut bir örnek üzerinden yaklaşarak; hâşiyenin ne olup ne olmadığı veya diğer bir ifadeyle ne yaptığı ya da yapmadığı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bunun için de Osmanlı'da ulema nezdinde kabul görmüş, orta hacimli bir hâşiye olan Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi tercih edilmiştir. Bu hâşiyenin tercih edilmesinin diğer bir sebebi de müellifinin Osmanlı eğitim ve idari sisteminde uzun yıllar görev yapmış bir alim olması ve onun hayatının tanıtılmasının da Osmanlı eğitim ve idarî tarihine yapacak olduğu katkıdır.

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 57; Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleceğin Değişimi*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 91-93; Tefâtânî (ö. 792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, nşr. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 79, 81, 84, (neşredenin giriş yazısı); Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi-Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981, s. 34, 35, 36, 126; M. Sait Yazıcıoğlu, "Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri", Osmanlı: Bilim, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VIII, s. 185; Bahattin Dartma, "Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 87, 88, 94, 95.

² Düccane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası' – Bir Histografik Eleştiri Denemesi-", *İslâmiyât*, II, sy. 4, 1999, s. 57; Harun Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, VII, sy. 76, 1996, s. 12-13; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz "Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not"*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, s. 5.

Gerek Türkiye’de gerekse yurt dışında yüzlerce el yazma nüshası bulunan bu eserin incelenmesi, ilmî ve kültürel envanterimizin ortaya çıkartılması açısından da büyük önem arz etmektedir. Ayrıca bu çalışmanın, Sa’dî Çelebi’nin çoğu el yazması halinde bulunan diğer eserlerinin de tanınmasına ve akademik çalışmalara konu edilmesine vesile olacağı kanaatindeyiz.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın temelde üç önemli amacı bulunmaktadır:

Birincisi, Osmanlı Devleti’nin ilmî, siyâsî ve iktisâdî yönden zirvede olduğu XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, bir çok değerli ilim adamından birisi olarak kabul edilen Sa’dullah Sa’dî Çelebi el-Kastamonî’nin tanıtılmasıdır. Zira, onun ilme bakışının günümüz ilim ve fikir insanları için büyük önem teşkil ettiğini düşünmekteyiz. Bu amaç aslında ikinci klasik dönem diye adlandırılan XII. asır sonrası İslâm ilim ve kültür mirasının ve buna yön veren alimlerin daha iyi tanınması amacına hizmet etmektedir.

İkincisi, Sa’dî Çelebi’nin gerek ilmî gerekse idârî görevlerde iken, yıllarca vermiş olduğu tefsir derslerinden elde ettiği birikimin bir sonucu olarak Kâdî Beyzâvî’nin tefsiri üzerine yazmış olduğu *el-Fevâidü’l-behiyye: Hâşiye ‘alâ tefsîri’l-Beyzâvî* isimli eserinin metodolojisini ve muhtevasını incelemektir. Medreselerde tefsir derslerinde yardımcı kitap olarak takip edilen bu eserin yönteminin ve içeriğinin incelenmesinin, yükselme devrindeki Osmanlı toplumunun Kur’ân ve tefsir kültürünün bilinmesine ve gelişen Türkiye’de günümüz din adamının vizyonuna katkı yapacağı kanaatindeyiz. Bu eserin Türkiye’nin yanı sıra Rusya’dan İspanya’ya, Mısır’dan Amerika’ya kadar birçok kütüphanede yazma nüshalarının bulunması, bu eserle ilgili ilmî bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Üçüncüsü ise Sa’dî Çelebi’nin yaşadığı dönemde Osmanlı toplumunda istifade edilen müfessirleri ve tefsirleri tespit etmektir. Zira, genelleme yapılarak Osmanlı tefsir mirası denilince *Envâru’t-tenzîl* ve *Keşşâf* gibi birkaç tefsir üzerinden değerlendirme yapılırsa da bu hâşiye esasında Osmanlı’da çok geniş bir âlim ve eser yelpâzesinden istifade edildiğini göstermektedir.

Araştırmanın Kaynakları

Bu çalışmanın ana kaynağı, Kâdî Beyzâvî'nin tefsiri üzerine Sa'dullah Sa'dî Çelebi tarafından yazılmış olan hâşiyedir. Söz konusu hâşiyenin tam ve eksik olarak Türkiye'de ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yüzlerce yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu çalışmamızda, Süleymaniye Kütüphanesi 168 numarada bulunan tam nüshadan istifade ettik. Çelebi'nin tefsir sahasındaki tek eseri diyebileceğimiz bu eser, 293+7 varak olup her sayfa ortalama 31 satırdan meydana gelmektedir. Eserin tamamını gözden geçirerek çalışmamızın omurgasını bu hâşiyeye üzerine oluşturduk.

Çalışmamızda, Sa'dî Çelebi'nin *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî* isimli el yazması hâşiyesinin yanında muhtelif bibliyografik eserlere ve hâşiyede müellifin çokça istifade ettiği tefsir kaynaklarına müracaat ettik. Bu kaynaklar şunlardır:

1- Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561)'nin, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* adlı tabakat eseri: Taşköprizâde bu eserinde, Sa'dî Çelebi'nin eğitim hayatı, bulunmuş olduğu görevler, ilmî kişiliği ve yazmış olduğu eserler hakkında kısaca bilgi vermektedir. Taşköprizâde'nin Sa'dî Çelebi ile hemen hemen aynı dönemde yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda, onun verdiği bilgilerin değeri daha iyi anlaşılacaktır. Biz tezimizde hem Taşköprizâde'nin eserinden hem de onun eseri üzerine zeyl olarak yazılmış, Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî (ö. 999/1591)'nin *Hadâiku's-Şekâik (Tercüme-i Şekâik)* isimli eseri ile Nev'îzâde Atâî (ö. 1045/1635)'nin *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekâik (Zeyl-i Atâî)* isimli eserlerinden istifade ettik.

2- Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)'nin, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* adlı eserinin önemli bir biyografik eser olması ve Sa'dî Çelebi'nin yaşadığı döneme tarih olarak yakın olması sebebiyle, bu eser de istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi olmuştur.

3- Ziya Demir'in *XIII-XVI. Yüzyılları Arasında Osmanlı Müfessirleri* isimli çalışması: Doktora tezi olarak hazırlanmış olan bu bibliyografik eserde, Sa'dî Çelebi'nin hayatı ile ilgili bilgiler verildikten sonra Kâdî Beyzâvî'nin tefsiri üzerine yazmış olduğu hâşiyesinin metodu hakkında kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

4- Şükrü Maden'in *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi – Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî İsimli Hâşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme-* isimli makalesi: Bu makale, Sa'dî Çelebi'nin tam hâşiyesinden istinsah edilmiş olan Mülk sûresi hâşiyesi üzerine yapılmış bir çalışmadır. Maden, bu makalesinin ilk bölümünde Osmanlı tefsir geleneğinde hâşiyeciliğin yerini, bunu önemseyenler ve önemsemeyenler açısından değerlendirmiştir. Ayrıca söz konusu makale, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin tamamı üzerine akademik bir çalışma yapılması gerekliliğini göstermesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

5- Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil* isimli tefsiri: Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin bu tefsire yazılması sebebiyle, tezde hâşiyeyle birlikte Kâdî Beyzâvî tefsirine çokca müracaat edilmiştir. Sa'dî Çelebi'nin görüşlerine yer verilmeden önce bağlamdan kopmaması için mutlaka Beyzâvî'nin fikirleri verilmiş, sonra müellifin hâşiyesindeki görüşleri ele alınmıştır.

6- Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *Keşşâf* tefsiri: Beyzâvî'nin *Keşşâf* tefsirinden çokca istifade etmiş olmasından hareketle, Çelebi'nin de sık sık bu esere müracaat etmesi bizim de tezimizde *Keşşâf* tefsirine müracaatımızı gerekli kılmıştır. Şerefüddîn et-Tîbî (ö. 743/1343)'nin *Keşşâf* üzerine yazmış olduğu hâşiyesinin müellifimizin müracaat ettiği temel kaynaklarından birisi olması da Zemahşerî'nin tefsirinden istifademizi gerekli kılan sebeplerden bir diğeri olmuştur.

7- Ebû Hayyân el-Endülüsî'nin *el-Bahru'l-muhît* isimli tefsiri: Bu tefsir, Sa'dî Çelebi'nin en çok istifade ettiği kaynaklardan birisi olup hâşiyesini yazarken birçok yerde Ebû Hayyân'ın tefsirine atıfta bulunmuştur.

Onun, bu tefsire müracaatı genelde Ebû Hayyân'ı tenkit amaçlıdır. Bizde Sa'dî Çelebi'nin tenkitlerinin alt yapısını öğrenmek için bu tefsire zaman zaman müracaat ettik.

Bu eserlerin yanısıra, müellifimizin hayatı ile ilgili detayları tespit için çok fazla tabakat ve terâcim türü eserlere de müracaat edilmiştir. Müellifin, eserini yazarken istifade ettiği kaynaklara bizzat müracaat edilip, atıf yaptığı yerle bire bir karşılaştırma yapılarak, Sa'dî Çelebi'nin değerlendirmelerinin bağlamında okunmasına gayret gösterdik.

Çalışmamızda zaman zaman zikrettiğimiz âyetlerin meallerinde ise komisyon tarafından hazırlanıp Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından neşredilen *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* isimli çalışmadan istifade ettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

SA'DÎ ÇELEBİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI

A. İsmi ve Doğumu

Sa'dî Çelebi'nin tam ismi, Sa'dullah Sa'dî Çelebi³ b. İsâ b. Emirhan ed-Dadâyî el-Kastamonî'dir. Onun dedesinin ismi, her ne kadar bazı eserlerde Umurhan olarak zikredilmişse de *eş-Şekâiku'n-nu'mâniye* gibi müellife daha yakın tarihlerde kaleme alınan eserlerde Emirhan olarak kaydedilmiş olması bunun hatalı olduğunu göstermektedir.⁴ Kaynaklarda en çok kullanılan isimleri, Sa'dî Çelebi ve Sa'dî Efendi'dir. Ayrıca, başta Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiye olmak üzere, kaleme aldığı birçok hâşiyesine atıfla, Muhaşşî-i Beyzâvî ve Muhaşşî Sa'dî Efendi isimlerinin yanı sıra, Mevlâ Allâme, Sa'düddîn, er-Rûmî, el-Hanefî nisbeleriyle zikredildiği görülmektedir.⁵

³ Kaynaklarda Sa'dî Efendi'nin ismine bitişik olarak zikredilen "Çelebi" kelimesi; asil, zarif, okumuş ve bilgili kimseler için kullanılan bir unvandır. Kelimenin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de bugüne kadar kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu görüşlerden en eski olanı ve en çok kabul göreni, Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ve Hasan Kâfi Akhisârî (ö. 1024/1615)'nin ortaya koydukları, Çelebi'nin Türkmen dilinde Allah'ın isimlerinden biri olan "Çalap" kelimesinden geldiği görüşüdür. Bunlara göre, sonundaki nisbet "yâ"sı ile kelimeye (Çalabî), "Allah'a mensup, Allah'a bağlı" anlamı verilmiş ve telaffuzu zamanla incelenerek "Çelebi" şekline dönüşmüştür. Bkz. Mehmet İpşirli, "Çelebi", *DİA*, İstanbul: TDV, VIII, s. 259.

⁴ Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar, 2007, s. 324; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 21; Recep Akakuş, "Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrâsî", *Diyanet Dergisi*, 1989, XXV/2, s. 96. Brockelmann ise Sa'dî Çelebi'nin dedesinin ismini "Mirhan" olarak kaydetmiştir. Bkz. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*, E. J. Brill, Leiden, 1949, II, s. 578.

⁵ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniye fi ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1405/1984, s. 443-445; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn, I-II*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1413/1992, I, s. 191; İsmail Paşa İbn M. Emin b. Mir Selim el-Babanî el-Bağdadî, *Hediyyetü'l-ârifin, I-II*, İstanbul: MEB, 1951, I, s. 386; İbnü'l-İmâd Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dimaşkî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb, I-X*, thk. Abdülkâdir Arnavud-Mahmud Arnavud, Dimaşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1414/1993, X, s. 373; Şemseddin Sâmî (ö. 1904), *Kâmûsü'l-a'lâm, I-VI*, İstanbul: Mîhran Matbaası, 1316, IV, s. 2570; Bursalı Mehmed Tahir b. Rifât, *Osmanlı Müellifleri, I-III*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333/1914, I, s. 323; Carl Brockelmann, *GAL*, II, s. 578; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye, I-IV*, Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ-Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1957, IV, s. 216; Hayreddin Zirikli (ö. 1396/1976), *A'lam (Kâmusu Terâcim), I-IX*, Beyrut: Dâru'l-İlim, 1990, III, s. 88; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin I-II*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008, II, s. 641-642; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21; Recep Akakuş, "Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrâsî", s. 95; Ziya Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 324; Abdullah Muhammed

Kastamonu'nuya bağlı Daday ilçesinde⁶ doğan Sa'dî Çelebi'nin doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.⁷ Uzun yıllar süren medrese eğitimi üzerine çeşitli vilayetlerde uzunca bir müddet müderrislik ve kadılık yaptığı göz önünde bulundurulduğunda, onun 1465-1475 yılları arasında doğmuş olması muhtemel görünmektedir.

Sa'dî Çelebi'nin ailesi ile ilgili de detaylı bir bilgi olmamakla birlikte, onun babası İsa Çelebi ile birlikte daha küçük yaşlarda iken İstanbul'a taşındıkları ifade edilmektedir. Ayrıca yaptırmış olduğu dârülkurrânın vakfiyesinden bir kız kardeşinin olduğu da anlaşılmaktadır.⁸

B. Eğitim Hayatı

Sa'dî Çelebi, ilk tahsilini Aksaray'daki Murad Paşa Camii'nde imam olan babasından almıştır. Ayrıca, devrin ulemâsından muhtelif ilimler tahsil etmiştir.⁹ Nitekim bir icâzetnâmede, İbn Yahyâ el-Ensârî, Yûsuf b. Hasan el-Hüseynî, Muhammed b. İbrahim es-Samedinî'yi ilim tahsil ettiği hocaları arasında zikretmektedir.¹⁰

Sa'dî Çelebi'nin hangi medreselerde eğitim aldığı ve hangi eserleri okuduğuna dair ise kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır.

Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemün şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fî't-türâsi'l-islâmî ve beyâni şürûhâ I-III*, Ebûzabî: el-Mecmaü's-sekâfî, 1427/2006, I, s. 362; Şükrü Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi-Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Süre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013, s. 68.

⁶ Ancak Şemseddin Sâmî, Sa'dî Çelebi'nin Kastamonu vilayetinin Eflâni-Daday kasabasından olduğunu ifade etmiştir. Bkz. *Kâmûsü'l-a'lâm*, s. 2570. O dönemde kullanılan "Eflâni-Daday" ifadesi ise günümüzde Karabük il sınırı içerisinde yer alan Eflani ilçesinin Daday tarafında kalan köylerini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu da Çelebi'nin Eflani'nin Daday tarafında yer alan bölgesinde doğmuş olabileceği ihtimalini gösterse de oldukça geç bir tarihte ele alınan bu eserden başka hiçbir kaynakta bu ifadenin yer almaması söz konusu bilgiyi şüpheli kılmaktadır.

⁷ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 443-445; Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (ö. 1202/1788), *Devhatü'l-meşâyih: Şeyhülislâm Biyografileri*, yy., ts., s. 18-19; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 323; Zirikli, *A'lâm*, III, s. 88; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 641-642.

⁸ Mustafa Özel, "Molla Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsikîsi Dergisi)* ed. Mehmet Ali Kapar, Konya: Damla Ofset, 2009, XIII, s. 155.

⁹ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 443-445; Ömer Nasûhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 641-642; Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü, I-IV, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995, III, s. 27.

¹⁰ Mehmet İpşirli - Ziya Demir "Sâdî Çelebi", *DİA*, İstanbul: TDV, XXXV, 404-405.

Meşhur biyografi alimi Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi *Devhatü'l-meşâyih* adlı eserinde, onun Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin talebesi olduğu ve ona fetvâ eminliği¹¹ yaptığı konusunda bir takım bilgiler nakletmiş olsa da kronolojik açıdan bu bilgiler şüpheli görülmüştür.¹²

Sa'dî Çelebi'nin Kemalpaşazâde'den ilim tahsil etmesi husûsu, bu iki alimin hemen hemen yaşıt olması sebebiyle şüphe uyandırmakla birlikte, yaygın eğitim kültürünün hakim olduğu Osmanlı'da bu mümkün gözükmemektedir. Çelebi'nin Kemalpaşazâde'ye fetva eminliği yaptığı belirtilen dönemin, onun şeyhülislâmlık görevini yürüttüğü 1526-1534 yılları arasına denk gelmesi, Sa'dî Çelebi'nin de aynı dönemde İstanbul kadılığını ifa etmesi kronolojik olarak aykırılık arz etmektedir. Sa'dî Çelebi, dönemin birçok aliminden ilim tahsil ettikten sonra, Mevlânâ Muhyiddin Mehmed Samsûnî'ye intisap ederek onun hizmetine girmiş ve mülâzemet¹³ almıştır.¹⁴

1. Yetiştirdiği Talebeler

Sa'dî Çelebi, gerek müderrislik yaparken, gerekse kadılık ve şeyhülislâmlık gibi idarî görevlerde bulunurken bir çok talebe yetiştirmiştir. Ondan eğitim aldığını tespit edebildiğimiz bazı talebeleri şunlardır: Molla Dursun b. el-Hâc Murad, Mevlânâ Kirmastî'nin oğlu Molla Hüsrev, Molla Abdülbâkî, Molla Şemseddîn Ahmed, Molla Halil b. İsa Paşa, Molla Necmüddîn b. Muhammed (Necmî diye meşhur), Molla Atâullah Ahmed, Molla Zeynü'l-İbâd, Molla Nasrullah Efendi, Molla Mustafa b. Ali, Şeyh Muharrem b. Mehmed, Molla Cuma, Molla Abdurrahman b. Seydî Ali (Kızıl Molla).¹⁵

¹¹ Meşihat Dâiresi'nde Şeyhülislâm'dan sonra gelen ikinci derecedeki memuru olan Fetvâ Emîni, fetvaların hazırlanmasından sorumlu olan görevlidir. Bu memûriyet, ilk defa Zenbilli Ali Efendi'nin Şeyhülislâmlığı döneminde kurulmuştur. Bkz. Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002, s. 206.

¹² Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 18-19.

¹³ Mülâzemet: Sözlükte "bir kimseye veya bir yere bağlanmak, bir işte devamlı olmak" manasına gelir. Terim olarak ise medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almaları için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını ifade eder. Ancak mülâzemet, ilmiyeye hâs bir terim olmayıp; "staj" anlamında Osmanlı idarî ve askerî teşkilatında da kullanılmıştır. Bkz. Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", *DİA*, İstanbul: TDV, XXXI, s. 537-539.

¹⁴ Mehmet İpşirli - Ziya Demir "Sâdî Çelebi", *DİA*, s. 404-405.

¹⁵ Nev'izâde Atâullah b. Yahya, *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1409/1989, s. 17, 35, 46, 108, 122, 139, 149, 230, 231, 241, 262, 273.

Bunlar arasından Abdurrahman b. Seydî Ali, Sa'dî Çelebi'nin gözde öğrencilerinden olup, başka bir talebesi olan Molla Cuma'yı bir dönem ona hoca olarak tayin etmiştir. Nitekim Abdurrahman b. Ali de hocasının vefâtından sonra onun bazı eserlerini toplayıp kitap haline getirmiştir.¹⁶

2. İlmî Kişiliği

Babası ile birlikte küçük yaşlarda Kastamonu'dan İstanbul'a göç eden Sa'dî Çelebi, ilk eğitimini de aynı zamanda Aksaray'daki Murat Paşa Camii'nin imamı olan babası İsa Çelebi'den almıştır. Oğlu Sa'dî Çelebi'nin yetişmesi için özel bir gayret gösteren babası İsa Çelebi, ilk ve ortaöğretim seviyesindeki ders ve bilgileri oğluna bizzat kendisi öğretmiştir.

Sa'dî Çelebi, ilme olan özel ilgi ve iştîyâkı yanında güçlü bir zeka ve mükemmel bir hafızaya sahip oluşuyla da ilmiye sınıfının gözde şahsiyetlerinden birisi olmuştur. O, dinî ilimlerin yanında edebî ilimlere ve tarihe vakıf olmasıyla da meşhur olmuş bir alimdir. Önemli bulduğu birçok tarihî hadiseleri ve menkıbeleri ezberlediği ve bunları sohbetlerinde ibret malzemesi olarak kullandığı aktarılmıştır.

Onun ilim ve irfan aşkı, ömrünün sonuna kadar devam etmiştir.¹⁷ Talebelerinden Abdurrahman b. Seydî Ali, hocasının hasta olmasına rağmen dersten ve ilimden asla geri kalmadığına defalarca şahit olduğunu ve adeta onun ilim ile meşgul olmak sûretiyle hastalığını tedavi ettiğini ifade etmiştir.¹⁸

Sa'dî Çelebi, fetva işlerinde ne derece titiz ve dikkatli olmuşsa, öğrencileriyle ilişkilerinde de o derece ciddî, planlı ve programlı hareket etmiştir. O, her gün sabah namazını kılıp evrad ve ezkârını tamamladıktan sonra seccâdesinden kalkmadan, zamanın kabiliyetli ilim talebeleriyle beraber derse başlardı. Ders esnâsında takip ettiği usûl de oldukça önemlidir.

¹⁶ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 273.

¹⁷ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444; *İlmiye Salnâmesi*, s. 355; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21; Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 325.

¹⁸ İbnü'l-Hümâm Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamid es-Sivâsî el-İskenderî, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003, I, s. 3-4.

Zira, önce dersle ilgili kendi bilgi ve birikimini ortaya koyar; daha sonra da öğrencilerinin konuyla ilgili fikir ve görüşlerini dinlerdi. Bu arada, isabetli bulduğu öğrencilerinin fikirlerini kaydedirdi.¹⁹ Nitekim, hâşiyede zaman zaman karşılaştığımız “*Mevlânâ Allâme şöyle dedi ve bazı faziletli kimseler şöyle demiştir*” sözleriyle, görüşünü isabetli bulduğu öğrencilerini kasetmektedir. Bununla beraber, bazen de fikir ve görüşlerini aktardığı zeki ve kabiliyetli öğrencilerinden bir kısmını, eserlerinde isimleriyle zikretmiştir.²⁰

Ayrıca bibliyografik kaynaklarda Sa’dî Çelebi’nin zengin bir kütüphaneye sahip olduğu, zamanının büyük bir kısmını bu kitapları mutalaa etmekle geçirdiği kaydedilmiştir. Yazdığı eserlerden onun bu kitapları mutalaaasının bir sonucu olarak ansiklopedik bir bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.²¹

C. Bulunduğu Görevler

1. Müderrislik

Osmanlı ilmiye teşkilâtında kadılık ve müftülükle birlikte oluşan üç temel görevden biri olan müderrislik, medreselerde çeşitli dersler veren hocaları nitelemek üzere kullanılmıştır. Klasik İslâm medrese sisteminde olduğu gibi, Osmanlı medreselerinde de eğitim ve öğretimin temelinde müderrisler yer almıştır. Müderris tayinleri de XVI. yüzyıl sonlarına kadar kazaskerlerin teklifiyle yapılmıştır.²²

Mülâzemet dönemini bitirdikten sonra, Sa’dî Çelebi’nin hangi medreselerde görev aldığı kaynaklarda zikredilmekle birlikte, onun müderrisliğe ne zaman başladığı, söz konusu medreselerde ne kadar süre kaldığı ve hangi dersleri verdiği hususunda detaylı bir bilgi yer almamaktadır. Sadece, *Risâle fi’l-bey’ min kitâbi’l-buyû’* isimli risâlesinin başında, onun Bursa Sultaniye Medresesine müderris olarak tayin edilmeden önce, Burhâneddîn el-Merğînânî (ö.

¹⁹ Örneğin; Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*’nin 135b varagında “Mevlânâ Allâme” diye nitelediği bir talebesinin “Tefsirde bir lafzın muhtemel anlamı olan birkaç vecihle tefsirini kabul etmediğinden” bahsederken “Kemâ merre fi evveli’d-dersi/Dersin başında geçtiği gibi” ifadesini kullanmaktadır. Bu ifade, Çelebi’nin derste öğrencileri ile yaptığı müzakerelerden bazılarını hâşiyesinde zikrettiğini göstermektedir.

²⁰ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 141a, 142b, 159b, 160a; Mecdî, *Hadâiku’ş-Şekâik*, s. 444.

²¹ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 642.

²² Mehmet İpşirli, “Müderris”, DİA, İstanbul: TDV, XXXI, s. 468-470.

593/1197)'nin Hanefî fikhına dair kaleme aldığı *Hidâye* isimli kitabını, “Kitâbü'l-buyu” kısmına kadar okuttuğu belirtilmiştir. Çelebi, söz konusu medresede de müderrislerden ve halktan ileri gelenlerin katıldığı umûmî bir ders halkası oluşturmuş ve *Hidâye*'nin “Kitâbü'l-Buyu” bölümünden sonrasını okutmaya başlamıştır.²³ Buradan hareketle, onun Bursa Sultaniye Medresesinde göreve başlamadan önce, görev yaptığı diğer medreselerde okuttuğu derslerden birisinin *Hidâye* olduğunu söyleyebiliriz.

Sa'dî Çelebi, müderrislik hayatına İstanbul'da Başçı İbrahim Medresesi'nde başlamış, akabinde Edirne'de Taşlık Medresesi'nde görev yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüş ve Üsküdar'daki Vezir Mahmud Paşa Medresesi'nde bir müddet görev yapmıştır. Çelebi, 928/1522 yılında buradaki vazifesinden ayrılmış ve onun yerine Ebussuûd Efendi tayin edilmiştir.²⁴ Sa'dî Çelebi, Üsküdar'daki görevinden sonra Bursa Sultâniye Medresesi'ne geçmiş,²⁵ sonra tekrar İstanbul'a geri dönmüş ve Semâniye Medreseleri'nden birinde göreve başlamıştır. Bazı kaynaklarda, Sa'dî Çelebi'nin Bursa Sultâniye Medresesi'nde görev yaptığına dair bir bilgi bulunmasa da başta Taşköprizâde olmak üzere tabakat eserlerinin çoğunda onun Bursa Sultâniye Medresesinde de görev yaptığı kaydedilmiştir.²⁶ Zaten, *Risâle fi'l-Bey' min kitâbi'l-buyû'* isimli risâlesinin mukaddimesinde de onun söz konusu Bursa Sultaniye Medresesinde görev yaptığı belirtilmiştir.

Semâniye müderrisi iken İstanbul Kadılığı'na tayin edilen Sa'dî Çelebi, bu görevden azledildikten sonra, yüz akçe ücret karşılığında tekrar Semâniye Medreseleri'nden birinde görevlendirilmiştir.

²³ Sa'dî Çelebi, *Risâle fi'l-Bey' min kitâbi'l-buyû'*, Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 669, vr. 1b.

²⁴ Sa'dî Çelebi ile Ebussuûd Efendi arasında bu açıdan bir halef-selef münasebeti olduğu görülmektedir. Zira, Sa'dî Çelebi İstanbul kadılığından azledildiği zaman onun yerine yine Ebussuûd Efendi tayin edilmiştir. Sa'dî Çelebi'nin vefatından sonra Ebussuûd Efendi'ye kadar (yaklaşık olarak yedi yıl) şeyhülislâmlık makamının layıkıyla temsil edilemediği belirtilmektedir. Bkz. Atâi, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 184.

²⁵ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444; Mecdî Mehmed Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku'ş-Şakâik =Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numâniyye*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1409/1989, s. 445; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, s. 373.

²⁶ *İlmiye Salnâmesi*, s. 355; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 642; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21.

Çelebi'nin bu ikinci müderrislik dönemi, kadılıktan azledildiği 2 Rebû'l-Evvel 940/1533 tarihi ile şeyhülislâmlığa tayin edildiği 3 Şevval 940/17 Nisan 1534 tarihleri arasında, yaklaşık olarak 7-8 ay kadar devam etmiştir.

2. Kadılık

Osmanlı Devleti'nde beylik döneminden itibaren, fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadı atanması yerleşik bir gelenektir. Bu anlamda kadı, şer'î ve hukukî hükümleri tatbik eden kişi olup, kadılık ise hükümetin emirlerini yerine getiren bir makam sayılmaktaydı.²⁷ Osmanlı kadısının, mülkî, adlî ve askerî bir çok görevi vardı. Örneğin; devlete gıda ve işçi tedârîki, orduya asker toplanması, iktisadî işler, mahallî rayice göre satışa sunulan malların taban ve tavan fiyatının belirlenmesi ve belediye işleri gibi görevleri yürütüyorlardı. Bir başka ifadeyle, ordunun görevi olan devleti korumak dışında tüm devlet işlerinin yürütülmesi kadılara aitti.²⁸

Osmanlı Devleti'nde dereceleri itibariyle kadılıklar iki gruba ayrılmaktaydı. Bunlardan ilkinde “kazâ kadılıkları”, ikincisine ise “mevleviyet kadılıkları” denilmekteydi. Kaza kadılıkları, günümüz mülkiye sisteminde ilçe olarak tabir edilen yerlerde devletin kanunlarını yürüten kurumdu. Bu da Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazaların kadıları olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı. Bunların arasında geçiş mümkün olmayıp herkes kendi bölgesinde terfi edebilirdi. Kaza kadılıklarının en önemlileri, maaşı yüz elli akçelik olan mahaller olup buralara kazaskerlerin tavsiyesi ve vezîr-i azamın arzı ile atama yapılırdı.²⁹ Devlete başkentlik yapmış olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle; Balkanlar'da, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında yer alan, gerek stratejik gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirler, yönetim ve halkın güvenliği açısından önem arzettiğinden, buraların adlî/kazâ idaresinin başına tecrübeli ulemâ gönderilir ve bu kadılıklar mevleviyet olarak anılırdı.

²⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 83; İlber Ortaylı, “Kadı-Osmanlı Devletinde Kadı-“, *DİA*, Ankara: TDV, 2001, XXIV, s. 69-73.

²⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 109.

²⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 93-94.

Tayin edilen kadılar da mevleviyet rütbesini kazanmış olurlardı. Bu nitelikleri taşıyan müderris ve kadılar ise “mevâlî, şüyûh-ı müderrisîn, kibâr-ı müderrisîn” gibi sıfatlarla anılırlardı.³⁰ Mevleviyetlerin en yükseği ve taht kadılarının son merhalesi İstanbul kadılığıydı. Taht kadıları denilen Bursa, Edirne ve İstanbul kadılarının fazilet ve kemal sahibi kişiler olmasına dikkat edilirdi.³¹ İstanbul kadılığına, XV. asrın ikinci yarısından XVI. asrın ortalarına kadar³² çoğu zaman Edirne ve Bursa kadılığından bazen de Sahn-ı Semân müderrisliğinden geçilmekteydi.

Sa’dullah Sa’dî Çelebi bazı rivayetlere göre 930/1523’te,³³ bazı rivayetlere göre de 928/1522’de Sahn-ı Seman müderrisliğinden direkt olarak İstanbul kadılığına tayin edilmiştir.³⁴ On yıl gibi uzun bir süre bu görevde kalan Sa’dî Çelebi’nin, değerli hizmetler yaptığını ve birçok olayda yer aldığını görmekteyiz. Bu bağlamda onun, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*’nde İstanbul kadılığı yaptığı sırada onayladığı 200’den fazla vakfiye olduğu tespit edilmiştir.³⁵

İstanbul kadılığı yaptığı sırada katıldığı en önemli mahkemelerden birisi, Molla Kâbız’ın yargılanması olayıdır. İran’dan İstanbul’a gelmiş olan Molla Kâbız, Hz. İsa’nın, Hz. Muhammed’den daha faziletli olduğunu ileri iddia ediyordu. Bundan dolayı yargı önüne çıkarılmış, Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin ona gerekli cevapları verememeleri üzerine, dava bizzat Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Şeyhülislâm Kemalpaşazâde ile birlikte o zamanlar İstanbul kadısı olan Sa’dî Çelebi’ye havale edilmiştir. Sonuç olarak, bu değerli iki alimin yargılanması sonucunda haksızlığını kabul eden Mollâ Kâbız, görüşünden dönmeyince idama mahkum edilmiştir.³⁶

³⁰ Fahri Unan, “Mevleviyet”, DİA, Ankara: TDV, 2004, XXIX, s. 467-468.

³¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 58.

³² XVI. asır sonları ile XVII. asırda beş yüz akçelik mevleviyetler artınca Mekke’den de İstanbul kadılığına gelmek mümkün olmuştu; fakat kanun üzere İstanbul kadılığına aday olanlar önce İstanbul kadılığı pâyesini alıp, sonra sırası gelince Anadolu pâyesini aldıktan sonra bilfiil kadılığa tayin edilirdi. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 135

³³ *İlimiye Salnamesi*, s. 355; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-a’lâm*, IV, s. 2570; *Devhatü’l-meşâyih*, s. 18; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21.

³⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, s. 27.

³⁵ İpşirli, Mehmet - Ziya Demir, “Sâdî Çelebi”, DİA, s. 404.

³⁶ Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevî Tarihi I-II*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s. 95-96.

Sa'dî Çelebi, söz konusu hâşiyesinde Meryem sûresinin sonunda, 2 Rebû'l-Evvel 940/1533 Pazar günü, İstanbul kadılığı görevinden azledildiğini belirtmektedir.³⁷ Ancak kaynaklarda, onun bu görevinden niçin uzaklaştırıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Kaynaklarda, kaza kadılarının görev müddetinin yirmi ay; mevleviyet pâyesine sahip olan kadıların ise görev sürelerinin genellikle bir sene olduğu aktarılmaktadır. Görev sürelerinin az tutulmasına sebep olarak, yerel halk ile yakınlaşmalarını engellemek olduğu belirtilmiştir. Bu, sistemde meydana gelmesi muhtemel bir tıkanıklığı da engellemekteydi. Ancak kazaskerlerin, İstanbul kadısının ve mevleviyet kadılarının, görevleri süresince haklarında herhangi bir şikayet olmaması durumunda, ödüllendirmek için görev sürelerinin, üç aydan fazla olmamak kaydıyla uzatıldığı da görülmektedir.³⁸

Bu noktada dikkat çekmek istediğimiz bir husus da Sa'dî Çelebi'nin İstanbul kadılığı müddetidir. Osmanlı'da kadılık süresi ortalama bir yıl ile iki yıl arasında değişmekle birlikte, bu sürenin en çok iki yıl olduğu belirtilmektedir. Ancak Sa'dî Çelebi bu görevde yaklaşık on yıl kalmıştır. Aralıksız on yıl gibi uzun bir süre kadılık görevinde bulunması, aynı zamanda onun bu görevi layığıyla yaptığını da göstermektedir.

3. Şeyhülişlâmlık

Sözlükte, “yaşlı kimse, önder, bilge” anlamlarındaki “şeyh” sözcüğü ile “İslâm” kelimesinden oluşan Şeyhülişlâm tabiri, X. yüzyılın ikinci yarısında İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref ünvanı olarak ortaya çıkmış, daha sonra “alimlerin en kıdemlisi, önderi” manasını kazanarak bir ünvan halinde kullanılmıştır.³⁹

³⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'ala tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 168, vr. 109.

³⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, s. 106; İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”, Ankara: *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1968, XXX, s. 117-128.

³⁹ Mehmet İpşirli, “Şeyhülişlâm”, *DİA*, Ankara: TDV, 2010, XXXIX, s. 91-96; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülişlâmlık*, s. 29.

Osmanlı Devleti'nde, şeyhülislâmlığın ne zaman ve nasıl kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, bu makama ilk defa kimin getirildiği konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bununla beraber, başta *Devhatü'l-meşâyih* müellifi Müstakîmzâde Süleyman Sadeddîn olmak üzere pek çok zat, II. Murâd tarafından 828/1425'te müftülük makamına getirilen Molla Fenârî (ö. 834/1431)'yi, ilk şeyhülislâm olarak belirtmişlerdir⁴⁰. Mollâ Fenârî'yi ilk şeyhülislâm olarak kabul edenler, bu görüşlerini, Taşkoprizâde Ahmed Efendi'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserinde, Molla Fenârî'nin Osmanlı ülkesinin ilk müftüsü olduğu şeklindeki ifadesine dayandırmaktadırlar.⁴¹

Şeyhülislâmlığın en yüksek ilmiye makâmı haline gelmesi ise Kânûnî devrinde Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574)'nin bu göreve getirilmesinden sonradır. Zira “Şeyhülislâm” tabirinin geçtiği ilk resmî vesîka olan Fatih Sultan Mehmed'in teşkilat kânunnâmesinde, her ne kadar Şeyhülislâm'ın ulemânın reisi olduğundan bahsediliyorsa da devlet protokolünde kazaskerlerin gerisinde olacağı, hatta bazı durumlarda padişah hocasının dahi onun önünde duracağı ifade edildiğinden, şeyhülislâmın o dönemde henüz ilmiyenin başı olmadığını anlamaktayız.⁴²

XVI. yüzyıl başlarında Zenbilli Ali Efendi (ö. 932/1526)'nin II. Bayezid ve Yavuz Sultan Selim devrinde yirmi üç yıl (1503-1526) görev yaptığı dönem, şeyhülislâmlığın yetki ve sorumlulukları açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Zira, önemli gelişmelerin olduğu bu devirde şeyhülislâmlar bazı yeni sorumluluklar yüklenmiştir. Meselâ, II. Bayezid'in İstanbul'da inşa ettirdiği medresede, şeyhülislâmların ders vermesi şart koşulmuş, ayrıca Beyazıt Külliyesi'nin nezâreti de onlara verilmiştir. Diğer taraftan bu dönemde, şeyhülislâmlık makamının etkili bir konum kazanmasıyla ilgili rivayetlerde, Zenbilli Ali Efendi dikkat çekmektedir.

⁴⁰ İbrahim Hakkı Aydın, “Mollâ Fenârî”, *DİA*, İstanbul: TDV, XXX, s. 245-247.

⁴¹ Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, s. 39-40.

⁴² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 175; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, s. 43.

Örneğin; onun, Yavuz Sultan Selim'in bazı idarî ve siyâsî kararlarını tasvip etmeyerek sert tepki göstermesi sonrasında, Yavuz Sultan Selim'in müftünün sadece dinî meselelerde söz söyleme hakkının olduğunu belirtmesi üzerine o, bu tepkiye karşı çıkıp; padişahların gerek dînî gerekse dünyevî uygulamalarını gözetlemenin şeyhülislâmın başlıca görevleri arasında olduğunu belirttiği aktarılmaktadır.⁴³

Zenbilli Ali Efendi'nin vefatından sonra ise şeyhülislâmlık makamına Osmanlı Devleti'nin en kudretli alimlerinden biri olan İbn Kemal geçmiştir. İbn Kemal de gerek verdiği iki yüzün üzerindeki eserleriyle, gerekse devlet siyasetinde oynadığı önemli rollerle şeyhülislâmlık makamının itibarının artmasını sağlamıştır. O, müderrislik zamanında olduğu gibi şeyhülislâmlık döneminde de İran üzerine yapılan seferlerin meşru olduğunu söyleyerek desteklemiş, Şah Tahmasb'a yazılan mektupları bizzat kaleme alarak bu konuda aktif bir rol üstlenmiştir.⁴⁴

İşte şeyhülislâmlık makamının itibarının, seçkin alimler sayesinde yükseldiği bir dönemde, Şeyhülislâm İbn Kemal'in vefatı üzerine Sa'dullah Sa'dî Çelebi, 940/1534 yılında Osmanlı Devleti'nin onuncu şeyhülislâmı olmuştur. Sa'dî Çelebi, bu makama getirildiği sırada, İstanbul kadılığından azledilmiş ve Semâniye medreselerinden birine müderris olarak tayin edilmiş bulunuyordu.⁴⁵

Bazı kaynaklara göre, o dönemde şeyhülislâmlık makamı için Sa'dî Çelebi ile beraber Rumeli Kazaskeri olan Abdülvâsi' b. Hızır Çelebi⁴⁶,nin isimleri

⁴³ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislâm", *DİA*, Ankara: TDV, 2010, XXXIX, s. 91-96.

⁴⁴ Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, s. 55-56.

⁴⁵ Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşayih*, s. 18-19; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 443-445; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 463-464; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21; Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 326.

⁴⁶ Abdülvâsi' Çelebi, bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Dimetoka şehrinde doğmuştur. Molla Lutfi (900/1495) ve Efdalzâde Hamîdüddin Efendi (ö. 908/1503) gibi zamanın alimlerinden ders almıştır. Latîfî (ö. 990/1582), onun Mevlânâ Lutfî'nin "Onlar"ından olduğunu söylemektedir. O günlerde "Onlar Hâdisesi" çıkıp araştırılmaları emredilince, Abdülvâsi' Çelebi'nin de aralarında olduğu on kişinin geniş bir çete oldukları anlaşılmıştır. Bunların tamamı Sultan II. Bâyezid'in gazabına uğrayınca, her biri kaçarak Osmanlı topraklarını terketmiştir. Abdülvâsi' Çelebi de İran tarafına kaçmış ve uzun süre orada kalarak ilmî yönden kendisini geliştirmiştir. Zaman aşımı ile o hâdiseye unutulunca Çelebi, yeniden Osmanlı ülkesine dönmüştür. Dönüşü, Sultan II. Bâyezid'in saltanatın son zamanları rastlamaktadır. II. Bâyezid vefat edip, Yavuz Sultan Selim padişah olunca onu Edirne'de bir medreseye müderris olarak tayin etmiştir. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra, önce Anadolu, sonra da Rumeli kazaskeri olan Çelebi, bir müddet sonra azledilip, günlük yüz akçe karşılığında emekliye ayrılmıştır. Bkz.

geçmekteydi. Ancak Sa'dî Çelebi'yi destekleyen, Vezîrâzam Makbûl (Pargalı) İbrahim Paşa (ö. 942/1536)'nın bu sırada Irâkeyn seferinde bulunması ve yerine ikinci vezîr Ayas Paşa'nın bu görevi yürütmesi, şeyhülislâmlık görevi için Abdülvâsi' Çelebi'yi öne çıkarmıştır. Ancak daha sonra muhtemelen İbrahim Paşa'nın müdahalesiyle şeyhülislâmlığa Sa'dî Çelebi tayin edilmiştir. Göreve başlama tarihi, 3 Şevval 940 (17 Nisan 1534) olarak belirtilse de o tarihte gerek padişahın gerekse vezîrâzamin İstanbul'da bulunmamasından dolayı, bu tayinin İbn Kemal'in vefatının ertesi günü gerçekleşmiş olması şüpheli gözükmektedir.⁴⁷

Şeyhülislâm tayinlerinde birinci derecede sadrazamın etkin olduğu⁴⁸ bilgisi kısmen Sa'dî Çelebi'nin tayininin Vezirazam İbrahim Paşa'nın dönüşünde ve onun etkisiyle olduğunu teyit etse de farklı uygulamalar da olduğu için bu konu da net bir şey söylemek mümkün değildir. Mecdî Efendi de *Şekâik* zeylinde bununla ilgili ilginç bir olayı aktarmaktadır. Anlattığına göre, şeyhülislâmlık makamı için Abdülvâsi' Çelebi ile Sa'dî Çelebi'nin isimleri geçerken o gece bir pîr gelip ona şu beyti okur:

ثِقُّ بِالْمَلِكِ الْأَسْبَابَا الرَّزْقُ إِذَا آتَاكَ دَقَّ الْبَابَ

“Sen, sebeplerin sahibi olan Allah'a itimat et.

Zira, takdir edilen rızık geldiğinde, kapını çalacaktır.”

Nitekim rivayete göre, ertesi günü kuşluk vaktinde bir çavuş gelip Sa'dî Çelebi'nin kapısını çalmış ve fetva makamının kendisine verildiği müjdesini ona vermiştir.⁴⁹ Sa'dî Çelebi şeyhülislâmlık görevini vefat edinceye kadar (ö. 945/1539) beş sene boyunca sürdürmüştür.⁵⁰ Abdülvâsi' Çelebi ise teâmüllere göre Sa'dî Efendi'den daha önde iken şeyhülislâmlık makamına atanmaması üzerine kırılmış, malını mülkünü infak edip Mekke'ye göç etmiş ve orada vefatına kadar münzevî bir hayat sürmüştür.⁵¹

Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 392-393; Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, nşr. Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, 1999, s. 464; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, II, s. 118-120.

⁴⁷ Mehmet İpşirli, Ziya Demir, “Sâdî Çelebi”, *DİA*, s. 404-405.

⁴⁸ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 189.

⁴⁹ Mecdî, *Hadâiku's-şekâik*, s. 445.

⁵⁰ *İlimiye Salnâmesi*, s. 335; Şemseddin Sâmi, IV, *Kâmûsü'l-a'lâm*, s. 2570.

⁵¹ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 393; Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 123.

Uzunçarşılı da Sa'dî Çelebi'nin şeyhülislâmlık dönemi ile ilgili olarak, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Müftülük (Şeyhülislâmlık) makamı, Zenbilli Ali Cemâlî Efendi'den sonra önem kazanmaya başlamıştır. Ondan sonra ise İbn Kemâl, Sa'dullah Sa'dî Efendi ve Ebussuud Efendi gibi değerli alimler, o makamın itibarını artırarak devam ettirmişlerdir."⁵² Başka bir kaynakta ise Sa'dî Çelebi'nin vefatından sonra şeyhülislâmlık makamına 6-7 yıl içerisinde üç kişinin geçtiği, ancak bu makamın, Ebussuûd Efendi'nin şeyhülislâmlığa tayin edildiği 952/1545 tarihine kadar layıkıyla temsil edilemediği belirtilmiştir.⁵³

D. Edebî Yönü

Tezkire yazarı Latîfî, *Tezkiretü's-şüarâ* isimli eserinde, o dönemde İstanbul kadılığına Sa'dî Çelebi gibi âdil, cömert ve mükemmel birinin gelmediğini ve onun bilgi ve olgunluğunun devrin ulemâsı ve ileri gelenleri tarafından kabul edildiğini bildirmektedir.

Sa'dî Çelebi, üstün yeteneği ve bilgisi yanında şairlik yönü de bulunan bir şahsiyetti. Halkın pek fazla bilmediği bu yönünü, döneminde yaşananlardan yakınmak için kaleme aldığı şu mısralarında görmekteyiz:⁵⁴

Câhil u cilt ehl-i kadr oldu,
Lâyık-ı kadr olana gadr oldu.
Onların kim yeri ydi saff-ı ne'âl,
Bu takaddümle cây-i sadr oldu.⁵⁵

Anlamı:

Cahil ve ayak takımı değer buldu,
Değer verilmesi gerekenlere yazık oldu.
O cahillerin safi aslında nalbantların yanındı,
Ancak onlar bu kıyakla baş makama yerleştiler.

⁵² Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 177.

⁵³ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik*, s. 184.

⁵⁴ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, nşr. Mustafa İsen, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999, s. 382.

⁵⁵ Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, s. 445.

Âleme doldu meserret lîk ben şâd olmadım,
Âh kim ben bende bir dem gamdan âzâd olmadım.
Ben nice alam arûs-ı baht u devletten murâd,
İki kâdî askerinin birine dâmâd olmadım.
Ömrümü kesb-i fezâilde abes harc eyledim,
Cehl ile ünvan bulup âlemde dîl-şâd olmadım.

Anlamı:

Bütün dünyaya mutluluk doldu fakat ben sevinemedim,
Ne yazık ki ben kul, bir an bile üzüntüden uzak kalamadım.
Devlet ve talih gelininden nasıl murad alayım,
Ben ki, iki kazaskerin hiç birine damad olamadım.
Ömrümü ilim elde etmek için boşa harcadım,
Ben cahil olarak tanınıp dünyada mutlu olamadım.

E. Vakıf Hizmetleri

Şeyhülislâm Sa’dî Çelebi, İstanbul’un Fatih semtindeki evinin yakınlarında bir dârülkurrâ binası yaptırmıştır.⁵⁶ Yavuz Sultan Selim, Kânûnî Sultan Süleyman ve II. Selim devirlerinde İstanbul’da inşa edilen önemli dînî yapıların tamamı, Mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Sa’dî Çelebi’nin Sahn-ı Semân Medreselerinden “Akdeniz Medreseleri” diye anılan dört blok halindeki medresenin güneybatısında⁵⁷ inşa ettirdiği söz konusu bu yapı da Mimar Sinan’ın eseridir.⁵⁸

⁵⁶ Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 18-19; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444-445; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 642; Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmânî*, III, s. 27; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab*, s. 373; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21.

⁵⁷ Sa’dî Çelebi’nin Dârülkurrâsı, bugün itibariyle Fatih Müftülüğü olarak kullanılan binanın arka tarafında yer almakta ve müftülüğün sağ tarafındaki kapıdan giriş yapılarak binaya ulaşılmaktadır.

⁵⁸ Cahit Baltacı, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, s. 609; Akakuş, “Şeyhu'l-İslam Sa’dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrâsı”, s. 97.

Evliya Çelebi (ö.1095/1684) *Seyahatnâmesi*'nde İstanbul'daki dârülkurrâları anlatırken bu yapı hakkında, “Küçük Karaman'da⁵⁹ Sa'dî Çelebi Dârülkurrâ'sı” nitelendirmesinde bulunmakta, İstanbul'da medfûn evliyaları anlatırken de Sa'dî Çelebi'den bahsetmekte ve “Bu hakir, on sene Karaman'daki dârülkurrâda *İbn Kesîr, Seb'a ve Şâtıbiyye* tekml itmişiz.” diyerek burada bir zamanlar kendisinin de eğitim aldığı ifade etmektedir.⁶⁰

Dârülkurrâ binası, fiziki olarak çevreye tam olarak intibak ettirilmiş ve yapı stili olarak aynen Fatih Medreselerine benzetilmiştir. Dış görünüşü itibarı ile de Fatih külliyesinin bir bölümü gibi durduğu söylenilebilir. Dârülkurrânın Fatih-Malta çarşısına bakan cephesi iki katlı, Fatih Camii dış bahçesine açılan giriş cephesi ise tek katlıdır. Çarşıya bakan cephesinde de küçük üç adet dükkan yer almaktadır.⁶¹

Giriş kısmındaki cümle kapısıyla, küçük bir bahçeye girilmekte ve sahanlıklı mermer merdivenlerden dersane bölümüne çıkılmaktadır. Takriben, 7x7 ebatında olan dersane, güzel bir kubbeyle örtülmüştür. Duvarları taş-tuğla karışımı bir stilde örülen yapı, Mimar Sinan'ın inşa ettiği dârülkurrâların en güzellerindedir.⁶²

Sa'dî Çelebi, dârülkurrânın sonraki yıllarda da varlığını sürdürebilmesi için düzenli ve zengin bir gelir kaynağı oluşturmuş ve bu kaynakları vakfiyede açıkça belirtmiştir. Vakfiye, 25 Zilkâde 941/28 Mayıs 1535 tarihinde Ebussuûd Efendi tarafından düzenlenmiştir.⁶³

⁵⁹ Küçük Karaman, yaklaşık olarak Fatih'teki Malta Çarşısı civarına denk düşmekte ve Karaman Çarşısı olarak da adlandırılmaktadır. Bkz. Yahya Başkan, “Fatih Sultan Mehmed döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul'a Nakledilen Nüfus”, İstanbul: Tarih Dergisi, sy. 55 (2012/1), 2013, s. 126-127.

⁶⁰ *Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî Seyahatnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, I. Kitap, s. 43.

⁶¹ Günümüzde bu dükkanlar, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından şahıslara kiralanmak sûretiyle kullanıma açılmıştır.

⁶² Recep Akakuş, “Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrâsı”, s. 97.

⁶³ Mehmed Ebussuûd Efendi, “*Vakfiyye-i dâru'l-kurrâ li'l-Molla Sa'dî*”, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 943, vr. 28b-36b. Diğer iki nüshanın birisi yine Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü nr. 3673-04, 24b-27a varakları arasındadır. Diğerisi ise aynı kütüphanenin Hasan Hüsnü Paşa bölümünde, nr. 518-06, 131a-139a varakları arasında yer almaktadır.

Dârülkurrâya gelir için Sa'dî Çelebi tarafından vakfedilen kaynaklar şunlardır:

a. Nakit olarak 1100 akçe. Rehin olarak verilecek bu nakitten elde edilecek yıllık gelir, 20.000 akçedir.

b. Dârülkurrânın Malta çarşısına bakan tarafın alt katında üç dükkan. Bunların toplam yıllık geliri, 1060 akçedir.

c. Büyük Karaman diye bilinen mahallede on adet mahzen, on iki adet dükkan. Bunların toplam yıllık geliri, 1920 akçedir.

d. Aksaray-Çakır Ağa Mahallesi'nde ve Yakup Ağa Vakfı bitişiğinde yer alan on iki adet dükkanın yıllık geliri. Bunlardan elde edilen toplam gelir de, 2420 akçedir.

e. Aksaray-İbn Çelebi Mahallesi'nde ve Valide Sultan Vakfı bitişiğinde iki adet tek katlı ve iki adet çift katlı ev. Bunlarla bağlantılı olarak bir ekmek fırını, dört tuvalet, su kuyusu ve küçük bir bahçe.

f. Vakıf arazisi üzerindeki dükkanlardan elde edilen gelir. Bunların da yıllık geliri 20 akçedir.

g. Hatice Sultan Mahallesi'nde yer alan; alt katında mutfak ve beş dükkan bulunan çift katlı ev. Necmeddin Vakfı bitişiğinde yer alan bu hanenin yıllık geliri ise 840 akçedir.

h. Alacahamam Mahallesi'nde yer alan 'hücurat' yani bekar odaları. Bunların yıllık geliri de 2400 akçedir.

i. Sellâhîn çarşısında on bir dükkan ve bir derici havuzu. Bunların da yıllık geliri, 2400 akçedir.

Vakfiyede, yapılacak hizmetler için harcanacak miktar da belirtilmiştir. Buna göre; günlük olarak Mütevellîye 5 dirhem, kâtibe 3 dirhem, hocaya 7 dirhem, 10 öğrenciye kişi başı birer dirhem olmak üzere 10 dirhem, İstanbul kadısına 1 dirhem ve hizmetliye 1 dirhem verilecektir.

Ayrıca Sa'dî Çelebi, nakit olarak vakfettiği paradan elde edilen gelirden her gün iki dirhemin, ehli Kur'ân'dan iki salih insana, anne-babası ve kız kardeşinin ruhlarına her gün birer cüz okuma karşılığında verilmesini istemiştir. Ayrıca, hava şartları ne olursa olsun bu görevi terk etmemelerini okuyanlardan talep etmiştir. Geriye kalan gelir için ise vakıf mütevellisine dilediği şekilde harcama yetkisi vermiştir.⁶⁴ Sa'dî Çelebi, yaptırdığı dârülkurrânın başına hoca olarak, değerli bir alim olan Burhâneddîn İbrahim b. Muhammed el-Halebî⁶⁵ (ö. 956/1549)'yi tayin ettiğini bildirmiş ve ondan sonra da göreve gelecek olanın imtihanla gelmesini istemiştir.⁶⁶

Tarihi seyri içerisinde eğitimde bazı aksamalar olmakla birlikte Sa'dî Çelebi Dârülkurrâsı'ndaki tedrisat, 941/1535 tarihinden itibaren 1332/1916 yılına kadar kesintisiz olarak tam 382 yıl devam etmiştir. 1916 yılında eğitime kapatılan dârülkurrâ, uzun bir aradan sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilmiş ve 10 Şubat 1989 yılında tekrar eğitime açılmıştır.⁶⁷

Sa'dî Çelebi Dârülkurrâsı'nın bahçesinde bulunan kabir ise Veliyyüddîn Cârullah Efendi (ö. 1151/1738)'ye aittir. Galata ve Edirne kadılığı da yapmış olan Veliyyüddîn Cârullah Efendi, Fatih'te yaptırdığı medrese ve kütüphaneden oluşan külliyesinin hazînesine defnedilmiş⁶⁸ ancak kabri, daha sonra yıkılarak

⁶⁴ Akakuş, “Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrâsı”, s. 100-101; Mustafa Özel, “Molla Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi”, *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)* ed. Mehmet Ali Kapar, Konya: Damla Ofset, 2009, XIII, s. 153-154; Mustafa Özel, “Molla Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi (II)”, *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)* ed. Mehmet Ali Kapar, Konya: Damla Ofset, 2010, XV, s. 243-244; Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara, Defter No: 1760/1, s. 115.

⁶⁵ İbrahim b. Muhammed el-Halebî, tahminen 860/1456 yıllarında Halep'te doğmuş ve temel eğitimini bu şehirde almıştır. Halep'te bir müddet imamlık yaptıktan sonra Kahire'ye giden Halebî, İmam Suyûtî gibi devrin alimlerinden tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat dersleri almıştır. 1500 yılları civarında İstanbul'a yerleşmiştir. Çeşitli camilerde imamlık yaptıktan sonra Fatih Camii'ne imam oldu. Sonra da vefatına kadar görev yaptığı Sa'dî Çelebi Dârülkurrâsı'na tayin edilmiştir. 20'ye yakın eser kaleme alan Halebî'nin en meşhur eseri Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak da okutulan *Mülteka'l-ebhur* adlı eseridir. 17.000'den fazla fikhî meseleyi ihtiva eden bu eser, müftülerin ve kadıların başvuru kaynaklarından birisi olmuştur. Bkz. Şükrü Selim Has, “Halebî, İbrahim b. Muhammed”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XV, s. 231-232.

⁶⁶ Mustafa Özel, “Molla Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi”, s. 154.

⁶⁷ Akakuş, “Şeyhu'l-İslam Sa'dî Çelebi ve Dâru'l-Kurrâsı”, s. 106-108.

⁶⁸ Hayreddîn Ziriklî, *A'lam*, VIII, s. 118-119; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, VII, s. 168.

yola dahil edilen bu külliyyeden alınarak Sa'dî Çelebi Dârülkurrâsı'nın bahçesine taşınmıştır. Mezar kitabesindeki⁶⁹yazı da kabrin Veliyyüddîn Cârullah Efendi'ye ait olduğunu doğrulamaktadır.

F. Vefatı

Sa'dî Çelebi, hayatının son beş yılını şeyhülislâmlık makamında geçirdikten sonra, görevi başındayken 2 Şevvâl 945/21 Şubat 1539 yılında İstanbul'da vefat etmiş ve Eyüp Sultan civarındaki Gufran toprağına defnedilmiştir. “Bekâ'ya göçtü Sâdüddîn-i Sâni” mısrası, Sa'dî Çelebi'nin vefatına tarih olarak düşürülmüştür.⁷⁰ Tarihçi Ahmed b. Tolun (ö. 953/1546)'a göre Çelebi, Ramazan Bayramının ikinci günü, Cuma namazı vaktinde, Nikris (Gut)⁷¹ hastalığından dolayı vefat etmiştir.⁷² Sa'dî Çelebi'nin Nâziât sûresi üzerine yazdığı hâşiyenin sayfa kenarına not olarak düştüğü, “Nikris hastalığından dolayı çok şiddetli ağrım olmasına rağmen bu sûreye ta'lik yazmaya başladım. Allah Şâfi'dir.”⁷³ sözü, onun bu görüşünü teyit etmektedir.

⁶⁹ Hüvel-Bâkî, Bânî Kütüphane sâbikan Edirne kâdîsi merhûm ve mağfûrun leh, Ebü'l-Fazl indellah Veliyyüddîn Cârullah, el-Mazhar li-tevfikillah, aleyhi rahmetullah ve ale'l-mürselîn, el-Fâtiha, Sene 1151. (Kütüphanenin bânîsi, eski Edirne kadısı merhûm Veliyyüddîn Cârullah Efendi'dir.)

⁷⁰ *İlmiye Salnâmesi*, s. 355; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 19; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 642; Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 326; Mehmed Süreyya, *Sicilli-i Osmânî*, III, s. 27; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalim es-Sihâlevî el-Leknevî (ö. 1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiye*, Mısır: Matbaatü's-saade, 1324, s. 78; Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21.

⁷¹ Nikris (Gut): Eklemlerde ve bunların çevresinde “Monosodyum ürat” kristallerinin birikmesi sonucu gelişen %95 vakada kanda ürik asit fazlalığıyla seyreden tekrarlayıcı özellikle eklem iltihaplarına neden olan bir metabolizma bozukluğu hastalığıdır. Gut hastalığı, tarihte daha çok kralların ve zenginlerin hastalığı olarak bilinmekte ve kesin bir tedavisi olmadığı söylenmektedir. Bkz. M. Skon Muratoğlu, *Görsel Sağlık Ansiklopedisi*, V, İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982, III, s. 538.

⁷² İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, s. 374.

⁷³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 276a.

II. ESERLERİ

A.Tefsirle İlgili Eserleri

→ Sa'dî Çelebi'nin *Envâru't-tenzîl*'e Yazdığı Hâşiye

(*el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî*)⁷⁴

Sa'dî Çelebi'nin tefsirle ilgili asıl eseri tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eseridir. Bunun dışında çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan ve kendisine nisbet edilen; *Tefsîru Sûreti Hûd*,⁷⁵ *Hâşiyetü Sa'dî Çelebi 'alâ tefsîri Sûreti'l-Hâkka*,⁷⁶ *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl ve Esrâri't-te'vîl min Sûreti'l-Mülk*,⁷⁷ *Hâşiye ale'l-Kâdî min Sûreti'l-En'âm*,⁷⁸ *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl min Sûreti'l-Yâsîn*,⁷⁹ *Hâşiye 'alâ tefsîri Sûreti'l-Yâsîn ve'l-Feth ve'l-Hucurât*⁸⁰ adlı risaleler ise Sa'dî Çelebi'nin Beyzâvî'ye yazmış olduğu hâşiyeden parça parça istinsah edilmiş nüshalar olup farklı bir eser hüviyetini taşımamaktadır. Tezin ikinci bölümünün başında, eserin detaylı olarak tanıtımı yapılacağından burada kısa bir bilgi vermeyi uygun bulduk.

→ *er-Risâletü's-Sa'diyye*⁸¹

Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* isimli tefsirinin mukaddimesi üzerine yazılmış bir hâşiyeden ibaret olan bu risâlenin tamamı 9 varaktır. Aynı nüshanın ferağ kaydında yer alan “Temmet er-Risâletü's-Şerifetü's-Sa'diyye” ibaresinden hareketle kataloglara *er-Risâletü's-Sa'diyye* ismiyle kaydedildirmiştir. Eser, Sa'dî Çelebi'nin tam olan Kâdî Beyzâvî hâşiyelerinin başındaki mukaddime ile aynıdır. Dolayısıyla bu risâleden, hâşiyenin tam olan nüshalarının başındaki mukaddimenin de Sa'dî Çelebi'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁴ Sa'dî Çelebi'nin eserlerini tespit, Süleymaniye Kütüphanesi Katalog Tarama Programı ve İSAM Türkiye Kütüphaneleri Katalog Tarama Programından istifade edilmiştir.

⁷⁵ Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, nr. 8953.

⁷⁶ Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 3699.

⁷⁷ Süleymaniye, Laleli, nr. 3682; Hacı Beşir Ağa, nr. 656; Osman Hülû Öztürkler, nr. 27; Şehid Ali Paşa, nr. 208; Yahya Tevfik, nr. 439; Kıbrıs Laleli Câmii, nr. 2/170.

⁷⁸ Süleymaniye, Laleli, nr. 316; Şehit Ali Paşa, nr. 20.

⁷⁹ İzmir Milli Ktp, Yazmalar Kataloğu, nr. 1182.

⁸⁰ Süleymaniye, Fatih, nr. 618.

⁸¹ Süleymaniye, Carullah, nr. 171, 173.

→ *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha*⁸²

Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Laleli koleksiyonunda bulunan bu risâle, 8 varaktır. Risâlenin zahriyesinde, “Risâletü'l-mevlâ'l-merhûm Sa'dî Efendi” ibaresi yer almaktadır. Ferağ kaydında da sadece “Temmet er-risâletü's-şerîfetü's-sa'diyye” kaydı bulunan risâle, Sa'dî Çelebi'nin *Envâru't-tenzîl*'in mukaddimesi üzerine kaleme aldığı bir hâşiyeden ibarettir. Eser, içerik olarak *er-Risâletü's-Sa'diyye* ile aynı olup kütüphane kataloglarına *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* ismiyle kaydedilmiştir.

→ *Risâle-i Besmele Şerhi*⁸³

Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, 2819 numarada 41b-45a varakları arasından bulunan nüshanın ferağ kaydındaki “Temmet er-Risâletü'l-müteallika fî bismillah li'l-Mevlâ Sa'dî Efendi” ibaresi risâlenin Sa'dî Çelebi'ye ait olduğunu teyit etmektedir. Besmeleye şerh olarak yazılan risâlede, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ından ve Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin ona yazdığı şerhten çokca alıntı bulunmaktadır.

B. Fıkıhla İlgili Eserleri

→ *Hâşiye 'ale'l-Înâye fî Şerhi'l-Hidâye*⁸⁴

⁸² Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 140/1; Süleymaniye, Laleli, nr. 3712/5; Topkapı Sarayı Yazma Eserler Ktp., Topkapı Ahmed III, nr. 1541/4.

⁸³ Atıf Efendi, nr. 2819; Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 300, 303, 317, 933;

⁸⁴ Süleymaniye: Amcazade, 182, 183; Atıf Efendi, 809; Ayasofya, nr. 76; Carullah, nr. 641; Damad İbrahim, nr. 617, 618, 619, 620; Esad Efendi, nr. 634; Fatih, nr. 1616, 1617, 1618, 1619; Giresun, nr. 3403; Hacı Beşir Ağa, nr. 230, 231, 232; Halet, nr. 104; Hacı Hüsnu Paşa, nr. 444; Hacı Mahmud Efendi, nr. 997; Hacı Selim Ağa, nr. 311; Hamidiye, nr. 470, 646; Harput, nr. 76; İsmihan Sultan, nr. 183; İzmirli İsmail Hakkı, nr. 563, 571; Kadızade Mehmet, nr. 139; Kılıç Ali Paşa, nr. 361; Koca Ragıp Paşa, nr. 380, 489, 490, 491; Köprülü, nr. 558, 1476, 1477, 1483, 1487, 1488, 1491; Laleli, nr. 434, 620, 865, 874; Mehmet Ağa Camii, nr. 78; Mesih Paşa, nr. 32, 33, 34, 35; Murad Molla, nr. 791; Pertev Paşa, nr. 173; Serez, nr. 679; Şehid Ali Paşa, nr. 672; Ş. Esad Efendi Med., nr. 76; Tırnovalı, nr. 703; Yazma Bağışlar, nr. 1887; Yozgat, nr. 167; Topkapı Ahmed III, nr. 920, 921, 922, 923; Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 266; Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Ktp., Genel, nr. 4061; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 4342, 5564; Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 464; Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 528; Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 300, 303, 317; Gazi Hüsrev- Begova Biblioteka Sarayevu, nr. 653, 2622; Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fak. Ktp., Genel, nr. 180; KTÜ İlahiyat Fak., Ktp., Genel, nr. 2056; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Ktp., nr. 395; Isparta Yalvaç İlçe Halk Ktp., nr. 1564; İzmir Milli Ktp., nr. 103; Manisa İl Halk Ktp., nr. 356, 4604, 6301; Marmara Üniv., İlahiyat Fak. Ktp., Genel, nr. 312, 313, 4557; Adana İl Halk Ktp., nr. 147/4, 479/1, 479/2, 924; Çankırı İl Halk Ktp.,

Burhâneddin el-Merginânî (ö. 593/1197)'nin *Bidâyetü'l-mübtedî* isimli eseri üzerine şerh olarak yazdığı *Hidâye* adlı eseri, Ekmelüddin el-Bâbertî (ö.786 / 1384) tarafından *el-Înâye* ismiyle şerh edilmiş, ve bu eser *Hidâye*'nin önemli hâşiyelerinden birisi olarak kabul edilmektedir.

Sa'dî Çelebi'nin bu eseri, Bâbertî'nin *el-Înâye* isimli hâşiyesi üzerine yazılmış⁸⁵ olup müellifin matbu tek eseridir. Eser, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye tarafından *Hidâye* metni, İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457)'ın *Hidâye*'ye yazdığı *Fethu'l-Kadîr* isimli şerhi ve Bâbertî'nin *Înâye* şerhi ile birlikte Beyrut'ta on cilt halinde basılmıştır. Eserdeki bazı garip kelimelerin açıklaması ve hadislerin tahriri ise Abdurrâzık Gâlib el-Mehdî tarafından yapılmıştır.

Sa'dî Çelebi'nin Bâbertî'nin *Înâye* isimli eseri üzerine yazmış olduğu hâşiyeyi toplayıp kitap haline getiren, öğrencisi Abdurrahman b. Seydî Ali'dir. O, eserin başına yazdığı mukaddime de Sa'dî Çelebi'nin şeyhülislâm olunca Beyzâvî hâşiyesine yazmış olduğu notları toplayarak gayet güzel bir kitap haline getirdiğini, ancak *Înâye* üzerine yazdığı notları toparlamaya ömrününün kifayet etmediğini belirtmektedir. Abdurrahman b. Ali'nin bildirdiğine göre, Çelebi'nin vefatından bir müddet sonra onun oğlu da vefat ettiği için arkasında erkek bir varisi kalmamıştır. O sırada Edirne kadısı olduğu için yerinden ayrılamadığını ifade eden Abdurrahman Efendi, daha sonra İstanbul'a geldiğinde hocasının kitaplarını uzun bir süre aradığını, hocasının kitaplarından *Hidâye* şerhi olan *Înâye*'yi Çelebi'nin varislerinden satın aldığını, daha sonra hocasının *Hidâye* kitabını da ileri gelen devlet adamlarından birisinin kütüphanesinde bulunduğunu ve bu kitabı kiralamak istediğini; ancak söz konusu şahsın karşılıksız olarak kitabı ona vermesi üzerine de hocası Sa'dî Çelebi'nin *Hidâye* ve *Înâye* eserlerinin kenarında olan notları toplayarak bir kitap haline getirdiğini belirtmektedir.⁸⁶

nr. 548; Nevşehir Damad İbrahim Paşa İl Halk Ktp., nr. 43; Prof. Dr. Bekir Topaloğlu Ktp., Genel, nr. 1676; TDV İSAM Ktp., Genel, nr. 1226, 1571; Selçuk Üniv., İlahiyat Fak., Ktp., nr. 379; Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Ktp., Safranbolu İzzet Mehmet Paşa, nr. 83.

Yurt Dışında Bulunan Nüshalar: Bağdat Evkâf Ktp., nr. 3630; Kahire Ktp., nr. 20713; ez-Zahiriyye Ktp., nr. 173; el-Ezheriyye Ktp., nr. 1612; Britanya Müzesi, nr. 279; Kıbrıs II. Mahmud Ktp., nr. 389.

⁸⁵ Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006, s. 186.

⁸⁶ İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, I, s. 3-4.

→ *Hâşiye ‘alâ Şerhi Vikâyeti’r-rivâye*⁸⁷

Kısaca *Vikâye* olarak bilinen *Vikâyetü’r-rivâye fî mesâ’ili’l-Hidâye* isimli eser, Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî tarafından yazılmış olup Hanefî Mezhebi’nin özlü fıkıh metinleri arasında yer almaktadır.⁸⁸ Sa’dî Çelebi’nin bu eseri, müellifin torunu Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes’ûd el-Mahbûbî (ö. 747/1346) tarafından *Vikâye* üzerine yazılan şerhin “Bâbü’ş-şehîd” bölümü üzerine yazılmış küçük bir risâleden ibarettir. Söz konusu risâlenin bir nüshası, Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 147/3 numarada bulunan yazmanın 133b-149b varakları arasında mevcuttur.

→ *Fetevâ*⁸⁹

Sa’dî Çelebi’nin şeyhülislâmlık makamında iken vermiş olduğu fetvâlardan oluşan bu eserin müellif nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa koleksiyonu 1073 numarada olup, toplam 22 varaktır. Eserin zahriyesinde “*Mecmûatü’l-fetâvâ li-Sa’dî Efendi*” kaydı bulunmakta ve müellifin kendi hattı olduğu belirtilmiştir. Eserin içindeki muhtelif konulardaki 32 fetvadadan, ilk iki fetvanın altında Ebussuûd Efendi’nin imzası bulunmakta, diğer 30 fetvanın altında ise Sa’dî Efendi’nin imzası bulunmaktadır. Sa’dî Çelebi’nin fetvalarının, Zenbilli Ali Efendi, İbn Kemal, Çivizâde ve Ebussuûd gibi alimlerin fetvâları ile birlikte toplanmış bir çok nüshası daha bulunmaktadır.⁹⁰

→ *Risâle fî’l-bey‘ min kitâbi’l-buyû*⁹¹

Kataloglarda *Risâle fî’l-buyû* ismiyle de kaydedilmiş olan bu risâle, Burhâneddin el-Merginânî’nin *el-Hidâye* isimli eserinin “Kitâbü’l-buyu” bölümü üzerine yazılmış yaklaşık 2.5 varak hacminde bir hâşiyedir. İsminden de anlaşıldığı üzere eserde daha çok alışverişin nasıl ve hangi lafızlarla sabit

⁸⁷ Adana İl Halk Ktp., nr. 147/3; Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr. 18195.

⁸⁸ Murteza Bedir, “Vikâyetü’r-Rivâye”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2013, XLIII, s. 106-108.

⁸⁹ Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2680, Şehid Ali Paşa, nr. 1073; Milli Ktp., Yazmalar Koleksiyonu, nr. 794.

⁹⁰ Süleymaniye Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr. 665; Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi, nr. KHK1177, KHK3569.

⁹¹ Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 669; Kadızade Mehmed, nr. 548; Nuruosmaniye, nr. 694, 4475/25; Pertevniyal, nr. 931; Şehid Ali Paşa, nr. 724; Topkapı Ahmed III, nr. 143/1541.

olacağından bahsedilmektedir. Hem mukaddimesinde hem de ferağ kaydında risâlenin Sa‘dî Efendi’ye ait olduğu belirtilmiştir.

→ *Risâle fî cevâbi vâkı‘a fi’l-fetvâ li-Sa‘dî Efendi*

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 3547 numarada 28-31 varakları arasında bulunan bu risâlenin ferağ kaydında bulunan, “el-Abdü’ d-dâî li-devâm-i eyyâmî’s-sultan fî cem‘i’l-‘ezmâni ve’l-ahyân, Sa‘dî el-Hakîr el-Müderriş bi-İhdâ Medârisi’s-Semân”⁹² ifadesinden, Çelebi’nin bu risâleyi kaleme aldığı Semâniye Medreselerinden birinde müderriş olduğu anlaşılmaktadır. Risâlenin mukaddimesinde Sa‘dî Çelebi, bu risâleyi yazmasına sebep olan olayı da anlatmaktadır. İmâm-ı Serahî (ö. 483/1090)’nin *el-Mebsût* isimli eserinde geçmekte olan bir meselenin⁹³ bazı alimler arasında ihtilafa sebep olmasından dolayı Padişah Kânûnî Sultan Süleyman, ulemeden söz konusu meseleye dair görüşlerini yazmalarını istemiş, Sa‘dî Çelebi de bu talep üzerine söz konusu risâleyi kaleme almıştır.

→ *Risâle ‘alâ kavli sahibi’l-mebsût aleyhâ isnâ aşere elf dirhem*⁹⁴

Nurosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi 4475 numara 197-199 varakları arasında bulunan bu risâle, içerik olarak bir önceki risâle ile aynı olmakla birlikte, kütüphane kataloglarına *Risâle ‘alâ kavli sahibi’l-mebsût aleyhâ isnâ aşere elf dirhem* ismiyle kaydedilmiştir. Risâlenin mukaddimesinde, Sa‘dî Efendi’ye ait olduğu ve onun evrakı içerisinde bulunduğu belirtilmiştir.

→ *İnâye Hâşiyesinde Kıt’a-i Ūlâ*

Süleymaniye Kütüphanesi, Mesih Paşa koleksiyonu 32 numarada Sa‘dî Çelebi adına kayıtlı olan bu eser, Çelebi’nin *Hidâye*’nin şerhi olan *İnâye* üzerine yazmış olduğu hâşiyenin birinci cildir.

⁹² Her zaman saltanatınızın devamı için duacı olan kulunuz, Semâniye Medreselerinden birinde Müderriş Hakîr Sa‘dî.

⁹³ Bu meselenin özeti şudur: İki kişiden birisinin diğerine, “Senin bana 12.000 dirhem borcun var.” demesi üzerine diğeri de, “Hayır benim sana borcum 5.000 dirhemdir. Ben sana onu ödedim.” dese, bunun üzerine birinci kişi tekrar, “Bu ödediğin 5.000 dirhem, 12.000 dirhemden içinden midir? diye sorması üzerine diğeri de bu soruya “Evet, ondandır.” demesi 12.000 dirhemden tamamını ikrar sayılıp sayılmayacağı hususudur.

⁹⁴ Süleymaniye, Nurosmaniye, nr. 4475/28.

Kitabın iç kapağında “*el-Cüz’ü’l-evvel mine’l-eczâi Sa’dî Çelebi ‘ale’l-Hidâye*” ibaresi yer almaktadır. Eserin zahriyesinde ise içeriği hakkında bilgi verilmekte, Sa’dî Çelebi’nin *Hidâye* ve *Înâye* üzerine yazmış olduğu hâşiyeler olduğunu ve bunu önde gelen talebelerinden Abdurrahman b. Ali’nin toplayıp kitap haline getirdiği ifade edilmiştir.

→ *Bâbü vat’in yûcibü’l-had*⁹⁵

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonu 1606 numarada 6b-7a varakları arasında bulunan risâlenin ferağ kaydında, Sa’dî Çelebi’nin ismi yer almaktadır. Risâle, livata ve benzeri hususlarda çeşitli alimlerin görüşlerini ihtiva etmektedir.

→ *Risâle fî tertîbi’l-tekbir indel-kırâa*

Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 356 numarada kayıtlı olarak gözüken eserin bulunduğu numarada başka bir eserin olduğu tespit edilmiştir.

→ *Risâle fî’l-ikrâr*⁹⁶

Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında Şehid Ali Paşa koleksiyonu 2828 numaradaki risâle, *Risâle fî’l-ikrâr* ismiyle Sa’dî Çelebi adına kaydedilmiştir. Ancak, araştırmamızda bu risâle tespit edilememiştir.

→ *Hâşiye ‘alâ kitabi’t-talak*⁹⁷

→ *Hâşiye ‘ale’l-Înâye min kısmi bâbi’s-şehîd*⁹⁸

→ *Hâşiyetü’l-hâşiye ‘ale’t-Telvîh*⁹⁹

→ *Hâşiye ‘ale’l-Hidâye fî’l-furû*¹⁰⁰

⁹⁵ Süleymaniye, Köprülü, nr. 1606.

⁹⁶ Süleymaniye, Şehid Ali Paşa, nr. 2828.

⁹⁷ Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 770.

⁹⁸ Adana İl Halk Ktp., nr. 147/4.

⁹⁹ Süleymaniye, Köprülü, nr. 1596, 1596/3; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 1634.

¹⁰⁰ Süleymaniye, Carullah, nr. 641.

→ *Es'ile ve ecvibe fi'l-fetvâ*¹⁰¹

→ *Ecvibe 'alâ bazil-mesâili'd-dîniyye*¹⁰²

→ *Hâşiyetü Sadüddîn 'alâ Dîbaceti'l-Hidâye*¹⁰³

C. Diğer Eserleri

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin diğer eserleri de çoğunlukla risâle tarzında küçük hacimli eserlerdir. Bazı eserlerin ise yanlışlıkla kütüphane kataloglarında Sa'dî Çelebi adına kaydedildiği tespit edilmiştir. Yazma nüshalarına ulaşabildiğimiz eserlerin, bulunduğu kütüphane ve eserlerin içerikleri hakkında kısa bilgiler vermeye gayret ettik.

→ *Manzûme-i Sa'dî Çelebi*¹⁰⁴

Bir nüshası, Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Kütüphanesi 78/7 numarada bulunan yazmanın, 149a-152b varakları arasında ciltlenmiş olan bu risâle, *Manzûme-i Sa'dî Çelebi* ismiyle kütüphane kataloglarında kaydedilmiştir. "Nazm-ı Sa'dî Çelebi" başlığıyla başlayan manzûm risâle, vaaz ve nasihat içerikli olup hâmişlerinde muhtelif âyet ve hadisler yer almaktadır.

→ *Risâle fi's-satranç*

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi 223 numarada kayıtlı olan yaklaşık iki varaklık bu risâlenin başında, kırmızı mürekkeple yazılmış "Sa'dî Efendi'nin kendi el yazısı ile yazdığı mecmûasından nakledilmiş satranç hakkında bir risâledir." şeklinde bir başlık bulunmaktadır.

Bu bilgi, müstensih tarafından ferağ kaydında verilen bilginin aynısıdır. Sa'dî Çelebi, risâlesine Sahâbe ve Tâbiîn'den satranç oynayanların ismini vermekle başlamakta, bu oyunun fikhî hükmünden bahsettikten sonra da satrançla ilgili teknik bilgilere yer vermektedir.

¹⁰¹ Süleymaniye, Saliha Hatun, nr. 112.

¹⁰² Kıbrıs Kütüphanelerinde Bulunan Yazmalar (KKTC), nr. 191.

¹⁰³ Gazi Hüsrev-Begova Biblioteka Sarayevo, nr. 2497.

¹⁰⁴ Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., nr. 78; Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 78/7.

→ *Risâletü fi tahkîki manes-sebki ve'l-maiyye*¹⁰⁵

Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi Fazıl Ahmed Paşa koleksiyonunda bir önceki risâlenin devamında yer alan bu eser, 14 varak hacminde olup eserde, Sa'dî Çelebi'ye ait olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır.

→ *Nukûl mine's-Sirri'l-mektûm li Fahreddîn er-Râzî*¹⁰⁶

Fahreddîn er-Râzî'nin gizli ilimlerden bahseden *es-Sirri'l-mektûm fi esrâri'n-nücûm* isimli eserinden nakillerden ibaret olan bu risâle, 1 varak olup, 924/1538 yılının Şevval ayının sonlarında kaleme alınmıştır. Risâlenin ferağ kaydındaki isim, tam okunaklı olmamakla birlikte risâlenin Sa'dî Çelebi'den başka birisine ait olması muhtemeldir.

→ *Risâletü'l-hareke*¹⁰⁷

Adana İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 147 numarada bulunan yazmanın, 154b-158b varakları arasında bulunmakta olan bu risâle, "*Risâletü'l-hareke*" ismiyle Sa'dî Çelebi'ye nispet edilmiştir. "Faslu'n fi'ş-Şüpheti'l-âmmeti" ifadesiyle başlayan risâle, felsefe içeriklidir.

→ *el-İstiânât*¹⁰⁸

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi 2054 numarada 146b-154b varakları arasında bulunan bu risâlenin zahriyesinde, "*Risâle fi'l-istiârât li-Sa'dî Çelebi*" diye belirtilmesine rağmen eser kataloglara "*el-İstiânât*" ismiyle kaydedilmiştir. İçeriğinin mecâz ve istiârelerle ilgili olması da eserin isminin yanlışlıkla bu şekilde kaydedildiğini göstermektedir.

Risâlenin mukaddimesinde ve ferağ kaydında Sa'dî Çelebi'nin ismi yer almamaktadır. Eserin başındaki birinci sayfada, risâlenin içeriğinden bağımsız olarak Nakşibendiyye tarikatından bir şeyhin mürîdine verdiği icâzet bulunmaktadır.

¹⁰⁵ Süleymaniye, Köprülü, nr. 1596/5.

¹⁰⁶ Süleymaniye, Köprülü, nr. 1596/4.

¹⁰⁷ Adana İl Halk Ktp., nr. 147.

¹⁰⁸ Kastamonu Yazma Eser Ktp., nr. 2054.

→ *Terceme-i Hilye-i şerîf*¹⁰⁹

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 28 numarada bulunan bu eser, toplamda 36 varaktır. Risâlenin mukaddimesinde Sa'dî Çelebi'ye ait olduğu belirtilmiştir. Risâlenin zahriyesinde de “*Terceme-i Hilye-i şerîf li-Mevlânâ Sa'dî el-Müftî Rahımehullah*” kaydı yer almaktadır. Sa'dî Çelebi, risâlenin mukaddimesinde, Hz. Peygamber'in fiziki özelliklerini anlatan Hilye-i Şerîf'i ehil olmayan insanların istinsah etmesi neticesinde tahrif olduğunu ve lafızlarının manaya mutabık olmadığından bahisle çeşitli eserlerden istifadeyle eseri hazırladığını ve Türkçe'ye tercüme ettiğini ifade etmektedir.

→ *Hâşiye 'ale'l-Kâmûs li'l-Fîrûzâbâdî*

Bibliyografik eserlerde Sa'dî Çelebi'nin *Hâşiye 'ale'l-Kâmûs li'l-Fîrûzâbâdî* adında bir eseri olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, eser kütüphane kataloglarında tespit edilememiştir.

→ *Suretü fetva Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi fî hakkı fusûs-ı İbn Arabî*¹¹⁰

→ *Manzûme fi'l-ecel*¹¹¹

→ *Hâşiye 'ale'l-Mukaddemâti'l-erbaa*¹¹²

→ *Risâle min Sa'dî Efendi ilâ Ca'fer Çelebi*¹¹³

→ *Risâle fî beyâni merâtibi'l-mevcûdât*¹¹⁴

→ *el-Ecvibe alâ mesâili'd-dîniyye*¹¹⁵

→ *Ta'lîka 'alâ Muğlatati'l-cezri'l-âsâm*¹¹⁶

→ *Şerhu Kasîdeti'l-bürde li'l-Bûsırî*¹¹⁷

¹⁰⁹ Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 28.

¹¹⁰ Dr. M. Sıddık Celîlî (Musul), nr. 41.

¹¹¹ İzmir Milli Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, nr. 795.

¹¹² Süleymaniye, Efgânî Şeyh Ali, nr. 48.

¹¹³ Riyad Üniv. Ktp. nr. 2498/18.

¹¹⁴ Beyazıt, nr. 7881.

¹¹⁵ Kıbrıs Selimiye Ktp., nr. 191/3.

¹¹⁶ Adana İl Halk Ktp., nr. 147/6.

D. Sa‘dî Çelebi’ye Nispet Edilen Eserler

→ *Hayru’l-ahlâm*¹¹⁸

Tâcîzâde Sa‘dî Çelebi’nin Amasya şehrinin güzelliklerini anlatmak için kaleme aldığı bu eser de kütüphane kataloglarında sehven Sa‘dî Çelebi’nin adına kaydedilmiştir. Ferağ kaydında yer alan, “*Ve ene ’l-fakîru’r-râcî Sa’dü’bnü Tâcî*” ibaresi de eserin Tâcîzâde Sa‘dî Çelebi (ö. 922/1516)’ye aidiyetini teyit etmektedir.

→ *el-Makâletü’l-âdâbiyye*¹¹⁹

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi koleksiyonu 3846 numarada 12b-17a varakları arasında *el-Makâletü’l-âdâbiyye* ismiyle kayıtlı olan bu risâlenin mukaddimesinde, müellifinin Sa‘dî b. Tâcî olduğu belirtildiği halde, 1b varağın hâmişinde hatalı olarak makâlenin Şeyhülislâm Sa‘dî Çelebi’ye ait olduğu yazılmıştır.

→ *Fetih-nâme-i Belgrad*¹²⁰

Bir nüshası, Adana İl Halk Kütüphanesi 791/6 numarada 138b-146b varakları arasında bulunan bu risâlenin büyük bir bölümü manzûmdur. Sa‘dî Çelebi’ye nispet edilen bu risâlenin başındaki kayıttan ve sonunda yer alan beyitten, Mevlânâ Sa‘yî ismindeki başka birisine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bazıları ise risâlenin Sa‘yî mahlaslı bir şaire ait olup Kânûnî Sultan Süleyman’a ithaf edildiğini söylemiştir.¹²¹ Sa‘dî Çelebi’nin “Sa‘yî” mahlasını kullandığı yönünde bir bilgi de olmadığından eserin Sa‘dî Çelebi’ye ait olduğunu söylemek zor görünmektedir.

¹¹⁷ Süleymaniye, Fatih, nr. 3976; Hacı Selim Ağa (Aziz Mahmud Hüdâyî), nr. 1288; Kılıç Ali Paşa, nr. 808, 815; Kıbrıs II. Mahmud Ktp., nr. 992. (Bu eserin Sa‘dî Çelebi’ye aidiyeti hususu şüphelidir.)

¹¹⁸ Süleymaniye, Esad Efendi, 2580; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, nr. 1042.

¹¹⁹ Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 3846.

¹²⁰ Süleymaniye, Esad Efendi, nr. 2175/2; Adana İl Halk Ktp., nr. 791/6.

¹²¹ Hasan Aksoy, “Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1997, c. II, sy. II, s. 7-19.

→ *Gülistân Şerhi*

Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 2184 numarada bulunan bu eser, Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292)'nin meşhûr eseri Gülistân'ın şerhi olup tamamı 359 varaktır. Eserin zahriyesinde, “*Şerhu Gülistân li's-Sûdî Rahmetüllâhi Aleyh*” ibaresi bulunmakta ve mukaddimesinde de yine Sûdî ismi geçmektedir. Kütüphane katalogunda sehven Sa'dî Çelebi adına kaydedilmiş olan eserin Sûdî Bosnevî'ye ait olduğu açıktır. Zaten bibliyografik kaynaklarda Sa'dî Çelebi'ye böyle bir eser de nisbet edilmemektedir. Sûdî Bosnevî'nin *Şerhu Gülistân* adında bir eserinin olduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Sûdî Bosnevî adına İstanbul'da beş defa neşredilen eser, Farsça'ya da tercüme edilmiştir.¹²²

→ *Kâfiye Tercümesi*

Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi 2449 numarada Sa'dî Çelebi adına kayıtlı olan bu eser, İbnü'l-Hâcib'in Arap dilinin grameri üzerine yazmış olduğu *el-Kâfiye* isimli eserinin Türkçe tercümesidir. Toplamda 222 varak olan bu tercüme, başta *el-Kâfiye*'nin irabı olmak üzere birçok meseleyi açıklayan şerh niteliğindedir. Eserin mukaddimesinde, Arap dilinin gramerinin oluşma süreci hakkında bilgi verilmektedir. Bibliyografik kaynaklarda Sa'dî Çelebi'ye nispet edilen eserler arasında yer almayan bu tercümenin mukaddimesinde ve ferağ kaydında da müellifin ismi yer almamaktadır. Eserin zahriyesinde yer alan “Sûdî 'ale'l-Kâfiye” ifadesinden Sûdî Bosnevî'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Zira kaynaklarda onun Şerh-i Kâfiye adında bir eseri olduğu haber verilmektedir.¹²³

→ *Şerhu'l-İstiâreti's-Semerkandiyye*¹²⁴

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih koleksiyonu 4738 numarada Sa'dî Çelebi adına kayıtlı olan bu eserin hacmi 56 varaktır. Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî (ö. 888/ 1483'ten sonra)'nin ilmi beyân hakkındaki *Ferâ'idü'l-fevâ'id li-tahkîk me'âni'l-isti'ârât* adlı meşhûr risâlesine şerh olarak yazılan bu eserin mukaddimesinde müellif ismini yalnızca “Saîd” olarak zikretmiştir.

¹²² Muhammed Aruçi, “Sûdî Bosnevî”, *DİA*, XXXVII, İstanbul: TDV, 2009, s. 466.

¹²³ Muhammed Aruçi, “Sûdî Bosnevî”, *DİA*, s. 466.

¹²⁴ Süleymaniye, Fatih, nr. 4738.

Zahriyesindeki “*Şerhu Sa’dî Efendi ‘ale’l-İstiâre*” kaydına itibarla Sa’dî Çelebi adına kaydedilen eserin Sa’dî Çelebi’ye aidiyeti bizce şüphelidir. Zira, hem kaynaklarda Sa’dî Çelebi’ye ait böyle bir eser zikredilmemekte hem de Sa’dî Çelebi eserlerinde “Saîd” diye bir isim kullanmamaktadır.

→ *Risâle fî beyân hikmeti’l-Vuzû’ ve’s-sebât*¹²⁵

Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde 77 numarada 30-46 varakları arasında bulunan bu risâle, abdest, namaz ve bunların erkânı hakkında bazı meseleleri açıklamak üzere kaleme alınmıştır. Eser, manzûm olup dili ise Türkçe’dir. İçerisinde Arapça olarak yazılan çok az nesir bölümler de bulunmaktadır. Risâlenin mukaddimesinde müellif, bir sûfinin suâli üzerine risâleyi ele aldığı belirtmektedir. Müellif risâlenin başında ve sonunda ismini Sa’dî olarak belirttiği için kütüphane kataloglarına da risâle Sa’dî Çelebi adına kaydedilmiştir. Ancak o, risâlenin başında, eseri 994/1586 senesinde yazdığını, saltanatta da Sultan III. Murâd’ın bulunduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu eser, Sa’dî Çelebi’den çok daha sonra “Sa’dî” ismindeki veya “Sa’dî” mahlasını kullanan biri tarafından kaleme alınmış ancak isim benzerliğinden dolayı eser kütüphane kataloglarına Sa’dî Çelebi adına kaydedilmiştir. Biz bu eserin, Sûdî Bosnevî (ö. 1007/1599)’ye ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Eserin kaleme alındığı tarih, onun yaşadığı dönemle de uyuşmaktadır. Risâlenin ismi de her ne kadar *Risâle fî beyân hikmeti’l-Vuzû’ ve’s-sebât* olarak kaydedilmişse de bunun da hatalı olması muhtemeldir. Çünkü içeriğine bakıldığında eserin abdest ve namaz hakkında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla eserin isminin de *Risâle fî beyân hikmeti’l-Vuzû’ ve’s-salât* olması muhtevasına daha uygun düşmektedir. Bir sonraki *Manzûme fî’s-salât* risâlesiyle içeriğinin aynı olması bu risâlenin isminin yanlış kaydedildiğini teyit etmektedir.

→ *Manzûme fî’s-salât*

Nuruosmaniye 5004 numarada 14-27 varakları arasında bulunan bu risâle, içerik olarak *Risâle fî beyân hikmeti’l-Vuzû’ ve’s-sebât* ismiyle Sa’dî Çelebi’ye nisbet edilen risâlenin aynısı olup Sa’dî Çelebi’ye ait olmadığı açıktır.

¹²⁵ Süleymaniye, Kasıdecizade, nr. 77.

İKİNCİ BÖLÜM

“el-FEVÂİDÜ’L-BEHİYYE: HÂŞİYE ‘ALÂ TEFSİRİ’L-BEYZÂVÎ ADLI ESERİ

I. HÂŞİYENİN TANITIMI

Şeyhülislâm Sa’dullah Sa’dî Çelebi’nin en meşhûr eseri Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* isimli eserine yazmış olduğu hâşiyesidir.¹²⁶ Bu hâşiyeye müellif tarafından verilmiş özel bir ismi yoktur. Fakat kütüphane kataloglarında ve bibliyografik eserlerde *el-Fevâidü’l-behiyye*, *Hâşiye ala Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-tevîl*, *Hâşiye ale’l-Kâdî*, *Hâşiye ala tefsîri’l-Beyzâvî*, *Hâşiye ale’l-Beyzâvî li-Sa’dî Çelebi*, *Tefsîr-i Sa’dî Çelebi* ve *Sa’dî Hâşiyetü’l-Kâdî* gibi isimlerle geçmektedir. Kütüphane kataloglarında çok farklı isimlerle kayıtlı olması hâşiyenin isminin, konusu dikkate alınarak sonradan takdir edildiğini göstermektedir.¹²⁷ Hâşiyenin hacmi ise nüshalar arasında fark olmakla birlikte ortalama 300-350 varak civarındadır. Eser, incelemiş olduğumuz nüshaların tamamında tek cilt olarak ciltlenmiştir.

Sa’dî Çelebi’nin söz konusu hâşiyesi, Beyzâvî tefsiri üzerine yazılmış tam bir hâşiye olmakla birlikte, eserin tamamı kendisine ait değildir. Zira Çelebi, eserine Kur’ân’ın 11. sûresi olan Hûd sûresinden başlamış ve Nâs sûresine kadar tamamlamıştır. Bu durum müellif tarafından bizzat ifade edilmese de bibliyografik eserlerde Sa’dî Çelebi’nin hâşiyesinin Hûd ve Nâs sûreleri arasını kapsadığı hususunda ittifak vardır. Ayrıca, bizim istifade ettiğimiz Süleymaniye 168 numaradaki nüsha gibi bu eserin bir çok nüshasında, Yûnus sûresi ile Hûd suresinin arasının boş bir sayfa veya farklı bir tezhipte ayrılmış olması da Hûd sûresinden önceki sûrelerin başkası tarafından kaleme alındığına bir delil olarak kabul edilebilir. Ayrıca, Çelebi’nin eserine niçin Hûd sûresinden başladığı da bilinmemektedir.

¹²⁶ *İlmiye Salnâmesi*, s. 355; Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444; Müstakimzâde, *Devhatü’l-meşâyih*, s. 19; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, s. 373; Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye*, s. 78; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 642.

¹²⁷ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eserler Terminolojisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 22.

Hâşiyenin Fâtiha ile Yûnus sûresi arası ise Sa'dî Çelebi'nin oğlu Pîr Mehmed Çelebi¹²⁸ tarafından *Keşşâf* tefsirine yazılmış çeşitli hâşiyelerden istifade ile babasının üslûbu üzere tamamladığı ifade edilmektedir.

Ancak *Envâru't-tenzil*'in mukaddimesi üzerine yazılan kısım, bizzat Sa'dî Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Bu kısmın kütüphane kataloglarında Sa'dî Çelebi adına kayıtlı müstakil yazmaları da mevcuttur. "*Sûretü Fâtihati'l-kitâb*" (سُورَةُ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ) ifadesiyle başlayan bu kısım, Seyyid Cürçânî'nin *Keşşâf* tefsirinden Fâtiha ve Bakara sûresinin ilk 25 âyetine yazmış olduğu hâşiyeye Sa'dî Çelebi tarafından yazılmış bir ta'lik hüviyetinde olup Beyzâvî tefsiri ile irtibatı zayıftır. Çelebi, bu kısımda Cürçânî'den uzun alıntılar yapmış, zaman zaman bu alıntılar üzerine kendi değerlendirmelerini eklemiş, bazen de Cürçânî'yi eleştirmiştir.

Ziya Demir ise XIII.-XVI y.y. *Arası Osmanlı Müfessirleri* isimli çalışmasında Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay Leknevî'ye göre, hem bu hâşiyenin baş kısmının hem de *Hidaye* şerhine olan hâşiyesinin eksik kısmının, sonradan öğrencisi Abdurrahman b. Ali tarafından tamamlandığını belirtmektedir.¹²⁹ Ancak kanaatimizce Leknevî'nin, "Sa'dî Çelebi, *Hidâye*'nin ve Beyzâvî tefsirinin ekserisi üzerine ta'lik yazmış ve bu yazdıklarını önde gelen talebelerinden Abdurrahman b. Ali cem etmiştir."¹³⁰ ifadesinden, Beyzâvî tefsirine yazılmış olan hâşiyesinin baş kısmının öğrencisi tarafından tamamlandığını söylemek biraz zorlama gözükmektedir.

Taşköprizâde'nin *Şekâik* isimli tabakat eserine *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik* adında bir zeyl yazan Nev'îzâde Atâî, bu eserinde Çelebi'nin talebesi olan Abdurrahman b. Ali'nin biyografisine de yer vermektedir.

¹²⁸ Sa'dî Çelebi'nin oğlu Pîr Mehmed hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Atâî, *Şekâik* zeylinde, onun bir zamanlar babasının da görev yaptığı Vezir Mahmud Paşa Medresesi'nden 955/1548 yılında azledildiği bilgisini vermektedir. Bkz. Atâî, *Hadâiku'l-Hakâik*, s. 27.

¹²⁹ Demir, XIII.-XVI. y.y. *Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 327.

¹³⁰ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, s. 78.

Atâî, Abdurrahman b. Ali'nin eserlerini zikrederken onun, hocası Sa'dî Çelebi'nin *Hidaye* ve Bâbertî (ö. 1384)'nin ona yazmış olduğu *Înâye* isimli eserlerinin hâmişlerinde bulunan ta'likâtını toplayarak kitap haline getirdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde hocasının *Kâmûs*'a yazdığı hâşiyesini de toplayıp kitap haline getirdiğini belirten Atâî, hocasının Beyzâvî'ye yazdığı hâşiyenin eksik olan baş kısmını onun yazdığına dair bir bilgi vermemektedir.¹³¹

Dolayısıyla tüm bu verilerden hareketle şunu söyleyebiliriz: Leknevî'nin dışında diğer bibliyografik eserlerde, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin Fâtiha'dan Yûnus sûresine kadar olan baş kısmının oğlu Pîr Mehmed Çelebi tarafından tamamlandığı ifade edilmiştir. Kanaatimizce bu bilgi daha doğru gözükmemektedir. Çünkü Çelebi'nin vefatı nedeniyle tamamlayamadığı *Hidâye*'nin şerhi olan *Înâye*'ye yazmış olduğu hâşiyesini toplayan Abdurrahman b. Ali, söz konusu eserin başında hocasının Beyzâvî hâşiyesinden de bahsetmiş; ancak onun baş kısmını kendisinin tamamladığına dair bir bilgi vermemiştir. Eğer eserin baş kısmını o tamamlamış olsaydı, kanaatimizce bunu mutlaka belirtirdi.

Sa'dî Çelebi hâşiyesini yazarken bazı sûrelerin sonuna ne zaman tamamlandığına dair gün, ay ve yıl bilgileri eklemiştir. Çelebi'nin kaydettiği en erken tarih Hûd sûresinin sonundaki 9 Cemâziye'l-Âhir 938/1531 tarihidir. Buna göre, müellifin eserine Hûd sûresinden başladığını dikkate aldığımızda onun, hâşiyesini yazmaya İstanbul kadısı iken başladığını söyleyebiliriz.¹³²Müellifin sûre sonlarında verdiği bilgiler ışığında eserin kaleme alınma süreci şöyle gelişmiştir: Hûd sûresi 9 Cemâziye'l-Âhir 938/1531, Ra'd sûresi 16 Muharrem 939/1532 Pazar günü, Hicr sûresi 5 Rebû'l-Evvel 939/1532 Cumartesi sabahı, Nahl sûresi 8 Cemâziye'l-Ûlâ 939/1532 Çarşamba günü, Meryem sûresi 6 Rebû'l-Evvel 940/1533 Perşembe sabahı, Tâhâ sûresi 13 Cemâziye'l-Âhir 940/1533 Pazartesi sabahı, Hac sûresi 2 Zilkâde 940/1533 Cumartesi gecesi, Nûr sûresi 12 Safer 941/1534 Pazar günü, Furkan sûresi 15 Rebû'l-Evvel 941/1534 Pazar günü, Şuara sûresi 14 Rebû'l-Evvel 941/1534 Pazar günü, Neml sûresi 22 Cemâziye'l-Ûlâ 941/1534 Cumartesi gecesi, Kasas sûresi 18 Cemâziye'l-Âhir

¹³¹ Atâî, *Hadâîku'l-Hakâik*, s. 230-231.

¹³² Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 330; Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi-Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-", s. 78.

941/1534 Perşembe günü,¹³³ Ankebut sûresi 8 Recep 941/1534 Pazartesi gecesi, Rûm sûresi 24 Recep 941/1534 Perşembe gecesi, Lokman sûresi 4 Şaban 941/1534 Pazar gecesi, Secde sûresi 11 Şaban 941/1534 Pazar gecesi yazılmıştır. Sa'dî Çelebi Secde sûresinden sonra, sûreleri bitirdiği tarihleri yazmamış; yalnızca kitabın ferağ kaydında 5 Cemâziye'l-Ûlâ 944/1537 Çarşamba günü eserini tamamladığını belirtmiştir.¹³⁴

Sa'dî Çelebi'nin sûre sonlarında verdiği tarihlere bakıldığında iki husus dikkat çekmektedir. Çelebi, hâşiyesini yazmak için daha çok gece yahut sabah vakitlerini; gün olarak da Pazar ve Pazartesi günlerini tercih etmiştir. Bu durum, muhtemelen onun bulunduğu idârî görevlerdeki iş yüküyle alakalıdır.

Söz konusu hâşîye, başta Taşköprizâde olmak üzere bir çok alimin övgü ve takdirine mazhar olmuştur. Taşköprizâde, *Şekâik* isimli eserinde Çelebi'nin Beyzâvî tefsiri üzerine gayet faydalı bir hâşîye yazdığını ve bundan ulemanın çokça istifade ettiğini belirtmektedir.¹³⁵ Son dönem İslâm alimlerinden Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) de, Çelebi'nin Beyzâvî tefsiri üzerine çok değerli bir hâşîye yazdığını ve bu hâşîyenin birçok güzel meseleleri ihtiva ettiğini söylemektedir. Müellifin *Keşşâf* hâşiyelerinden iktibas yaparak telhîs yaptığını ve kendi tasarruf ve mütalaalarını da ilave ettiğini ifade ettikten sonra bu eserin ulema arasında itimat edildiğini ve üzerine bir çok ta'likler yazıldığını kaydetmektedir.¹³⁶

Bunların yanında Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesine kendisinden sonra yetişen alimlerin eserlerinde atıfta bulunması onun hâşiyesinin değerini göstermesi açısından önemlidir.

¹³³ Sa'dî Çelebi, bu sûre üzerine yazdığı hâşiyeyi bitirmeden bir gün önce, Kânûnî Sultan Süleyman'ın Bağdat yakınlarında düşman ordusunu bozguna uğrattığına dair müjde geldiğini haber vermektedir. Çelebi'nin zafer müjdesini aldıklarını söylediği bu savaş, 1533-1536 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Şîî Safevî Devleti arasında meydana gelen Irâkeyn savaşıdır. Çünkü 24 Cemâziyel-Evvel 941/1534 tarihinde Bağdat'ın tamamen Osmanlı hakimiyetini geçtiği tarih kitaplarında kaydedilmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, VI*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949, II, s. 340.

¹³⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 297.

¹³⁵ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444.

¹³⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 642.

Örneğin; Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1173/1760)'nin *Kâşif-u Hâli'l-Mevtâ ve'l-Berzah* adlı risâlesinde birçok yerde onun eserine atıf yaptığı görülmektedir.¹³⁷

Sa'dî Çelebi'nin *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eserine bir çok alim tarafından hâşiye ve ta'lik kaleme alınmıştır. Bunda Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin meşhûr bir şahıs olması ve eserinin medreselerde okutuluyor olması etkili olmuştur. Nitekim, Abdullah b. Muhammed el-Kürdî (ö. 1064)'nin, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*,¹³⁸ Bâlfzâde Mustafa b. Süleyman (ö. 1073)'in, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*,¹³⁹ Muhammed b. Hasan Ahmed el-Kevâkibî el-Halebî (ö. 1096)'nin, *Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl (Î'tirâzât 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi)*¹⁴⁰ ve Halil b. Hasan Muhammed er-Rûmî (Kara Halil)'nin, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî 'ale'l-Beyzâvî*¹⁴¹ isimli eserleri müellifimizin Beyzâvî hâşiyesi üzerine yazılmış eserlerdir.¹⁴²

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin yazmış olduğu bu hâşiyenin ulema arasında çok okunduğu, özellikle İstanbul medreselerinde tefsir derslerinde yardımcı kitap olarak takip edildiği bildirilmektedir.¹⁴³ Yurt içinde ve yurt dışında yüzlerce el yazmasının olması, bu hususun en önemli kanıtıdır.

Sa'dî Çelebi'nin Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyenin Türkiye'de Bulunan Yazma Nüshaları:

Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 8357, 8358; Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, nr. 76/18741; Veliyyüddin Efendi, nr. 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319.

Süleymaniye, Amcazade Hüseyin Paşa, nr. 41, 42, 43; Antalya Tekelioğlu, nr. 73, 74; Aşir Efendi, nr. 70, 71; Atıf Efendi, nr. 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295; Ayasofya, nr. 14, 309, 310, 311, 312, 313, 1122, 1123, 1521; Carullah, nr. 171, 173, 174, 184; Çelebi Abdullah, nr. 33; Çorlulu Ali Paşa, 57, 58, 59, 181,

¹³⁷ M. Hanefî Suluoğlu, *Kadızâde Erzurumî ve Kâşif-u Hâli'l-Mevtâ ve'l-Berzah Adlı Risâlesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2010, s. 95, 114.

¹³⁸ Şehid Ali Paşa, nr. (1229)-3 ; Feyzullah Efendi, nr. 7 ; Veliyyüddin Efendi, nr. 7.

¹³⁹ Veliyyüddin Efendi, nr. 18.

¹⁴⁰ Damat İbrahim Paşa, nr. 16; Topkapı, nr. 156-1; Musul Evkaf Ktp., nr: 44-1.

¹⁴¹ Veliyyüddin Efendi, nr. 396-23.

¹⁴² Habeşî, *Câmi 'u 'ş-şürûh ve'l-havâşî*, I, s. 362-363.

¹⁴³ Mehmet İpşirli-Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", s. 404.

182; Daru'l-Mesnevi, nr. 57, 58; Damat İbrahim Paşa, nr. 167, 168, 169; Esad Efendi, nr. 206, 207, 208, 209, 210, 1296; Fatih, nr. 495, 496, 497, 498, 499, 500, 514; Giresun, nr. 9, 3378; Gülnuş Valide Sultan, nr. 7; Hacı Beşir Ağa, nr. 24, 59, 67, 199; Hacı Hüsnü Paşa, nr. 39; Hacı Mahmud Efendi, nr. 74, 102, 104, 136, 203, 254; Hamidiye, nr. 132, 133, 134, 135, 136; Harput, nr. 43, 161, 180; Hekimoğlu, nr. 87, 88; Hüsrev Paşa, nr. 22; İbrahim Efendi, nr. 869; Esmihan Sultan, nr. 53; İzmir, nr. 74; Kadızade Mehmed, nr. 49, 50; Karaçelebizade, nr. 24; Kılıç Ali Paşa, nr. 117, 118/1, 118/2, 119, 120, 121; Koca Ragıp Paşa, nr. 124, 125, 126, 127, 162; Köprülü, nr. 156, 157; Laleli, nr. 273, 276, 278, 279, 280, 3682, 3712; Mehmed Ağa Camii, nr. 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37; Murad Buhari, nr. 27; Mihrişah Sultan, nr. 37; Murad Molla, nr. 244, 245, 246, 247, 248; Nafiz Paşa, nr. 99; Nuruosmaniye, nr. 259, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 495; Pertevniyal, nr. 123; Reisü'l-Küttab, nr. 70, 71; Reşid Efendi, nr. 66, 64; Rüstem Paşa, nr. 55, 56, 57, 58; Serez, nr. 316, 317, 318; Sultan Ahmed I, nr. 58; Süleymaniye, nr. 168, 169, 1026; Şehid Ali Paşa, nr. 204, 205, 206, 207, 208, 261, 2725; Ş. Esad Efendi Medr., nr. 15; Turhan Valide Sultan, nr. 6; Tırnovalı, nr. 1864; Valide Atik Camii, nr. 8; Yahya Tevfik, nr. 1359; Yazma Bağışlar, nr. 1872; Yeni Camii, nr. 102, 103, 104; Yozgat, nr. 54, 55, 56, 57, 58; Yusuf Ağa, nr. 55, 56, 57, 58.

Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler, Revan Köşkü, nr. 159, 160, 161; Topkapı Ahmed III, nr. 140, 204, 205, 206; Emanet Hazinesi, nr. 577; Medine Gelen Ktp., nr. 138, 139, 140, 142, 150.

Emir Hoca Kemankeş, nr. 39.

Hacı Selim Ağa, nr. 114, 126.

İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 1175, 1786, 2010, 5007, 2131.

Millet Yazma Eser, Feyzullah Efendi, nr. 30, 31, 117, 118, 119, 120, 121.

Yahya Efendi, nr. 25.

Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 2, 266.

Bursa İnebey Yazma Eser Ktp., Haraççioğlu, nr. 112(a), 112.

Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 124, 3446, 3347, 3454, 3449, 3432.

Diyarbakır İl Halk Ktp. nr. 1202, 946, 357, 1457, 724, 1184.

Edirne Selimiye Ktp, nr. 808, 890, 913.

İskilip İlçe Halk Ktp., nr. 904/1, 904/2.

İzmir Milli Ktp., nr. 642, 1589, 5/1182.

İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Tire Necip Paşa Ktp., nr. 41, 50, 51.

Kastamonu Yazma Eser Ktp., nr. 1537, 3012, 3284, 3351.

Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Ktp., nr. 20, 27024.

Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., Isparta İl Halk Ktp., nr. 1660; Isparta Yalvaç İlçe Halk Ktp., nr. 165; Malatya Darende İlçe Halk Ktp., nr. 143, 217, 227; Şanlıurfa İl Halk Ktp., nr. 214; Antalya Akseki Yeğen Mehmet Paşa, 26; Burdur İl Halk Ktp., nr. 1236, 1530.

Kütahya Vahidpaşa İl Halk Ktp., nr. 13.

Manisa İl Halk Ktp., nr. 43, 44, 4356, 6160; Manisa Akhisar Zeynelzade, nr. 403/2, 403/3, 404/1.

Milli Kütüphane-Ankara, Milli Kütüphane Yazmalar, nr. 63, 220/1, 9012, 9646, 6314; Adana İl Halk Ktp., nr. 70, 73, 74, 428, 489, 645, 748, 944; Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr. 17274; Çankırı İl Halk Ktp., nr. 137, 375; Eskişehir İl Halk Ktp., nr. 711; Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa, nr. 23, 43, 136; Nevşehir Damad İbrahim Paşa, nr. 43; Ankara Adnan Ötüken, nr. 2727, 2860, 3178; Samsun İl Halk Ktp., nr. 886/1, 886/2; Nevşehir Gülşehir Karavezir İlçe Halk Ktp., nr. 97; Tokat Müzesi, nr. 226.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Ktp., Safranbolu İzzet Mehmet Paşa, nr. 18, 19.

Yahya Efendi Ktp., nr. 25.

Zeytinoğlu İlçe Halk Ktp., nr. 24.

Hâşiyenin Yurt Dışında Bulunan Yazma Nüshaları:

Âyetullah Mar'aş-i Necefi El Yazma Eserleri Ktp. (İran), nr. 2036.

Razavî Türbesi Merkez Ktp. (Meşhed-İran), nr. 1284, 1296.

Sultan II. Mahmud Ktp.(Kıbrıs), nr. 51, 55.

Gazi Hüsrev Bey Ktp. (Saraybosna), nr. 4056.

Ezheriyye Ktp. (Mısır), nr. 7-312, 383, 865, 1805, 28470.

Trablus Evkaf Ktp. (Libya), nr. 82.

Teymûriye Ktp. (Mısır), nr. 9, 163, 192, 514.

Musul Evkaf Ktp. (Irak), nr. 1/5, 3/8, 3/18, 15/3, 32/3.

el-Haremü'l-Mekkî Ktp., nr. 291.

Zâhiriye Ktp. (Şam), nr. 471, 475, 7719, 9421, 9707, 9848.

Mahmûdiye Ktp., nr. 248/228.

St. Petersburg Ktp. (Rusya), nr. 46.

Bologna Üniversitesi Ktp. (İtalya), nr. 2994/4.

El Escorial Ktp.(Madrid), nr. 1318, 1341, 1409, 1410.

Daru'l-Kütübi'l-Katariyye, nr. 11, 12.

Berlin Devlet Ktp., nr. 842 Lbg.542, 839 Lbg.779, 839.pm.656/1, 841.pm.656/3.

Bağdat Evkaf Ktp., nr. 2246, 2346.

İmam Muhammed b. Suud Müzesi, nr. 2732, 3405, 3610.

İmam Muhammed b. Suud Üniversitesi, nr. 3789, 5834.

İskenderiye Belediyesi Ktp., nr. 1289, 2826, 3070.

Daru'l-kütübi'l-vataniyye (Tunus), nr. 3625, 5757, 5758.

Kâdiriyye Ktp. (Bağdat), nr. 80, 81.

Kâhire Üniversitesi, nr. 22198, 22219.

Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 362,4/5066, 362, 3/1128, 362, 2/5179.

Hizânetü'l-Karaviyyîn, nr. 933.

Daru'l-Kütüb /Sufiyye, nr. 1600, 1605, 2667, 3113.

Daru'l-Kütüb /Kahire, nr. 143, 756, 793.

Özbekistan Akademisi Ktp., nr. 2915.

Leningrad Şarkiyat Enstitüsü, nr. 500 B 1777. ¹⁴⁴

¹⁴⁴ *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-islâmî fi mektebâti'l-'âlem*, haz. Ali Rıza Karabulut-Ahmet Turan Karabulut, VII, Kayseri: Mektebe yayınları, II, s. 1190-1192, ts.; *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-arabiyyi'l-islâmiyyi'l-mahtûta: Ulûmu'l-Kur'ân/mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmihî*, IX, Amman: Mecmaü'l-Melik li-buhûsi'l-hadârati'l-İslâmiyye/Müessesetu âli'l-beyt, 1989, I, 577-584.

II. HÂŞİYENİN KAYNAKLARI

Sa'dî Çelebi hâşiyesini yazarken tefsir, kıraat, lügat, sarf, nahiv, belâgat, kelam, fıkıh ve hadis gibi alanlarda yazılmış birçok eserden ve değişik alimlerin görüşlerinden istifade etmiştir. Çelebi'nin, atıf yaptığı alimleri ve eserlerini belirtme konusunda ilmî bir hassasiyet gösterdiği görülmektedir. O, hâşiyesinde atıfta bulunduğu eser ya da müellifinin ismini zikrettiğinden, böylece istifade ettiği kaynakları da birinci ağızdan öğrenmiş olmaktadır. Ayrıca, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde istifade ettiği kaynaklar, onun yaşadığı XV ve XVI. yüzyıllarda, Osmanlı alimlerinin istifade ettiği tefsir kaynaklarını göstermesi açısından da önemlidir.

Müellifimiz, kaynaklardan alıntı yaparken çoğunlukla, “Ebu'l-Hayyân şöyle dedi” (*Kâle Ebu'l-Hayyân*) örneğinde olduğu gibi görüşlerini iktibas ettiği alimin ismini vermektedir. Alıntı yaparken sıkça kullandığı bir diğer form ise “*el-Keşf* sahibi şöyle dedi” (*Kâle Sâhibü'l-Keşf*) ifadesindeki gibi, eserin ismini vererek müellifine işaret etmektir. Birçok yerde ise “*fi'l-Keşşâf*” örneğinde olduğu gibi yalnızca alıntı yaptığı eserin ismini zikretmiştir. Bazı yerlerde ise “Suyûtî *İtkân*'da şöyle dedi” (*Kâle es-Suyûtî fi'l-İtkân*) ifadesiyle istifade ettiği alimin ismini eseriyle birlikte vermiştir.

Sa'dî Çelebi, kendi mezhebine ait görüşleri ise “arkadaşlarımız” (ashâbünâ), “bize göre” (indenâ), “Hanefilere göre” (inde'l-Hanefiyye), “âlimlerin geneli, çoğunluğu” (cumhûr) diyerek aktarmıştır. Bazı alimleri ise çeşitli unvanlarla hâşiyesinde zikretmiştir. Örneğin; Fahreddîn er-Râzî için “İslâm'ın gururu” (fahru'l-İslâm), Abdullah b. Abbâs için “müfessirlerin önderi” (reîsü'l-müfessirîn), Şerefüddîn et-Tîbî için de “Allâme” nitelemesini yaptığı görülmektedir.

Çelebi bazı görüşlerine dayanak olarak, “müfessirlerin çoğu” (ekseru'l-müfessirîn), “bazı kelamcılar” (ba'zu ehli'l-keâm), “Basra dil alimleri” (Basriyyûn), “Ehl-i Sünnet”, “Şâfiî mezhebi” (eş-Şâfiyye) ifadelerini kullanmıştır.

Alıntı yaparken de bazen alıntının bittiği yere “intehâ” (bitti) ifadesiyle açıklık getirmiş bazen de bu ifadeye yer vermeden alıntıyı bitirip kendi yorumuna geçmiştir.

A. Tefsir ve Kıraat Kaynakları

Yüce Allah’ın kelamı ilâhisi olan Kur’ân’ı anlamak için her müfessir, kendinden önce yaşamış ve bu alanda emek sarfetmiş müfessirlerin görüşlerinden istifade etmiştir. Zaten müfessirin amaçlarından biri de ilâhî kelamın anlaşılması noktasında geçmişten istifade ederek bu anlama düzeyini bir üst seviyeye çıkarmaktır. Müfessirin tefsirini meydana getirirken istifade ettiği kaynaklar ve bu kaynakların çeşitliliği, tefsirin değerli ve tercih edilir olması açısından da oldukça önemlidir. Nitekim, Şeyhülislâm Sa’dî Çelebi’nin *el-Fevâidü’l-behiyye* adlı hâşiyesini yazarken istifade ettiği tefsir kaynaklarının çeşitliliği, aslında onun bilgi ve birikimini ve hâşiyesinin ilmî değerini de göstermektedir.

Sa’dî Çelebi’nin istifade ettiği tefsir kaynaklarının başında *Envâru’t-tenzîl*’in de başlıca kaynaklarından olan Zemahşerî’nin el-Keşşâf isimli eseri gelmektedir. Çelebi’nin, bu tefsirden genellikle “*fi’l-Keşşâf*”, “*Kâle’z-Zemahşerî*”, “*Kâle sâhibü’l-Keşşâf*” “*teb’an li’z-Zemahşerî*” gibi ifadelerle alıntı yaptığını görmekteyiz.

Sa’dî Çelebi’nin hâşiyesinde istifade ettiği en önemli ikinci tefsir kaynağı ise Endülüslü müfessir Ebû Hayyân’ın *el-Bahru’l-muhît* isimli eseridir. Ondan alıntı yaparken çoğunlukla, “*Kâle Ebû Hayyân*”, “*Reccaha Ebû Hayyân*” ve benzeri ifadelerini kullanan Çelebi, çok az yerde de “*fi’l-Bahr*” ve “*fi’l-Bahri’l-muhît*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁴⁵

Burada ifade etmemiz gereken önemli hususlardan birisi de Sa’dî Çelebi’nin Ebû Hayyân’ın tefsirinden istifade etme biçimidir. O, *el-Bahru’l-muhît*’ten iktibas yaptığı yerlerin büyük çoğunluğunda, Ebû Hayyân el-Endülüsi’yi eleştirmekte ve ona cevap vermektedir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 43a, 48a, 49b, 54b, 61a, 65a, 88b, 122a, 160b, 179b, 193b, 264a, 287a, 289b.

¹⁴⁶ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 89a, 140b, 160b, 249a.

Çelebi'nin, hâşiyenin birçok yerinde böyle bir yöntemi takip etmesi *el-Bahru'l-muhît*'e olan aşinalığını ve onu çokça mutalaa ettiğini göstermektedir.

Sa'dî Çelebi'nin en önemli tefsir kaynaklarından birisi de Ebû İshâk es-Sa'lebî en-Nisâbûrî (ö. 427/1035)'nin *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân* adlı eseridir. Sa'dî Çelebi, Sa'lebî'nin eserine atıf yaparken “Kâle sahibü'l-Keşf” ifadesini kullanmaktadır.¹⁴⁷

Müellifin hâşiyesinde istifade ettiği tefsir kaynaklarından bir diğeri ise Burhânüddîn el-Bikâî (ö. 885/1480)'nin sûre ve âyetlerin arasındaki münasebetleri açıklamak üzere kaleme aldığı *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ây ve's-süver* adlı eseridir. Sa'dî Çelebi, sûrelere verilen farklı isimler ile sûre ve âyetler arasındaki münasebet konusunda el-Bikâî'nin eserine atıf yapmaktadır.¹⁴⁸

Sa'dî Çelebi'nin eserinde atıf yaptığı bir başka tefsir kaynağı da Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210)'nin *Tefsîru'l-Kebîr* diye meşhur olan *el-Mefâtîhu'l-Gayb* isimli eseridir. Çelebi, Râzî'den alıntı yaparken çoğunlukla “*fî't-tefsîri'l-kebir*”, bazen de “*Kâle imâm Râzî*” ifadesini tercih etmiştir. *Tefsîr-i Kebîr*'e atıf yaptığı konuların başında felsefî, kelâmî ve metafizik konular gelmektedir.¹⁴⁹

Çelebi ayrıca Ebû Hafs Ömer en-Neseî (ö. 537/1142)'nin *et-Teysîr fî't-tefsîr*¹⁵⁰ adlı eserinden de çokça istifade etmiştir. Müellif, bu eserden alıntı yaparken daha çok *fî't-teysîr* ifadesini kullanarak yalnızca kitabın ismini zikretmektedir. Bazen de “*Kâle en-Neseî*”, “*İmâm en-Neseî*” ve “*Sâhibü't-teysîr*” ifadeleriyle eserin sahibine işaret etmektedir.

¹⁴⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 49a, 53a, 59b, 64a, 71a, 87b, 106b, 127a, 162a, 196b, 281a, 290a.

¹⁴⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139b, 238a, 257b, 287a, 290b.

¹⁴⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 59b, 67a, 128b, 197a, 249a, 254b, 280b, 287a, 290a.

¹⁵⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 134a, 140a, 143b, 180b, 194a, 209a, 236a, 287a.

Sa'dî Çelebi bunlar dışında, Taberî (ö. 310/923)'nin *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîl-i âyil-Kur'ân*,¹⁵¹ Mâtürîdî (ö. 333/944)'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*,¹⁵² Mâverdî (ö. 450/1058)'nin *en-Nüket ve'l-'uyûn*,¹⁵³ Vâhidî (ö. 468/1076)'nin *el-Basît fî tefsîri'l-Kur'ân*,¹⁵⁴ İbn Atıyye el-Endülûsî (ö. 541/1147)'nin *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*,¹⁵⁵ Kurtubî (ö. 671/1273)'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*,¹⁵⁶ Muvaffaküddîn Kevâşî (ö. 680/1281)'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr*,¹⁵⁷ Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710-1310)'nin *Medârikü't-tenzîl ve hakaiku't-te'vîl*,¹⁵⁸ Suyûtî (ö. 911/1505)'nin *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-mensûr*¹⁵⁹ isimli tefsirlerine de müracaat etmiştir.

Sa'dî Çelebi ayrıca İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284)'in *el-İntisaf mine'l-Keşşâf*¹⁶⁰ ve Şerefüddîn et-Tîbî (ö. 743/1343)'nin *Fütûhu'l-gayb fî'l-keşf an kınâ 'i'r-rayb (Hâşiye ale'l-Keşşâf)*¹⁶¹ isimli hâşiyelerinden de istifade etmiştir. Tîbî'nin *Keşşâf* tefsiri üzerine yazmış olduğu söz konusu bu hâşiye, Sa'dî Çelebi'nin istifade ettiği ana kaynaklardan birisi olmuştur.

Müellifimiz, Ulûmu'l-Kur'ân olarak da daha çok Suyûtî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*¹⁶² adlı eserinden faydalanmış, nadiren de olsa Zerkeşî (ö. 794/1392)'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*¹⁶³ adlı eserine başvurmuştur. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471-1078)'nin Kur'ân'ın i'câzına dair ele aldığı *Delâilü'l-i'câz* isimli eseri de Çelebi'nin Kur'ân ilimlerine dair istifade ettiği kaynaklardan birisidir.¹⁶⁴

¹⁵¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 72a.

¹⁵² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 45a.

¹⁵³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 286b.

¹⁵⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 106b, 286b, 287a.

¹⁵⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 60a, 70b, 236a, 262b, 287a.

¹⁵⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 135a, 141a, 290a, 291a.

¹⁵⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 44a, 98b.

¹⁵⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 59a, 63a.

¹⁵⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 65a, 70b, 127b.

¹⁶⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 49a, 147b, 149a.

¹⁶¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 41a, 42b, 46a, 48b, 53a, 57a, 60a, 64b, 90a, 117a, 214a.

¹⁶² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 88a, 97b, 134a, 181a, 208b, 262a, 263a, 280b, 287a, 289b.

¹⁶³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 143a.

¹⁶⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 140b.

Sa'dî Çelebi, kıraat kaynakları olarak ise Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053)'nin *et-Teysîr fi'l-kıra'ati's-seb'a*,¹⁶⁵ Şâtübî (ö. 590/1194)'nin *Hirzû'l-Emâni ve Vechü't-tehânî (eş-Şâtubiyye)*¹⁶⁶ ve Cezerî (ö. 833/1429)'nin *en-Neşr fi'l-kirâ'âti'l-aşr*¹⁶⁷ adlı eserlerinden istifade etmiştir.

B. Hadis Kaynakları

Sa'dî Çelebi hadislerden delil getirirken yahut hadisleri tahrir ederken, İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)'nin *el-Musannef*,¹⁶⁸ Buhârî (ö. 256/870)'nin *el-Câmi'u's-sahîh*,¹⁶⁹ Müslim (ö. 261/875)'in *el-Câmi'u's-sahîh*,¹⁷⁰ Tirmizî (ö. 279/892)'nin *Sünen*,¹⁷¹ Nesâî (ö. 303/915)'nin *Sünen*,¹⁷² İbn Mâce (ö. 273/887)'nin *Sünen*,¹⁷³ Bezzâr (ö. 292/905)'in *Müsned*, Hâkim (ö. 405/1014)'in *Müstedrek*,¹⁷⁴ Beyhakî (ö. 458/1066)'nin *Şu'abü'l-îmân*,¹⁷⁵ Zehebî (ö. 748/1348)'nin *Muhtasar*,¹⁷⁶ Zemahşerî'nin *el-Fâ'ik fî garîbi'l-hadîs*¹⁷⁷ adlı eserlerine müracaat etmiştir.

Bunların dışında Çelebi'nin, eser ismi vermeksizin Ebü'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/971),¹⁷⁸ Veliyyüddîn Ahmed b. Abdirrahîm el-Mihrânî (ö. 826/1423),¹⁷⁹ İbn Merdûye (ö. 410/1020)¹⁸⁰ ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)'nin¹⁸¹ eserlerinden, hadislerin tahriri husûsunda istifade etmiştir.

¹⁶⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 186a.

¹⁶⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 157b.

¹⁶⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 87a, 154a, 263b.

¹⁶⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 54a.

¹⁶⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 124a, 159b.

¹⁷⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 124a, 159b.

¹⁷¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁷² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁷³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 174b.

¹⁷⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁷⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 117a, 148a.

¹⁷⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139b.

¹⁷⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 106a.

¹⁷⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 117a.

¹⁷⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a, 148a.

¹⁸⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁸¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

C. Kelam Kaynakları

Sa'dî Çelebi, hâşiyesinde kelâm kaynağı olarak ise Beyhakî (ö. 458/1066)'nin *Delâ'ilü'n-nübüvve*,¹⁸² Şehristânî (ö. 548/1153)'nin *el-Milel ve'n-nihal*,¹⁸³ Kâdî Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-envâr*,¹⁸⁴ Mahmûd b. İbrâhîm el-İsfahânî (ö. 749/1349) tarafından *Tavâli'u'l-envâr*'a şerh olarak yazılan *Metâliu'l-enzâr*¹⁸⁵ ve Cürcânî (ö. 816/1413)'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*¹⁸⁶ isimli eserlerinden iktibasta bulunmuştur.

Ayrıca Çelebi, Ehl-i Sünnet, Eşâire, Haşviyye, Havâric, Kerrâmiyye, Mu'tezile ve Râfıza gibi bazı kelâmî mezheplerin isimlerini zikretmiş ve bunların çeşitli görüşlerine eserinde yer vermiştir.

D. Fıkıh Kaynakları

Sa'dî Çelebi, fikhî kaynaklardan İmâm Şâfiî (ö. 204/820)'nin *el-Ümm*,¹⁸⁷ Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945)'in *el-Kâfi*,¹⁸⁸ Burhâneddîn el-Merginânî (ö. 593/1197)'nin *el-Hidâye*,¹⁸⁹ Nevevî (ö. 676/1277)'nin *Ravzatü't-tâlibîn ve 'umdetü'l-müttakîn*,¹⁹⁰ Âlim b. Alâ (ö. 786/1384)'nin *el-Fetâva't-tatarhâniyye*,¹⁹¹ ve Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin *et-Telvîh*¹⁹² isimli eserine müracaat etmiştir.

Ayrıca Çelebi, Sa'îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Evzâ'î (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), İmâm Mâlik (ö. 179/795), İmâm Şâfiî (ö. 204/820), İbn Hazm (ö. 456/1064), Gazzâlî (ö. 505/1111), Abdurrahman b. Ömer Bulkînî (ö. 824/1421) gibi bir çok alimden eser ismi zikretmeksizin nakillerde bulunmuştur.¹⁹³

¹⁸² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 72a.

¹⁸³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 93a.

¹⁸⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 124a.

¹⁸⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 47a.

¹⁸⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 194a.

¹⁸⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁸⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁸⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 128a, 128a, 139a, 142b, 254b, 258b.

¹⁹⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a.

¹⁹¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 279a.

¹⁹² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 139a, 254b.

¹⁹³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 121a, 138a, 139b, 147b, 254b, 268a.

E. Dil Kaynakları

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesini yazarken istifade ettiği iki önemli lügat kaynağı vardır. Bunlardan birincisi, Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415)'nin *el-Kâmûsü'l-Muhîr*'i,¹⁹⁴ diğeri ise Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009)'nin *es-Sihâh*'idir.¹⁹⁵ Çelebi'nin, zaman zaman Râgıb İsfehânî (ö. 425/1034)'nin *el-Müfredât* isimli Kur'ân sözlüğüne atıf yaptığı da görülmektedir.¹⁹⁶

Dille ilgili olarak Çelebi, Zemahşerî'nin *el-Mufassal*,¹⁹⁷ Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin *Miftâhu'l-ulûm*,¹⁹⁸ İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)'in *el-Îzâh fî şerhi'l-Mufassal*,¹⁹⁹ Bûsîrî (ö. 695/1296)'nin *Kasîdetü'l-bürde*,²⁰⁰ İbni Hişâm en-Nahvî (ö.761/1360)'nin *Muğni'l-lebîb*,²⁰¹ Radyüddîn el-Esterâbâdî (ö. 686/1287)'nin *Şerhu'l-Kâfiye*,²⁰² ve Çârperdî (ö. 746/1346)'nin *Şerhu's-Şâfiye*²⁰³ isimli eserlerine müracaat etmiştir.

Sa'dî Çelebi, dille ilgili birçok meselede de Halil b. Ahmed (ö. 175/791),²⁰⁴ Sîbeveyh (ö. 180/796),²⁰⁵ Ferrâ (ö. 207/822),²⁰⁶ Kutrub (ö. 210/825), Ahfeş (ö. 215/830),²⁰⁷ Ebü'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900),²⁰⁸ İbn Keysân (ö. 320/932),²⁰⁹ İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940)²¹⁰ ve İbnü'l-Hâcib²¹¹ gibi bir çok alimden, eser ismini vermeksizin yalnız ismen zikretmek sûretiyle çok defa istifade etmiştir.

¹⁹⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 69b, 130a, 160b, 166a, 199a, 241b, 249a, 279a, 293b.

¹⁹⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 129a, 130b, 152b, 166a, 199a.

¹⁹⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 65, 152, 171b, 280.

¹⁹⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 98a.

¹⁹⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 73a.

¹⁹⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 59a.

²⁰⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 120b.

²⁰¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 50a, 61b, 63b, 70b, 91a, 103a, 128b, 130a, 198b, 199a.

²⁰² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 55b, 70b, 231b, 286b.

²⁰³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 63a, 68a.

²⁰⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 42a, 143a.

²⁰⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 68a, 143a.

²⁰⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 143a.

²⁰⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 124a, 125b.

²⁰⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 42a, 143a.

²⁰⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 68a.

²¹⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 42a.

²¹¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 161b, 231b.

III. HÂŞİYENİN ŞEKİL VE ÜSLÛBU

Hâşiyenin şekil ve üslûbundan önce bu bölümde hâşiye kelimesinin lügavî ve terim anlamları üzerinde durulacaktır. Hâşiye kelimesi “haşv” mastarından türetilmiş bir isim olup lügat manası itibariyle genç deve, elbisenin bir parçası, yan-kenar, gereğinden fazla olarak söylenen söz, sayfanın kenarındaki boşluğa yorum veya not yazmak, dolmak, doldurmak, kesik kesik konuşmak/solumak, bir erkeğin bakımını üstlendiği kimseler gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimenin çoğulu ise “havâşî”dir.²¹²

Terim olarak ise hâşiyenin çeşitli tanımlarının yapıldığı görülmektedir. Topuzoğluna göre hâşiye, “sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” anlamındadır.²¹³

Muhsin Demirci de hâşiyeyi, “Bir yazının veya kitap sayfasının kenarına yazılan açıklama, hâmiş, derkenâr, dipnot veya mektubun altına düşülen not. Bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan kitap” şeklinde tanımlamaktadır.²¹⁴ Sayfa kenarındaki not anlamındaki hâşiye tabirinin kullanımı müstakil eser anlamından daha öncedir. Zaten açıklamalarda bulunmak için sayfa kenarlarını kullanmak İslâmî metinlere özgü değildir. Terim anlamıyla ise hâşiye yazma geleneği en yakın şekliyle Memlûkler devrinde başlamış, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında çok geniş kitleler tarafından bir telif türü olarak tercih edilmiştir. Hâşiyelerin bir telif türü olarak benimsenip yaygınlaşmasında Nizâmiye Medreselerinin etkin rol oynadığı ifade edilmiştir.²¹⁵ Çünkü medrese eğitiminde ders kitapları olarak üzerlerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmış kitaplar tercih edilmiştir.²¹⁶ Sa’dî Çelebi’nin de üzerine hâşiye kaleme aldığı Beyzâvî tefsiri, tefsir alanında bu durumun güzel bir örneğidir.

²¹² İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sıhâhi'l-arabiyye*, I-VII, tahk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut: Dâu'l-ilm li'l-Melâyin, 1404/1984, VI, s. 2313; Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kub Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsi'l-muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005, s. 1273.

²¹³ Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye” *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XVI, s. 419-422.

²¹⁴ Muhsin Demirci, “Hâşiye” *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2009, s. 82.

²¹⁵ Mehmet Köroğlu, *Nizamiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), Celal Bayar Üniversitesi, SBE, s. 61.

A. Şekil

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi matbu olmadığından, Süleymaniye Kütüphanesi 168 numarada bulunan müellif nüshasından istinsah edilmiş nüshadan istinsah edilen nüsha üzerinden bu bölümde bazı değerlendirmelerde bulunacağız.

Süleymaniye 168 numaradaki bu nüsha, fiziksel nitelik olarak 285X160, 201X84 mm. olup 293+7 varaktır. Ta'lik yazıyla kaleme alınmış olan eserin sayfa satır sayısı ise 31'dir. Bu nüshanın müstensihî Ahmed b. Halil olup eserin istinsahını 1101/1689 Muharrem ayında bir Perşembe günü tamamlamıştır. Müstensih söz konusu eseri, yine Beyzâvî muhaşşîsi olan Sinân Efendi (ö. 986/1578) tarafından müellif nüshasından istinsah edilen nüshadan istinsah etmiştir. Ahmed b. Halil, Sinân Efendi'nin bu nüshayı Rûm sûresine kadar kendisine okuduğunu da bildirmiştir. Ayrıca müstensih, ferağ kaydında istinsahı bitirdiği tarihte Bursa İnegöl'deki İshak Paşa Medresesinde müderris olduğunu belirtmiştir.²¹⁷

Öncelikle Sa'dî Çelebi, Kâdî Beyzâvî'nin tefsirinden hâşiyeye düşeceği kısım ne kadar ise o kısmı bir cümle yahut bir kelime olarak eserine almış, Beyzâvî'nin metninin tamamını hâşiyesinde tekrar etmemiştir. Bizim incelediğimiz nüshaların tamamında hâşiyeye bu minval üzere kaleme alınmıştır.

Eserde, üzerine hâşiyeye yazılacak kelimededen önce kırmızı mürekkeple *Kavlühû* (قَوْلُهُ) ifadesi yazılmış, hâşiyeye ile tefsirden alıntı yapılan metin arası ise değişik yöntemlerle ayrılmıştır. Örneğin; bizim ana nüsha olarak incelediğimiz Süleymaniye Kütüphanesi 168 numarada bulunan nüshada çoğu kez metinle hâşiyeye arasına kırmızı mürekkeple belirgin bir nokta konulmuştur. Aynı nüshada, alıntı olarak verilen cümleden sonra, müellifin kendi cümlesinin başladığı ilk kelime üzeri de kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Sûre isimleri ve sûrelerin mekkî veya medenî olduğunu belirten kelimeler de yine kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

²¹⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 294a.

Sa'dî Çelebi, Kâdî Beyzâvî'den bağımsız olarak zaman zaman kendisi bazı âyetler üzerinde açıklamalar ve değerlendirmeler yapmıştır. O, bu tür yorumlarını diğerlerinden ayırmak için başında *Kavlühü Teala* (قَوْلُهُ تَعَالَى) ibaresine yer vermiştir.

Hâşiyenin Fâtiha-Yûnus sûreleri arasında da şekil olarak aynı üslûp takip edilmiştir. Bu kısımda da yine hâşiye düşülecek metinden önce kırmızı mürekkeple *Kavlühü* (قَوْلُهُ) ibaresine yer verilmiştir. Yalnız bu kısımda suâl-cevap üslûbuyla ele alınan meselelerde “Eğer denirse” (فَأَنْ قِيلَ), “ben de derim” (فَقُلْتُ) tarzındaki söz başlıklarının da kırmızı mürekkeple yazıldığı görülmektedir.

B. Üslûp

1. Maksadı Belirlemeye Yönelik Açıklamalar

Tefsir hâşiyelerinde bir taraftan metinde ne söylendiği anlaşılmaya çalışılırken; diğer taraftan da müfessirin ne demek istediğini tespiti yönelik açıklamalar yapılmaktadır. Aslında şerh ve hâşiye yazarların mesâisinin büyük bir kısmını da metin yazarının ne demek istediğini anlamaya yönelik çalışmalar almaktadır. Tefsirde kapalı olan, ihtimale açık yerleri ve ihtisar edilen yerleri muhaşşiler izah ederken belli kalıplara başvurmuşlardır.²¹⁸ Sa'dî Çelebi'nin de eserinde hâşiye yazım geleneğinde çokça istifade edilen formları kullandığı görülmektedir. Aşağıda görüleceği üzere bazı durumlarda farklı ifadeler olmakla birlikte, müellif hâşiye düştüğü yerde çoğunlukla *ya'nî*, *murâdühü*, *yürîdü* ve *yürîdü'l-musannif* gibi ifadelerle açıklamalar yapmıştır.

Örneğin; müellif, eğer Beyzâvî'nin maksadının ne olduğuna dair bir tespitte bulunacaksa bu durumda; “Kastedilen şudur” (الْمَقْصُودُ), “Bundan kastedilen şöyledir” (الْمَقْصُودُ مِنْهَا) veya “Musannifin muradı şöyledir” (مُرَادُ الْمُصَنِّفِ) gibi ifadelerle buna işaret etmektedir.

²¹⁸ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013, s. 96.

Çelebi, bazen de musannifin söylemek istediğinin yanlış anlaşılmasının önüne geçmeye yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Bu gibi durumlarda ise “Söylenmek istenen bu değildir; burada asıl kastedilen şudur” (وَإِنَّمَا ... لَيْسَ الْمُرَادُ) (المَقْصُودُ) veya “Burada maksat bu olamaz; aksine kastedilen şudur” (لَا يَكُونُ الْمَقْصُودُ) (بَلِ الْمَقْصُودُ) gibi ifadelerle yazarın gerçek maksadına ulaşmaya çalışmıştır.

Bazen de Sa’dî Çelebi’nin Beyzâvî’nin kullandığı ifadenin muhtemel anlamına işaret ettiği görülmektedir. Çelebi bu tarz yerlerde genellikle, “Müellifin maksadı şu olabilir” (لَعَلَّ مُرَادَ الْمُصَنِّفِ) veya “Onunla, bunu kastetmesi muhtemeldir” (يَحْتَمِلُ أَنْ يُرَادَ بِهِ) kalıbını kullandığı görülmektedir.

Şerh-hâşiye türü eserlerde genel olarak, ana metinde bulunan muğlak ifadeleri açıklamak için muhaşşîler tarafından benzer ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Sa’dî Çelebi’nin eserinde de bu uygulamanın aynen devam ettirildiği görülmektedir.

2. Soru ve Cevap Üslûbu

Sa’dî Çelebi, bazen de hâşiyesinde meseleleri açıklığa kavuşturmak için klasik bir yöntem olan soru-cevap yöntemine başvurmuştur. Çelebi, önce farazî bir soru ortaya atmış, sonra da bu soruyu cevaplandırmak sûretiyle meseleyi izah etmiştir. Ancak hâşiyedeki soru ve cevapların büyük çoğunluğunun farazî olmayıp bizzat Çelebi’nin öğrencileri tarafından sorulan suâller olduğunu görmekteyiz. Sa’dî Çelebi’nin hâşiyesinin en orijinal yönlerinden birisi belki de budur. O, öğrencileriyle derste yapmış olduğu müzakereleri, onların sordukları soruları ve kendisinin bu sorulara vermiş olduğu cevapları hâşiyesinde kaydetmiştir. Nitekim hâşiyenin bir çok yerinde, *Kâle Mevlânâ Allâme ve Kâle Mevlânâ Allâme Rızâ* ifadeleriyle sorulan soruların, bizzat talebeleri tarafından Sa’dî Çelebi’ye yöneltildiği tespit edilmiştir.²¹⁹

²¹⁹ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 141a, 142 b, 159b, 160a, 161a.

Örneğin; Hûd sûresi 3. âyette geçen “يُمَتِّعُكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا = ...sizi güzel bir geçimle faydalandırır.” ifadesini Kâdî Beyzâvî, يُعِيشُكُمْ فِي أَمْنٍ وَدَعَةٍ (sizi emniyet ve sükûnet içinde yaşatsın) şeklinde tefsir etmektedir.²²⁰ Sa’dî Çelebi Beyzâvî’nin bu yorumunu soru-cevap yöntemiyle şöyle izah etmektedir: Hz. Peygamber, “Dünya müminin zindanı, kafirin ise cennetidir”²²¹ ve “İnsanların en çok musibete uğrayanları önce peygamberlerdir, sonra derecelerine göre (veliler ve salihler)dir.”²²² şeklinde buyurmuşken, nasıl olur da insan, ömrünün sonuna kadar emniyet ve sükûnet içerisinde yaşayabilir? diye sorulsa bizler buna şöyle cevap veririz: Burada bir çelişki yoktur. Çünkü müminin sükûneti, Allahü Teala’nın sevabını ümit ederek ve ona yaklaşarak ferahlaması ve onun vaatlerini düşünerek sevinmesiyle olur. Müminin emniyet ve güven içerisinde olması ise Allah’tan başkalarının şerrinden emin olmasıdır. Dünyanın müminin zindanı olmasının da ahirette kendisine verilecek olan nimetlere nisbetle olduğunu ifade eden müellifimizin, soru-cevap yöntemi ile meseleyi izah ettiği görülmektedir.²²³

Sa’dî Çelebi’nin hâşiyesinde kullandığı soru-cevap yöntemine en güzel örneklerden birisini Kevser sûresinin tefsirinde görmekteyiz. Beyzâvî, bu sûrenin tefsirinde Kevser’in mâhiyetini açıklamaya yönelik Hz. Peygamber’in şu hadisini nakletmektedir: “Kevser, rabbimin bana vaat ettiği, cennette bir nehirdir. Onda çok hayır vardır. Baldan daha tatlı, süttten daha beyaz, kardan daha soğuk, tereyağından daha yumuşaktır. Ayrıca bu nehrin iki kenarı zebercedden, kapları ise gümüştedir. Ondan içen kimse de bir daha asla susuzluk çekmeyecektir.”²²⁴

Müellif Sa’dî Çelebi de bu hadisin Tirmizî (ö. 279/892)’nin hasen olarak rivayet ettiği başka bir varyantını zikretmektedir. Buna göre Hz. Peygamber, Kevser’in mâhiyetine yönelik: “Kevser cennette bir nehirdir. İki tarafı altından yapılmıştır. Suyu süttten daha beyaz, baldan daha tatlı ve kokusu da miskten daha güzeldir. O su, inci ve mercan kayalar üzerinde akmaktadır.” buyurmuşlardır.

²²⁰ Nâsirüddîn Ebû Saïd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’l-tenzil ve esrârü’l-te’vîl*, Beyrut: Dâru’l-cîl, ts., s. 290.

²²¹ Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-sahîh: Sünenü’t-Tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1388/1968, IV, s. 562.

²²² Alâüddîn Ali b. Hüsamiddîn el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fî süneni’l-ekvâl ve’l-ef’âl*, thk. Bekrî Hayyânî- Saffet es-Sekkâ, I-XVI, Beyrut: Müessetü’r-risâle, 1401/1981, III, s. 327.

²²³ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 40b-41a.

²²⁴ Beyzâvî, *Envâru’l-tenzil ve esrârü’l-te’vîl*, s. 812.

Müellifimiz, bu noktada Kevser'in ne olduğunu etraflıca tartışmak için soru-cevap yöntemine başvurmakta ve şöyle bir sual yöneltmektedir: Eğer dersin ki, Allah Rasûlünün Kevser'i "havuz" ile tefsir ettiği sahîh ise bu takdirde "Kevser" kelimesini havuza hamletmek vaciptir. Ben de derim ki: Bu konudaki rivayetler birbiriyle çelişkilidir. Zira *Sahîh-i Buhârî*'de, Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan yapmış olduğu bir rivayette, Kevser için Hz. Peygamber, "O, hayr-ı kesîrdir." yani çok hayırdır buyurmuşlardır. Ayrıca İbn Cübeyr'e, "İnsanlar, Kevser'i cennette bir nehir olarak düşünüyorlar" denilince o da: "Kevser, Allah'ın Hz. Peygamber'e hayır olarak ihsan ettiği cennette bir nehirdir" şeklinde cevap vermiştir. Biz biliyoruz ki, ümmetin hayırlısı ve müfessirlerin reisi olan İbn Abbâs, kesinlikle emin olmadığı bir şeyi söylemez. Diğer taraftan Saîd b. Cübeyr de Tirmizî'de rivayet edilen hadisin ve benzeri hadislerin temsilî olarak zikredildiğine işaret ederek hadisler arasında uzlaştırma yönüne gitmiştir.²²⁵

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin bir çok yerinde talebelerinin sorularına verdiği cevapları görmek mümkündür. Onun talebelerinin fikirlerine değer vermesi ve onların soruları üzerinden metnini inşa etmesi gerçekten takdire şayan bir durumdur. Çelebi, bu yöntemle aslında hemen hemen her öğrencinin ilk etapta aklına gelebilecek bazı soruların cevabını hâşiyesinde vermektedir.

Örneğin; "فَاصْبِرْ عَلَيَّ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ أَنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى" = (Resûlüm!) *Sen, Onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından önce de batmasından önce de Rabbini övgü ile tesbih et; gecenin bir kısım saatleri ile gündüzün etrafında (iki ucunda) da tesbih et ki hoşnutluğa eresin.*"²²⁶ âyetinin hâşiyesinde Sa'dî Çelebi, talebelerinden birisinin 'Hz. Allah'ın âyette tesbihi belirli vakitlere tayin etmesinin bir sebebi olup olmadığını' sorması üzerine ona şu cevabı vermektedir: "Kâdî Beyzâvî'ye göre burada vakitlerin zikredilmesinden murad, ibadetin sürekli olduğuna delalet etmesi içindir."

²²⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 294.

²²⁶ Tâhâ 20/130.

Zira, En‘âm sûresindeki “*Sabah akşam Rablerinin cemalini arzulayarak dua edenleri yanından kovayım deme!*”²²⁷ âyeti ve benzeri âyetlerde aynı amaç doğrultusunda vakitler zikredilmiştir. Çelebi, ayrıca sadece Allah’ın bileceği bir sebepten ötürü bazı zaman dilimlerinin diğer bazısı üzerine üstünlüğü olduğundan dolayı da duanın ya da tesbihin belli bir vakte tahsis edilmesinin mümkün olacağını söylemektedir Hz. Peygamber’in “*Kim güneş batarken yetmiş kere Allah’ı tesbih ederse güneşle birlikte günahları da gider.*”²²⁸ hadisini de Çelebi, son sözlerine delil olarak zikretmektedir.

3. Sa‘dî Çelebi’nin Oğlu Mehmed Çelebi Tarafından Yazılan Bölüm

Sa‘dî Çelebi’nin eserlerini tanıtırken de belirttiğimiz üzere, hâşiyenin Fâtiha ile Yûnus sûreleri arasını kapsayan ilk bölümü oğlu Pîr Mehmed Çelebi tarafından kaleme alınmıştır.

Kur’ân’ın yaklaşık olarak on iki cüzüne tekabül eden hâşiyenin bu bölümü, yüzeysel olarak kaleme alınmıştır. Zira, toplam 293 varak olan hâşiyenin toplam hacminin sadece 39 varağı Fâtiha ve Yûnus sûreleri arasını kapsamaktadır.²²⁹ Örneğin; Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûrelerine yazılan hâşiyenin tamamı yalnızca 3 varaktır. Bu da ilk bölümünün daha çok hâşiyeyi tamamlamak amacına matuf olarak kaleme alındığını göstermektedir.

Muhteva olarak bakıldığında ise ilk bölümde daha çok *Keşşâf* üzerine yazılan muhtelif hâşiyelerden derlenen görüşlerin büyük yer tuttuğu görülmektedir. Söz konusu bu hâşiyelerden birisi, Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413)’nin *Keşşâf* tefsirinden Fâtiha sûresi ve Bakara sûresinin ilk yirmi beş âyetini kapsayan *Ta‘lik: Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl* adlı eseridir.

²²⁷ En‘âm 6/52.

²²⁸ Bu hadisin kaynağını tespit edemedik. Ancak hadisin bir benzeri, Celâlüddîn es-Suyûtî’nin eserinde mevcuttur. Bkz. *Câmi‘u l-ehâdis*, XXI, Beyrut: Daru’l-fikr, 1414/1994, XX, s. 370.

²²⁹ Bu 39 varağın sûrelere dağılımı ise şu şekilde olmuştur: Fâtiha sûresi 4 varak; Bakara sûresi 1,5 varak; Âli İmran sûresi 1,5 sahife (0,75 vr.); Nisâ sûresi, 1,5 sahife (0,75 vr.); Mâide, 1,5 sahife (0,75 vr.); En‘âm sûresi, 11 varak, A‘râf sûresi, 8 varak; Enfâl sûresi, 4 varak; Tevbe sûresi 4,5 varak; Yûnus sûresi, 3 varak.

Pîr Mehmed Çelebi'nin en çok istifade ettiği diğer iki hâşiye ise Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf* ve Şemsüddîn Ahmed b. Mûsâ el-Hayâlî er-Rûmî (v. 875/1470)'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Müsveddetü Hayâlî ale'l-Keşşâf* adlı eserleridir.

Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn* isimli bibliyografik eserinde Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesini tanıtırken, onun Keşşâf hâşiyelerinden telhîs edilmiş bir çok değerli bilgiyi ihtiva ettiğini belirtmektedir. Bu bilgi aynen Bilmen'in *Büyük Tefsir Tarihi I-II* adlı kitabında ve *DİA*'nın Sa'dî Çelebi maddesinde de tekrar edilmiştir. Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz konu, bu bilgilerin hâşiyenin ilk bölümü için doğru olduğu kesin olmakla birlikte bizzat Sa'dî Çelebi tarafından yazılan ikinci bölüm için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü Sa'dî Çelebi'nin yazdığı ikinci bölümde Tîbî'nin hâşiyesinin dışında başka bir Keşşâf hâşiyesine atıfta bulunulmamaktadır. Ancak babasının tam aksine oğlu Pîr Mehmed Çelebi, başta Seyyid Cürçânî ve Teftâzânî olmak üzere Hayâlî, Kutbuddîn er-Râzî gibi bir çok alimin *Keşşâf* tefsiri üzerine yazdığı muhtelif hâşiyelerden iktibasta bulunmuştur. Onların bu tespitlerinin, hâşiyenin birinci bölümü üzerinden genelleme ile bütün hâşiye üzerine yapılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bizim tezimizin konusu, Sa'dî Çelebi'nin bizzat kaleme aldığı bölüm ile sınırlandırılmış olduğundan oğlu Pîr Mehmed Çelebi'nin yazmış olduğu bölüme kısaca temas etmeyi uygun gördük. Ayrıca hâşiyenin ilk bölümünün nitelik olarak Sa'dî Çelebi'nin kaleme aldığı bölüme kıyasla daha yüzeysel ele alındığını söylemek mümkündür.

IV. TEFSİRİN LAFZÎ OLARAK ANLAŞILMASINA YÖNELİK HÂŞİYE

A. Kavramsal Açıklamalar

1. Garip Kelimeler

Tefsir ilmi açısından bakıldığında, hâşiyelerin gerek ana metin açısından, gerekse ana metinden bağımsız olarak birçok işlevi vardır. Bu işlevlerin en önemlisi, gerek Kur’ân’da gerekse onun tefsirinde yer alan garip yani anlaşılması zor kelimelerin sözlük anlamları, kökenleri ve geçirdikleri anlam değişiklikleri ile ilgili okuyucuya bilgi vermektir. Pedagojik açıdan bakıldığında ise hâşiyelerin bu yönüyle medreselerdeki dil öğretimine yapmış olduğu katkı kesinlikle inkâr edilemez.²³⁰

Sa’dî Efendi de hâşiyesinde, hem Beyzâvî’nin kullanmış olduğu garip kelimeleri açıklamakta; hem de müfessirden bağımsız olarak, Kur’ân’daki garip kelimelerin anlamları üzerine yorumlarda bulunmaktadır. Onun bu hususta istifade ettiği kaynaklar genellikle, Fîrûzâbâdî (ö. 815/1415)’nin *el-Kâmûsü’l-muhît* ve İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce)’nin *es-Sihâh* isimli lügat kitaplarıdır.

Örneğin; Beyzâvî, Nahl sûresinde, “وَأَلْكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ” (= *Onlarda) akşamleyin getirirken de sabahleyin (otlamaya) salıverirken de sizin için bir güzellik (ve zevk) vardır.*”²³¹ âyetindeki (حِينَ تُرِيحُونَ) ifadesini, تَرُدُّونَهَا مِنْ مَرَاعِيهَا إِلَى مَرَايحِهَا = o hayvanları otlaklarından ağıllarına geri getirdiğinizde...” şeklinde tefsir etmektedir.²³²

Müellifimiz ise âyeti tefsir ederken müfessirin kullanmış olduğu (مَرَاح) kelimesiyle ilgili şöyle demektedir: “Bu kelime, *mim*’in dammesiyle develerin ve koyunların geceleyin sığındıkları yer anlamında bir mekan ismidir.”

²³⁰ Hülya Canpolat Taşcı, “Türkçe Edebî Şerhlerde Amaç ve Yöntemler”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Hâlleri: Osmanlı’da telif, tercüme ve şerh*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 88.

²³¹ Nahl 16/16.

²³² Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, s. 352.

Müellif burada, kelimenin yalnızca anlamını vermekle yetinmemiş, zihinde daha da kalıcı olmasını pekiştirmek için örnekleme yoluna gitmiştir. Şöyle ki; kelimenin “رَاحَ إِلَيْهٖ”, yani “devesini ağıla koydu” örneğinde olduğu gibi, Arap dilindeki kullanımına dikkat çekerek, bu işlemin de ancak güneş battıktan sonra yapıldığını söylemektedir.²³³

Başka bir örnekte ise Sa’dî Çelebi, talebelerinden birisinin kendisine yönelttiği soruyu, kelimenin lugavî manasına vurgu yaparak açıklamaktadır. Kâdî Beyzâvî, “إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ” = (Peygamberin eşine) bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir guruptur.”²³⁴ âyetinin tefsirinde “usbetun” (عُصْبَةٌ) kelimesini, ‘on kişi ile kırk kişi arasındaki bir topluluk’ olarak açıklamaktadır.²³⁵ Sa’dî Çelebi’nin talebelerinden birisi de hocasına, Hz. Hafsa (ö. 45/665)’nın Mushaf’ında bu kelimenin “usbetun erbaatün” (عُصْبَةٌ أَرْبَعَةٌ) şeklinde geçtiğini, dolayısıyla bununda Kâdî Beyzâvî’nin yapmış olduğu açıklamayla çeliştiğini söylemiştir. Bunun üzerine Sa’dî Çelebi, söz konusu “usbetun” (عُصْبَةٌ) kelimesinin Lugat alimlerinin ittifakıyla sayıları on ile kırk arasında olan topluluğa vaz’ edildiğini belirtmiştir. Çelebi, Hz. Hafsa’nın Mushaf’ındaki ifadenin mecâz olduğunu söylemenin daha doğru olacağını bir hadisi referans göstererek açıklamıştır.²³⁶

Sa’dî Çelebi, Hûd sûresinin 40. âyetinin tefsirinde ise “Kavlühü Teâlâ” ifadesiyle başlayarak bizzat âyeti tefsir etmekte ve âyetteki *et-Tennûr* (التَّنُّورُ) kelimesinin yabancı bir kelime olduğunu ve bunu Arapların Arapça’laştırdığını söylemektedir. Çünkü ona göre bu kelimenin aslı, *etnur* (أَتْنُرُ) dur ve Arapça’da *Ra* harfinden önce *Nûn* harfinin geldiği bir kelime bulunmamaktadır.²³⁷

²³³ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 72b.

²³⁴ Nûr 24/11.

²³⁵ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, s. 464.

²³⁶ Hz. Âişe (58/678)’den gelen bir rivayete göre, Hz. Peygamber’e (İfk hâdisesi ile ilgili) Kur’ân ayetleri nâzil olunca minbere çıkıp oturdu ve insanlara Allah’ın indirdiği şu ayeti okudu: “(Peygamberin eşine) bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir guruptur. Bunu kendiniz için bir kötülük sanmayın, aksine o, sizin için bir iyiliktir. Onlardan her bir kişiye, günah olarak ne işlemişse (onun karşılığı ceza) vardır. (Nûr 24/11) Sonra Allah’ın Resûlü minberden inip iki erkeğe ve bir kadına (Mistah b. ‘Usâse, Hassân b. Sâbit, Hamne binti Caş) had uygulanmasını emretti ve onlara seksener sopa vuruldu. Onlar, bu iftiranın büyük bir kısmını üstlenenler idi. Bkz. Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî *et-Tahâvî, Şerhu Müşkili’l-âsâr*, thk. Şuayb Arnavut, XVI, Beyrut: Müessesü’r-risâle, 1415/1994, V, s. 409.

²³⁷ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 44a.

2. Terimler

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde Beyzâvî tefsirinde geçen bazı terimlerle ilgili açıklamalarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin; Yûsuf sûresinde “إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا = Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik.” âyetinin tefsirinde Beyzâvî, âyette geçen “Kur'ânen” (قُرْآنًا) kelimesinin irabı konusunda birkaç yorumda bulunmaktadır. Bunlardan birisi de “Kur'ânen” (قُرْآنًا) kelimesinin hâl olan “arabiyyen” (عَرَبِيًّا) kelimesi için bir tavi'e (giriş, hazırlık) olmasıdır.²³⁸ Müellifimiz Sa'dî Çelebi ise Beyzâvî'nin ifade ettiği tavi'e'nin ne anlama geldiği konusunda önce kendisi açıklamada bulunmakta, sonra da İbn Hişâm'ın *Muğni'l-lebîb* adlı eserinden alıntı ile hâl-i tavi'e'yi izah etmektedir. Ayetteki “Kur'ânen” (قُرْآنًا) kelimesi, kelimada asıl murad olan kendisinden sonraki kelime için bir giriştir. Hey'et üzere delâlet etmediğinden bizzat kendisinin hâl olması mümkün değildir.²³⁹ İbn Hişâm da eserinde öncelikle hâli; hâl-i maksûde ve hâl-i muvattie olmak üzere ikiye ayırmış, muvattie'yi de bir sıfatla nitelenmiş câmit isim olarak tanımlamıştır.²⁴⁰

Sa'dî Çelebi yine *Envâru't-tenzil*'in mukaddimesine yazmış olduğu hâşiyede mekkî ve medenî'nin ıstılâhî manaları hakkındaki üç görüşü, Suyûtî'nin *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserini referans göstererek açıklamaktadır.²⁴¹

3. Özel İsimler

Sa'dullah Sa'dî Çelebi hâşiyesinde bazı özel isimler, künyeler ve lakaplar hakkında tanıtıcı, kısa açıklamalar yapmaktadır. Örneğin; Hicr sûrenin 95. âyetinin tefsirinde Beyzâvî, müşriklerden Hz. Peygamber'e en çok ezâ verenlerin isimlerini saymaktadır.²⁴² Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde, bunlardan birisi olan Âs b. Vâil'in, Kureyş'in Ümeyye b. Abdişems el-Ekber Oğulları'ndan olduğunu söylemektedir.²⁴³

²³⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, s. 309.

²³⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 52a.

²⁴⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-eârib*, thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Ali Hamdullah, Beyrut: Dâru'l-fikr, 8. Baskı 1985, s. 605.

²⁴¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 4b.

²⁴² Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, s. 351.

²⁴³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 75a.

Yine Hûd sûresinde Sa'dî Çelebi, “*O esnada hanımı ayakta idi ve (bu sözleri duyunca) güldü. Ona da İshak'ı, İshak'ın ardından da Ya'kub'u müjdeledik.*”²⁴⁴ âyetindeki söz konusu hanımın, Hz. İbrahim'in eşi, Sâre bint Hârân b. Nâhûr olduğunu ifade etmekte ve onun aynı zamanda Hz. İbrahim'in amcasının kızı olduğunu belirtmektedir.²⁴⁵

Sa'dî Çelebi Mümtehine sûresinin ilk âyetinin tefsirinde, bu âyette bahsi geçen Hâtıb b. Ebû Beltea (ö. 30/650) hâdisesi ile ilgili Kâdî Beyzâvî'nin verdiği özel isimlerle ilgili açıklayıcı notlar düşmüştür. Kâdî Beyzâvî, Hâtıb b. Ebû Beltea'nın mektubunu Mekke'ye götüren kadının Muttalip Oğullarının cariyesi olan Sâre isminde bir kadın olduğunu söylemiştir.²⁴⁶ Çelebi de bu câriyenin Muttalip Oğullarından Ebû Amr b. Sayfî b. Hâşim'in câriyesi olduğunu belirtmiştir.²⁴⁷

B. Dilsel Açıklamalar

1. Sarf

Sa'dî Çelebi hâşiyesinde, Beyzâvî'nin Arapça'nın kelime yapısıyla ilgilenen Sarf ilmi bağlamında yapmış olduğu yorumların kapalı olan kısımlarını açmış, eksik bıraktığı kısımlarını da tamamlamaya çalışmıştır.

Örneğin; Beyzâvî, Hûd sûresinin 4. âyetindeki *merci'uküm* (مَرْجِعُكُمْ) kelimesinin kıyasa muhalif bir kelime olduğunu söylemekle²⁴⁸ yetinmiş, Çelebi ise “*darabe*” babından gelen kelimenin mimli mastarının ortadaki harfin fethasıyla gelmesinin kıyâs olduğunu söyleyerek söz konusu kâideye dikkat çekmiştir.²⁴⁹

²⁴⁴ Hûd 11/71.

²⁴⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 45b.

²⁴⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 729.

²⁴⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 257a.

²⁴⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 290.

²⁴⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 41a.

Başka bir örnek verecek olursak; Beyzâvî, Zuhruf sûresinin 2. âyeti olan وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ ifadesindeki *el-mübîn* (الْمُبِينِ) kelimesini, ‘hidayet yolunu tebyîn eden kitap’ veya ‘Arap için açık olan bir kitap’ olarak tefsir etmiştir.²⁵⁰

Sa’dî Çelebi ise burada *el-mübîn* kelimesinin Beyzâvî’nin ifade ettiği birinci anlama göre mütaaddî bir fiil olduğunu, ikinci anlama göre ise *zahera* manasında lazım bir fiil olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹

Sa’dî Çelebi yine Hûd sûresinin 5. âyetinde geçen *yesnûne* (يَسْنُونَ) kelimesinin i’lâli ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kâdî Beyzâvî, söz konusu âyetin tefsirinde *yesnûne* (يَسْنُونَ) kelimesinin aslının cılız ot anlamına gelen s-n-n kökünden *yesnevninü* (يَسْنُونُ) olduğunu söylemiştir. Allahü Teâlâ bununla, onların kalplerinin zayıflığına işaret etmiştir. Yahut bu kelimenin aslı, eğmek, bükmek anlamına gelen s-n-y kökünden olup *yesneinnü* (يَسْنِينُ) dür.²⁵² Müellifimiz de burada *yesneinnü* (يَسْنِينُ) kelimesine hâşiyeye düşerek bunun da aslının *isnânne* (إِسْنَانٌ) olduğunu söylemiştir. İki sâkin harfin bir arada bulunması caiz olmadığından elif kesre ile harekelenip hemzeye çevrilmiştir. Çelebi, başka bir görüşe göre de *yesneinnü* (يَسْنِينُ) kelimesinin aslı, *yesnevninü* (يَسْنُونُ) olduğunu ifade etmiştir. İki nûn harekeli olarak cem ettiğinden birbirine idğâm edilince *yesneinnü* (يَسْنُونُ) olmuştur. Bu haliyle de *vâv* üzerine kesre dile ağır geldiğinden *vâv*, hemzeye dönüştürülmüştür. Müellifimiz, evvelindeki *vâv* hemzeye dönüştürülen *işâh* (إِشَاح) kelimesini buna örnek olarak vermiştir.²⁵³

2. Nahiv

Sa’dî Çelebi hâşiyesinde Beyzâvî’nin nahiv ilmi bağlamında yapmış olduğu yorumlara açıklık getirmiş ve bu konuda oldukça geniş bir malumat vermiştir. Hatta Sa’dî Çelebi’nin nahiv ilminin teorisinin pratiğe nasıl yansıdığını gösterme gayreti gözlerden kaçmamaktadır. Onun bu bağlamda, hâşiyesinde bazı nahvî meseleleri gereğinden fazla derinlemesine ele aldığını şahit görmekteyiz.

²⁵⁰ Beyzâvî, *Envâru’-t-tenzîl ve esrârü’-t-te’vîl*, s. 646.

²⁵¹ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 226b.

²⁵² Beyzâvî, *Envâru’-t-tenzîl ve esrârü’-t-te’vîl*, s. 290.

²⁵³ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 41a.

Örneğin; Beyzâvî, Hûd sûresinin 8. âyetindeki “أَلَا يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ” ifadesindeki *yevm* (يَوْمَ) kelimesinin *Leyse* (لَيْسَ) ’nin mukaddem haberi olduğu için mansup olduğunu belirtmiş ve aynı zamanda bu âyetin *Leyse*’nin haberinin kendisi üzerine takdîmi konusunda delil olduğunu ileri sürmüştür.²⁵⁴

Sa’dî Çelebi ise Beyzâvî’nin bu iki görüşleri bağlamında uzun nahvî açıklamalar yapmaktadır. Çelebi, öncelikle âyetteki *yevm* (يَوْمَ) kelimesinin merfû’ olmasının da câiz olduğunu söyleyerek Beyzâvî’nin görüşünü reddetmektedir. Çelebi’ye göre buradaki *yevm* kelimesi, kendisinden sonra gelen fiile muzâf olması sebebiyle fetha üzere mebnîdir. O, bu görüşünü Ebû Safvân el-A‘rec el-Mekkî (ö. 130/747-48) ve İmâm Nâfi‘ (ö. 169/785)’nin kıraatine göre fethayla okunan *هَذَا يَوْمَ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ* âyetindeki *yevm* (يَوْمَ) kelimesinin fetha üzere mebnî olmasıyla delillendirmiştir.

Sa’dî Çelebi, bu görüşüne Beyzâvî’nin Mâide sûresinin sonunda muzâfun ileyh’in mu‘rab olmasının lüzûmunu gerekçe göstererek karşı çıktığını ifade etmekte ve ona cevap vermektedir. Çelebi’nin ifadesine göre, izafeti câiz olan bir zarf, evvelinde fiili muzâri bulunan fiil cümlesine muzâf olduğu zaman burada iki görüş bulunmaktadır: Birincisi, Basra dil ekolünün görüşüdür ki; onlara göre mebnîlik illeti zayıf olduğundan bu takdirde muzâf mebnî değil, mu‘rab olur. İkincisi ise Kûfe ve Basra ekolünden bazılarının görüşüdür ki; onlara göre zayıf da olsa mebnîlik illetine istinâden muzâfin mebnî olması câizdir.

Sa’dî Çelebi, Beyzâvî’nin bu âyeti *Leyse*’nin haberinin kendisi üzerine takdîmi husûsunda delil olarak kabul etmesini de eleştirmektedir. Çelebi’ye göre Basra ekolünün, *Leyse*’nin haberinin kendisi üzerine takdîmi konusunda Kûfe ekolüne karşı bu âyet-i kerimeyi delil olarak öne sürmesi yeterli değildir. Çünkü âyetteki *يَوْمَ يَأْتِيهِمْ* ifadesinin âyetin devamındaki *لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ* cümlesinin manasından anlaşılan mukadder bir fiil tarafından mansup olması da câizdir.

²⁵⁴ Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, s. 291.

Ayrıca Beyzâvî'nin belirttiği gibi (يَوْمَ يَأْتِيهِمْ) ifadesi *Leyse*'nin mukaddem haberi olmakla mansup olsa dahi bu haberin takdiminin câiz olduğuna delalet etmez. Çünkü söz konusu öne geçen kelime zarftır. Arap dilinde başka lafızlarda câiz olmayan tasarruflar zarf ve mecrûrlarda câiz olur. Çelebi, dolayısıyla bu âyetin söz konusu husûsta delil olmak için yeterli olmadığını belirtmiştir. Sa'dî Çelebi devamında ise Kûfe ekolünün *Leyse*'nin haberinin takdimini câiz görmediğini belirtmiş ve Basra ekolünden Ebü'l-Abbâs el-Müberred (ö. 286/900)'in de bu görüşte olduğunu kaydetmiştir.

Çelebi, bazılarının Sîbeveyh (ö. 180/796)'in de bu görüşte olduğunu söylediğini, ancak doğrusu Sîbeveyh'in bu konuda bir görüşünün bize ulaşmadığını ifade etmiştir. Basra ekolüne göre ise *Leyse*'nin haberinin takdimi câizdir. İbnü'l-Enbârî ise bu konuda Kûfe ekolünün görüşünün tercih edildiğini belirtmiştir.²⁵⁵

Başka bir örnekte ise Beyzâvî, Hûd sûresinin ilk âyetindeki “ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ ” ifadesinin *kitap* (كِتَابٌ) lafzı için başka bir sıfat, ikinci bir haber yahut *ühkimet* (أُحْكِمَتْ) veya *füssilet* (فُصِّلَتْ) fiili için sıla olduğunu belirtmektedir.²⁵⁶

Müellifimiz ise burada sıla olmasını izah ederek, tenâzu' babında hangi fiilin amel edeceğine dair olan meşhur tartışmaya göre, birincisinin Kûfe dil ekolünün görüşü, ikincisinin ise Basra dil ekolünün görüşü olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁷

Sa'dî Çelebi'nin nahvî açıklamalarının, özellikle Osmanlı medrese sisteminde son ders olarak okutulan Beyzâvî tefsirini okurken öğrenciye o zamana kadar almış olduğu teorik bilgilerin tatbiki ve zihinde yerleşmesi açısından oldukça önemlidir. Ancak bu kadar uzunca nahvî izahların, tefsirin anlaşılması noktasından bakıldığında, bağlamı koparacağı da unutulmamalıdır.

²⁵⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 42a.

²⁵⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 40b.

²⁵⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 40b.

Sa'dî Çelebi hâşiyesinde nahivle ilgili kâidelere kısaca işâret etmiş, bazen de gramerle ilgili bir konuyu uzunca ele almıştır. Söz gelimi, Hûd sûresinde “... إِنَّ نَاقُورًا إِلاَّ اعْتَرَاكَ بَعْضُ آلِهَتِنَا بِسُوءٍ” Biz sadece tanrılarımızın bazısının seni kötü çarptığını söyleriz...”²⁵⁸ âyetinin tefsirinde Beyzâvî, âyetteki *illâ* (إلاّ)'nın lağv olduğunu, çünkü istisnânın müferrağ olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁹

Müellifimiz Sa'dî Çelebi ise burada müstesnâyı nasb eden âmilin ne olduğu konusunda geniş bir açıklama yapmaktadır. Buna göre;

- a. Müstesnâyı nasb eden âmil, *illâ* (إلاّ)'dır. İbn Mâlik'in tercih ettiği bu görüş, aynı zamanda Sîbeveyh, Müberred ve Cürcânî'nin görüşüdür.
- b. Müstesnâyı nasb eden amil, *illâ* (إلاّ)'dan önce gelen fiil ve benzeri âmildir. İbn 'Ufûr el-İşbîlî (ö. 669/1270)'nin tercih ettiği bu görüş de Sîbeveyh, Fârisî (ö. 377/987) ve bir topluluğun görüşüdür.
- c. Bu iki görüşün dışında başka bir âmildir. Ancak tercih edilen görüş, ilk iki görüştür.

Müellif daha sonra Beyzâvî'nin yukarıdaki sözlerinin sebebine işaret ederek *illâ* (إلاّ) ile müstesnânın iki halini şöyle açıklamaktadır: Birincisi, âmilin müstesnâ için fâriğ (boş) olması durumu ki buna müferrağ denilmektedir. İkincisi de âmilin müstesnâdan başka bir şey ile meşgul olması durumudur ki, bu da tam diye isimlendirilmektedir. Müstesnâ müferrağ olunca, âmil müstesnâda amel etmek için uygun durumda olduğundan, *illâ* (إلاّ)'nın i'rab açısından bir etkisi söz konusu olmaz.²⁶⁰

3. Belâgat

Sa'dî Çelebi, bazı âyetlerdeki tekit, mecâz, istiâre, teşbih gibi edebî sanatlarla atıf yapmış, yer yer de Beyzâvî'nin bu sanatlarla ilgili yapmış olduğu yorumları izah ederek onları daha da basitleştirmiş ve medrese eğitimine uygun bir formata dönüştürmüştür.

²⁵⁸ Hûd 11/54.

²⁵⁹ Beyzâvî, *Envâru 't-tenzil ve esrâru 't-te'vil*, s. 299.

²⁶⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 48.

Örneğin; “ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا = *Yer yüzünde hareket eden hiçbir canlı yoktur ki, rızkı Allah'a ait olmasın.*”²⁶¹ âyetinin tefsirinde Beyzâvî, “Hz. Allah bu âyette, rızkı kullarına mutlaka vereceğini bildirmek ve onların da tevekkül etmelerini sağlamak için vücûb sığasını kullanmıştır” yorumunu yapmaktadır. Sa’dî Çelebi ise Beyzâvî’nin tespitini belâgatle ilgili bir nükteye işaret ederek açıklamaktadır. Şöyle ki, âyetteki ‘*alâ* (عَلَى) harfinin, bu âyetten yola çıkarak Hz. Allah’ın, bazı şeyleri yapmasının kendisine zorunlu olduğunu iddia edenlere karşı verilecek cevaba işaret ettiğini ifade etmektedir. Ona göre buradaki ‘*alâ* (عَلَى) harfinde, istiâre-i tebeiyye²⁶² vardır. Hz. Allah’ın bir ihsan olarak her canlıya rızkını ulaştırması, herhangi bir aksamanın olmaması konusunda, zorunlu olarak bir işi yapma sorumluluğunu üzerine alan kimseye teşbih edilmiştir. Bu yüzden de burada söz konusu ‘*alâ* harfinin kullanıldığını belirtmektedir.²⁶³

Beyzâvî, Nasr sûresinde geçen “ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا = *Rabbine hamd ederek onu tesbih et ve O’ndan mağfiret dile, çünkü o, tevbeleri daima kabul edendir.*”²⁶⁴ âyetinin tefsirinde, *fesebbih* (فَسَبِّحْ) kelimesini, *feteacceb* (فَتَعَجَّبَ) kelimesi ile tefsir etmiştir. Müellif Sa’dî Çelebi de burada *tesbih*’in *teaccüb*’den sebebiyet alakası ile mecâz olduğunu belirtmektedir. Çünkü insan, acayip bir durumla karşılaştığında, “sübhânellah” demektir.²⁶⁵

Sa’dî Çelebi, Nûr sûresinin ilk âyetindeki “ وَفَرَضْنَاهَا = (*İçindeki hükümlerin uygulanmasını*) *farz kıldığımız...*” ifadesini açıklarken burada hulûl alâkası ile kelimenin kendisinde yani müfrette veya nisbette mecâz olduğunu ifade etmiştir. Çelebi, aynı zamanda sûrenin başında berâat-i istihlâl²⁶⁶ sanatına yer verildiğini de belirtmiştir.

²⁶¹ Hûd 11/6.

²⁶² İstiâre yapılan lafız türemiş (müştak) bir kelime veya harf olursa buna istiâre-i tebeiyye ismi verilmektedir. Bkz. Mahmûd b. Abdullah el-Antâkî, *Alâka*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, ty., s. 12.

²⁶³ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 41a.

²⁶⁴ Nasr 110/3.

²⁶⁵ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 291b.

²⁶⁶ Berâat-i istihlâl: Kelâmın başında, eserin konusuna işaret edecek lafızlarla başlamayı ifade eden bir edebiyat terimidir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed b. Âşûr (ö. 1284/1868), *Mûcizü'l-belâga*, Tunus: el-Matbaatü't-Tûnusiyye, ts., s. 48; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Berâat-i İstihlâl”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1992, V, s. 470.

C. Nüsha Farklılıklarıyla İlgili Açıklamalar

Yazma eserlerin çoğaltılması esnasında gerek esas alınan nüshadan gerekse müstensihden kaynaklanan sebeplerden dolayı aynı eserin ayrı nüshaları arasında farklılıklar bulunabilmektedir. Bugün edisyon kritik, metin tahkiki veya metin tenkidi olarak adlandırılan bir metne ait muhtelif nüshalardaki yazım farklılıklarından hangisinin müellif tarafından kullanılmış olabileceğinin tespit edilmesi faaliyeti, hâşiyelerde ele alınan meselelerden birisidir.²⁶⁷

Sa'dî Çelebi de *Envâru't-tenzîl*'deki bazı müşkil yerleri çözümlmek için tefsirin farklı nüshalarına müracaat etmiş, hangisinin doğru olabileceği konusunda metin analizi yapmıştır. Söz gelimi, Ra'd sûresinin 17. âyetinin tefsirinde Beyzâvî'nin (في مَنَابِعِهِ) ifadesine hâşiye düşen Sa'dî Çelebi, bu kelimenin tefsirin bazı nüshalarında (في مَنَافِعِهِ) şeklinde yazıldığını belirtmektedir. Bunun “suyun toplandığı yer” anlamına geldiğini ifade eden müellif, iki nüsha arasındaki bu farkın aslında anlam açısından birbirine zıtlık teşkil etmediğini de ifade etmektedir.²⁶⁸

Bir diğer örnekte ise Sa'dî Çelebi, kelimenin değişik nüshalardaki farklı kullanımını ifade ettikten sonra, yaptığı araştırma neticesinde kendi vardığı kanaati belirtmektedir. Şöyle ki Beyzâvî, Kehf sûresinin 18. âyetinin tefsirinde, Muaviye (ö. 60/680)'den nakledilen bir rivayete yer vermektedir. Rivayete göre Muaviye, Rum (Anadolu) tarafına sefere çıktığı zaman Ashab-ı Kehf'in sığındığı iddia edilen mağaraya uğradı. Muaviye burada, “Keşke, bana bunların hali Allah tarafından gösterilse de onların durumuna baksam.” diye söylendi. Bunun üzerine İbn Abbâs (ö. 68/687-88), “Bu mümkün değildir. Zira Hz. Allah, senden daha hayırlı olan Hz. Peygamber'i dahi bundan men etmiş ve “لَوْ اَطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَهُمْ مِنْهُمْ” = ... Eğer onların yanına girseydin, mutlaka onlardan arkana dönüp kaçarsın, onların halinden dehşete kapılırdın.”²⁶⁹ buyurmuştur.

²⁶⁷ Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmî Toplantı, 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 175.

²⁶⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 61b.

²⁶⁹ Kehf 18/18.

Muaviye, İbn Abbâs'ı dinlemeyip yine de bir grup insanı mağaraya gönderince bir rüzgar çıkıp onları helak etmiştir.²⁷⁰

Sa'dî Çelebi, tefsirde geçen (فَأَهْلَكْتُهُمْ) yani "Rüzgar onları helak etti." ifadesinin bazı nüshalarda (فَأَحْرَقْتُهُمْ) "Rüzgar onları yaktı.", bazı nüshalarda ise (فَأَخْرَجْتُهُمْ) "Rüzgar onları (mağaradan) çıkardı." şeklinde olduğunu belirtmektedir. Çelebi, mevcut nüsha farklılıklarına işaret ettikten sonra (فَأَهْلَكْتُهُمْ) ifadesinin tefsir kitaplarında geçen meşhur görüşe daha uygun olduğunu ifade etmiştir.²⁷¹

V. TEFSİRİN MANASININ ANLAŞILMASINA YÖNELİK HÂŞİYE

A. Maksadın Ne Olup Olmadığını Tespit Etme

Bir hâşiye müellifinin en temel gayesi, kaynak metnin anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi de her ne kadar eserini niçin kaleme aldığını hâşiyesinde belirtmemişse de Kâdî Beyzâvî tefsirinden istifadeyi en üst seviyeye çıkarabilmek için, müfessirin ifadelerindeki maksadı yakalamaya çalışmıştır.

Örneğin; “ فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً وَآتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا = وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ ” = Kadın onların dedikodusunu duyunca, kendilerine davetçi gönderdi; onlar için dayanacak yastıklar hazırladı. Ve her birine bir bıçak verdi. (Kadınlar meyveleri soyarken Yûsuf'a): ‘Çık karşılarna!’ dedi. Kadınlar onu görünce, onun büyüklüğünü anladılar. (Şaşkınlıklarından) ellerini kestiler ve dediler ki: Hâşâ Rabbimiz! Bu bir beşer değil... Bu ancak üstün bir melektir!²⁷² âyetinin tefsirinde, Kâdî Beyzâvî, âyetteki hâşe (حَاشَ) kelimesinin aslının, kıraat imamlarından Ebû Amr'ın da okuduğu gibi hâşâ (حَاشَا) şeklinde olduğunu belirtmektedir.

²⁷⁰ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 389.

²⁷¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 89b.

²⁷² Yûsuf 12/31.

Sa'dî Çelebi ise Kâdî Beyzâvî'nin, “وَأَصْلُهُ حَاشَا كَمَا قَرَأَهُ أَبُو عَمْرٍو = *Hâşe* kelimesinin aslı, Ebû Amr'ın kıraatinde olduğu gibi *hâşâ*'dır.” şeklindeki açıklamasının aslında, Zemahşerî'nin görüşünü reddetmeye yönelik olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Zemahşerî tefsirinde, Ebû Amr'ın *hâşe* kelimesini, sonundaki elifin hazfıyla okuduğunu ifade etmiştir.²⁷³ Sa'dî Çelebi'ye göre Beyzâvî, Zemahşerî'nin verdiği bu bilginin yanlış olduğunu vurgulamak için böyle bir ibareyi tercih etmiş olmalıdır.²⁷⁴

Aynı şekilde Nahl sûresindeki “خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ” = *O, insanı bir damla sudan yarattı. Fakat bakarsın ki (insan) Rabbine apaçık bir hasım oluvermiştir.*²⁷⁵ âyetinin tefsirinde Kâdî Beyzâvî, Yâsin sûresinin 78. âyetine²⁷⁶ de atıf yaparak, (خَصِيمٌ مُبِينٌ) ifadesiyle kastedilen kişiyi, Übey b. Halef (ö. 3/625) ile açıklamıştır. Beyzâvî, âyetin nüzûlüne sebep olarak da Hz. Peygamber ile Übey b. Halef arasında vuku' bulan hâdiseyi zikretmiştir.²⁷⁷

Sa'dî Çelebi ise âyetin bu şahıs ile tahsisinin mümkün olamayacağını; zira makamın umûm ifade ettiğini belirtmektedir. Çelebi burada, Beyzâvî'nin sözlerinin temsil olarak anlaşılması gerektiğini belirttikten sonra, onun tefsirinde yer vermiş olduğu rivayetin de makam umûmî olduğunda sebebin husûsiliğine itibar edilmediğinden tahsîs üzerine delalet etmeyeceğini belirtmektedir.²⁷⁸

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi yine hâşiyesinde gerek Beyzâvî'nin okuyucular tarafından yanlış anlaşıldığı yerlerde, gerekse yanlış anlaşılma ihtimali olan yerlerde söz konusu yanlış anlama dikkat çekerek müellifin maksadının ne olmadığını açıklamaktadır.

²⁷³ Ebû'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, I-IV, thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1424/2003, II, s. 439.

²⁷⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 54a.

²⁷⁵ Nahl 16/4.

²⁷⁶ “Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışıyor ve: ‘Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?’ diyor.”

²⁷⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*, s. 351.

²⁷⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 72a.

Örneğin; “ بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلْ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ = Onlar dediler ki: ‘Hayır, Muhammed’in söyledikleri karmakarışık düşlerdir, bu sözler onun uydurmasıdır. Hayır, o bir şairdir. Öyle değilse bize daha önceki peygamberlerin gösterdiklerine benzer bir mûcize gösterebilir.’”²⁷⁹ âyetinin tefsirinde Kâdî Beyzâvî; Kur’ân’da, şairlerin sözlerine benzer ifadelerin olmadığını belirtmektedir.²⁸⁰ Sa’dî Çelebi ise bu âyetin tefsirinde, Kâdî Beyzâvî’nin söz konusu âyetle ilgili söylediği sözleri yanlış anlayan bir talebesinin görüşlerini aktararak bir değerlendirme yapmaktadır. Çelebi’nin söz konusu talebesi, Beyzâvî’nin bu âyete böyle bir yorum getirmesini, onun şiirle hikmet arasında çok büyük farkın olduğunu düşünmesinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Adeta o, Beyzâvî’nin, Hz. Peygamber’in “إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمَةٍ = Şiirin bazıları hikmettir.”²⁸¹ sözlerinden habersiz olduğunu iddia ederek, Beyzâvî’yi eleştirmektedir.

Sa’dî Çelebi ise hâşiyesinde, Kâdî Beyzâvî adına ona cevap vermektedir. Şöyle ki müşriklerin Kur’ân’ın da aynı türden olduğunu söylediği, muhataba boş yere hayal kurdurmaktan ibaret olan şiirle, hikmet arasında elbette çok büyük fark vardır. Hz. Allah’ın “وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ = Biz ona (Peygambere) şiir öğretmedik. Zaten ona yaraşmazdı da. Onun söyledikleri, ancak Allah’tan gelmiş bir öğüt ve apaçık bir Kur’ân’dır.”²⁸² âyeti de bu konuda söylediklerimizi desteklemektedir. Sa’dî Çelebi, müfessirin söz konusu Enbiyâ sûresi 5. âyetin tefsirinde kastettiği şiirin de burada kastedilen şiirle aynı olduğunu ifade ederek Beyzâvî’nin sözlerinin yanlış anlaşılmasının önüne geçmektedir.²⁸³

B. Metni Delillendirme

Beyzâvî, eserinde bazı önemli meseleleri ve görüşleri herhangi bir delil belirtmeden ifade etmiştir. Sa’dî Çelebi hâşiyesinde onun bu yorumlarını ve açıklamalarını hangi delile dayanarak zikrettiğini belirtmiş, müfessirin metinde yer vermediği delilleri ortaya koymaya ve bir nevi metni delillendirmeye

²⁷⁹ Enbiyâ 21/5.

²⁸⁰ Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, s. 460.

²⁸¹ el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu’l-ummâl*, III, s. 865.

²⁸² Yâsin 36/69.

²⁸³ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 118a.

çalışmıştır. Örneğin; Beyzâvî, Yûsuf sûresi 31. âyetin tefsirinde, Hz. Yûsuf'un huzuruna çıktığı kadınların bolluk ve refahın bir göstergesi olarak yere dayanarak yemek yediklerini belirttikten sonra, İslâm'da bunun yasaklandığını ifade etmektedir.²⁸⁴ Ancak Beyzâvî, bu yasağın dayanağı konusunda eserinde herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Müellifimiz ise söz konusu yasağın kaynağının İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)'nin *Musannef*'inde zikrettiği Câbir hadisine dayandığını açıklamaktadır. Söz konusu hadiste Câbir (r.a.), Hz. Peygamber'in sol el ile ve yere dayanarak yemek yemeyi yasakladığını rivayet etmektedir.²⁸⁵

Bu konuyla ilgili vereceğimiz başka bir örnek ise Meryem sûresinin “يَرِثُنِيَّ” = *Bana ve Yâkub (a.s.)'un ailesine varis olsun. Ey rabbim! Onu razı olduklarından kıl!*²⁸⁶ âyetinin tefsirinde geçmektedir. Söz konusu âyetin tefsirinde Beyzâvî, Hz. Yâkub'un verasetinden onun dine ve ilme varis olması kastedildiğini, çünkü peygamberlerin mirasçılarına mal bırakmasının söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Ancak Beyzâvî, peygamberlerin mirasçılarına mal bırakmamasını herhangi bir delile dayandırmamaktadır.²⁸⁷ Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde Beyzâvî'nin ifade ettiği söz konusu hükmün Hz. Peygamber'in, “*Biz peygamberler miras bakmayız, bizim bıraktığımız sadakadır.*”²⁸⁸ hadisine dayandığını belirterek, Beyzâvî'nin ifade ettiği hükmün kaynağının Hz. Peygamber'in hadisi olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁹

Başka bir örnekte Sa'dî Çelebi, Beyzâvî'nin yapmış olduğu nahivle ilgili bir yorumun dayanağını başka bir âyetten örnek vererek izah etmektedir. Şöyle ki, Beyzâvî, Mümtehine sûresinde “تُلْفُونَ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ” = *...siz onlara sevgi besliyorsunuz...*²⁹⁰ ifadesindeki *be* (ب) harf-i cerrinin zaîf olduğunu ifade etmiştir.²⁹¹

²⁸⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. .

²⁸⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 54a.

²⁸⁶ Meryem 19/6.

²⁸⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 445.

²⁸⁸ Buhârî, *Megâzî*, 88; Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el- Müsned*, I-L, thk. Şuayb el-Arnâvut- Adil Mürşit, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1416/1995, I, s. 483.

²⁸⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 98a.

²⁹⁰ Mümtehine 60/1.

²⁹¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 729.

Sa'dî Çelebi de *be* (ب) harf-i cerrinin mef'ûlde zâit olmasının câiz olduğunu belirtmiş ve Bakara sûresindeki “وَلَا تُلْفُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ” = *Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın...*²⁹² âyetindeki *be* (ب) harf-i cerrinin de buna örnek olduğunu ifade etmiştir.²⁹³

C. Örneklendirme ve Örnekleri Çoğaltma

Örneklendirme, ele alınan bir kavram, düşünce veya meselenin maksada uygun bir şekilde anlaşılabilmesi için sıklıkla başvurulan bir yöntemdir.²⁹⁴ Sa'dî Çelebi de Beyzâvî'nin ifadelerini açıklarken örnekler verme ya da mevcut örnekleri çoğaltma yoluna gitmiştir.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Nâziât sûresinde “وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا” = *Dalarak, kuvvetle çekip alanlara andolsun.*²⁹⁵ âyetini tefsir ederken “*nâziât*” kelimesinin ölüm meleklerinin veya yıldızların sıfatı olduğunu belirtmektedir. Söz konusu kelime yıldızların sıfatı olduğunda âyetin nasıl tefsir edileceğini izah ederken Beyzâvî, mevsimlerin değişmesi, zamanların takdiri ve ibadet vakitleri gibi bir takım hadiselerin yıldızların hareketine bağlı olduğunu vurgulamaktadır.²⁹⁶

Sa'dî Çelebi burada meselenin daha iyi anlaşılması için hangi ibadetin güneşin hareketi ile hangi ibadetin ayın hareketi ile ilgili olduğuna örnekler vermektedir. Çelebi, güneşin hareketiyle namaz vakitlerinin ve Şemsî takvimin belirlendiğini; ayın hareketi ile de oruç, hac, zekat vakitlerinin ve Kamerî takvimin belirlendiğini ifade etmektedir.²⁹⁷

Kadr sûresinin tefsirinde de Beyzâvî, Kadir gecesinin niçin gizlendiği konusuna değinmiş, bundaki amacın onu bulmak ümidiyle kulların bir çok geceyi ihya etmesine sebep olması olarak açıklamıştır.²⁹⁸

²⁹² Bakara 2/195.

²⁹³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 256b.

²⁹⁴ Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, s. 188.

²⁹⁵ Nâziât 79/1.

²⁹⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, s. 782.

²⁹⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 276a.

²⁹⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, s. 805.

Sa'dî Çelebi de hâşiyesinde Kadir gecesi gibi aynı amaç doğrultusunda gizlenen bazı şeylere örnek olarak Cuma günü duaların kabul edildiği saatin, beş vakit namazın içerisinde Salât-ı Vüstâ (orta namaz)'nın ve isimlerin içerisinde İsm-i A'zam'ın gizlenmesini belirtmiştir.²⁹⁹

D. Hadisleri Tahric Etme

Kâdî Beyzâvî tefsirinin özellikle medreselerde bir başucu kitabı haline gelmesi sebebiyle, eserden istifadeyi azamî seviyeye çıkarmak ve öğrencilere kolaylık sağlamak için bu tefsir üzerine yazılmış bir çok hâşiyede, hadislerin tahririne³⁰⁰ yer verilmiştir.³⁰¹ Sa'dî Çelebi de hâşiyesinde Beyzâvî tefsirinde geçen hadislerin tamamının tahririni yapmasa da hadislerden önemli bir kısmının tahririne yer vermiştir. Onun hâşiyesinde, Beyzâvî'nin sûrelerin faziletine dair naklettiği hadisleri tahrir ettiği hususu, bazı araştırmacılar tarafından özellikle vurgulanmıştır.³⁰²

Ancak Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde yaptığı tahrir faaliyeti sadece sûrelerin faziletine dair olan hadislerle sınırlı değildir. Zira onun, zaman zaman tefsirde geçen diğer hadisleri de tahrir ettiği görülmektedir. Biz de bu konuyu, sûrelerin faziletine dair zikredilen hadislerin tahriri ve tefsirde geçen diğer hadislerin tahriri olmak üzere iki başlık altında değerlendireceğiz:

²⁹⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 286b.

³⁰⁰ Sözlükte, "çıkarmak" anlamındaki hurûc kökünden türeyen ve "çıkarmak, hüküm elde etmek" mânasına gelen tahrîc kelimesi hadis ilminde üç anlamda kullanılır. i. Bir hadisi isnadıyla birlikte bir kitaba alıp nakletmek. Bu anlam, daha çok ilk dönem müelliflerinin derledikleri hadislerden kitap oluşturma faaliyetlerini ifade eder. ii. Belirli kitaplardan seçilen hadislerle yeni bir eser meydana getirmek. iii. Bir eserde Hz. Peygamber'e veya sonraki iki nesle isnad edilen rivayetlerin temel kaynaklardaki yerlerini göstermek, bunların isnad ve sıhhat açısından durumuna işaret etmek. Tahrîcin ileriki dönemlerde yerleşik hale gelen bu son anlamı özellikle IV. (X.) yüzyıldan sonra isnadların uzaması, çeşitli ilim dallarına ait eserlerde kullanılan hadislerin kaynağına işaret etmeye verilen önemin giderek azalması gibi sebeplerle yaygınlık kazanmıştır. Tahrîc yapana muharrir, hadisin kaynağına veya râvisine mahrec denir. Tahrîc sonunda oluşan eserler de tahrîc adıyla anılır. Bkz. Mehmet Görmez, "Tahrîc", *DİA*, İstanbul: TDV, XXXIX, s. 419-420. Bizim buradaki tahrirten kastımız da Görmez'in üçüncü olarak zikrettiği görüştür.

³⁰¹ Beyzâvî'nin tefsirindeki hadislerin tahririne dair, Sa'dî Çelebi'den sonraki asırlarda müstakil eserler de kaleme alınmıştır. Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-Ârifîn b. Ali el-Münâvî (ö. 1031/1622), *el-Fethu's-semâvî li tahriri ehâdisi tefsiri'l-Beyzâvî*; Muhammed b. Hasan Himmetzâde ed-Dımaşkî (ö. 1175/1761), *Tuhfetü'r-râvî fi tahriri ehâdisi tefsiri'l-Beyzâvî*; Ubeydullah b. Sıbğatillah eş-Şâfîî (ö. 1315/1898), *Tahrîcü ehâdisi'l-Beyzâvî*. Bkz. *Habeşî, Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 341-342.

³⁰² Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 329; Maden, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi-Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-", s. 73.

1. Sûrelerin faziletine dair zikredilen hadislerin tahriri: Kâdî Beyzâvî'nin tefsirinde sûrelerin faziletine dair yer verdiği hadislerin zayıf ve mevzû rivayetlerden oluşması, âlimlerin çoğunluğu tarafından eleştirilmiş ve bu durum, hadis usûlü açısından herhangi bir araştırma yapılmadan, Zemahşerî'nin *el- Keşşâf*'ındaki rivayetlerin aynen iktibas edilmesi olarak yorumlanmıştır. Bundan dolayıdır ki müfessir Şirbînî, (ö. 427/1035) “*es-Sirâcu'l-münîr*” adlı tefsirinde Zemahşerî ve Beyzâvî'nin Bakara, Nahl, Kehf, Secde, Yâsin, Duhân, Vâkıa, Zilzâl, Tekâsür ve Nâs sûreleri hariç, diğer 104 sûrenin fazileti hakkında uydurma hadis naklettiğini iddia etmektedir.³⁰³

Buna karşın, Kâtip Çelebi ve Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971) gibi alimler, Beyzâvî'yi bu konuda eleştirmemiş, bilakis savunmuşlardır. Katib Çelebi, Beyzâvî'nin tefsirinde zayıf hadisler bulunduğu meselesine temas ederek, kalp gözü açılmış ve rabbinin ilhamlarına mazhar olmuş bir alim olan Beyzâvî için cerh ve ta'dil kaidelerini kullanmanın isabetli olmayacağını söylemiş ve onun tefsirine aldığı hadislerin kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁰⁴ Ancak bu durumu hadis usûlü açısından kabul etmek mümkün değildir.

Ömer Nasuhi Bilmen de Beyzâvî tefsirinde yer alan zayıf ve mevzû hadislerin varlığını kabul etmekle birlikte Kâdî Beyzâvî'nin bu hadislerin mahiyetine vakıf olmaması gibi bir durumun mümkün olamayacağını belirtmektedir. Ona göre Beyzâvî, bu hadislerin sahih olduğuna kalben mutmain olmuş, cerh ve ta'dil yöntemlerini kullanmayarak bu hususta müsâmahakar davranmış ve bununla insanları Kur'ân'ı okumaya teşvik etmeyi amaçlamıştır.³⁰⁵

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde, sûrelerin faziletine dair Beyzâvî'nin zikrettiği hadisleri değerlendirmiş ve bir çoğunun³⁰⁶ mevzû olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda, bazı sûrelerin sonunda, “defalarca belirttiğim gibi”, “senin de bildiğin gibi” veya “senin de işittiğin gibi” bu hadis de mevzûdur” ifadelerini kullanmıştır.³⁰⁷

³⁰³ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 167.

³⁰⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, s. 188.

³⁰⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, s. 530.

³⁰⁶ Sa'dî Çelebi'ye göre, şu sûrelerin faziletine dair Beyzâvî'nin zikrettiği hadisler mevzûdur: Hûd, Yûsuf, Ra'd, İbrâhim, Hicr, Nahl, İsrâ, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Hacc, Nûr, Furkân, Şu'arâ,

Örneğin; İsrâ sûresinin sonunda Beyzâvî, bu sûrenin fazileti ile ilgili olarak, “Kim, Benî İsrâil (İsrâ) sûresini okur da kalbi, anne babasının anılmasından dolayı hislenirse, cennette onun için bir kıntâr (çok büyük mükâfat) vardır. Bir kıntâr da bin iki yüz ukıyyedir”³⁰⁸ rivayetini nakletmiştir.³⁰⁹

Sa’dî Çelebi de hâşiyesinde, Beyzâvî’nin naklettiği söz konusu hadisi, müfessir İbn Merdûye (ö. 410/1020)’nin tefsirinde, Übey b. Kâ’b (ö. 33/654)’tan rivayet ettiğini ve mevzû olduğunu ifade etmektedir. Çelebi, buna benzer bir hadisi Sa’lebî (ö. 427/1035) ve Vâhidî (468/1076)’nin de rivayet ettiğini, ancak onların naklettiği varyantta, hadisin “Bir kıntâr bin ukıyyedir ve onun bir ukıyyesi, dünya ve dünyanın içerisindeki her şeyden daha hayırlıdır.”³¹⁰ şeklinde sona erdiğini belirtmektedir.³¹¹ Ayrıca, Sa’lebî’nin tefsirinde İsrâ sûresini okuyan kimseye bin kıntâr değil, iki bin kıntâr mükâfat verileceği ifade edilmektedir.

Görüldüğü üzere Sa’dî Çelebi burada, hadisi kimin naklettiğini belirttikten sonra bunun mevzû olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu hadisin Sa’lebî ve Vâhidî’den rivayet edilen başka bir varyantı olduğunu belirtmekte ve iki hadis arasındaki farklara işaret etmektedir. Yine Beyzâvî, İbrâhim sûresinin sonunda, bu sûrenin faziletine dair şu hadisi nakletmektedir: “Kim, İbrâhim sûresini okursa, o kimseye puta tapan ve tapmayanların adedince on sevap verilir.”³¹² Sa’dî Çelebi hâşiyesinde, Beyzâvî’nin İbrâhim sûresinin faziletine dair naklettiği söz konusu bu hadisi, Sa’lebî,³¹³ Vâhidî ve İbn Merdûye’nin tefsirlerinde Übey b. Kâ’b’tan rivayet ettiklerini belirttikten sonra, hadisin mevzû olduğunu ifade etmektedir.

Kasas, Ankebût, Rûm, Lokman, Secde, Ahzab, Sebe, Melâike (Fâtır), Saffat, Sâd, Zümer, Mü’min, Şûra, Zuhruf, Câsiye, Ahkâf, Hadîd ve Mülk.

³⁰⁷ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 148a, 154a, 171a, 191a, 204b, 226a.

³⁰⁸ Ukıyye: Eski bir ağırlık ölçüsü birimi olup, Araplar arasında en yaygın olarak kullanılan ritlin yarımına veya okkanın altıda birine eşittir. Ölçülen şeyin nev’ine ve bölgeye göre farklılıklar arz etmektedir. Örneğin; Mekke ritli, modern çalışmalarda 1,5 kg olarak hesaplanmaktadır. Bkz. Luvîs Ma’lûf el-Yesûî (ö. 1947), *el-Müncid fi’l-lügati ve’l-a’lâm*, Beyrut: Dâru’l-Meşrik, 2008, s. 21; Cengiz Kallek, “Ukıyye”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2012, XLII, s. 67-70.

³⁰⁹ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl* s. 386.

³¹⁰ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa’lebî en-Nîsâbü’rî, *el-Keşf ve’l-beyân*, X, thk. İmam Ebû Muhammed b. Âşur, Beyrut: Dâru İhyâi’t-türasi’l-Arabî, 1422/2002, VI, s. 54.

³¹¹ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 88a.

³¹² Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, s. 344.

³¹³ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, V, s. 304.

Çelebi, ayrıca hadis alimi Veliyyüddîn el-İrâkî³¹⁴ (ö. 826/1423)'ye göre de bu hadisin mevzû olduğunu söylemektedir.³¹⁵

Sa'dî Çelebi sûrelerin faziletine dair zikredilen hadislerin çok azının sahih olduğunu belirterek, bu hadislerin kimler tarafından rivayet edildiğini ve hangi eserlerde yer aldığını açıklamaktadır.³¹⁶

Örneğin; Sa'dî Çelebi, Duhân sûresinin faziletine dair Beyzâvî'nin naklettiği, “Kim, gece Hâ mîm ed-Duhân sûresini okursa, yetmiş bin melek sabaha kadar ona istiğfar eder.” hadisi ile yine, “Kim, Hâ mîm ed-Duhân sûresini Cuma gecesini okursa, günahlarından affedilmiş olarak sabahlar.”³¹⁷ hadisini, Tirmizî'nin eserinde geçtiğini belirtmektedir.³¹⁸

Başka bir örnekte ise Beyzâvî, Felâk ve Nâs sûrelerinin fazileti ile ilgili olarak, “ (Hz. Peygamber, Muavvizeteyn'i kastederek) Bana, daha önce bir benzeri inmemiş iki sûre nâzil oldu. (Hz. Câbir'e hitaben) Sen, Allah katında onlardan daha sevimli ve hoşnut olunan iki sûre okuyamazsın.” hadisini nakletmekte, Sa'dî Çelebi ise Veliyyüddîn el-İrâkî'den nakille bu hadisin sıhhati hakkında değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Çelebi'ye göre *Sahîh-i Müslim*'de rivayet edilen şu hadis, Beyzâvî'nin zikrettiği söz konusu hadisin baş kısmının sahih olduğunu göstermektedir: Ukbe b. Âmir (r.a.)'den rivayetle Rasûlullah buyurdular ki: “Bu gece indirilen âyetler var ya, onlar gibisi hiç görülmemiştir: (Bu âyetler) *Kul eûzu bi rabbil felak Kul eûzu bi rabbil nâs.*” âyetleridir.³¹⁹

³¹⁴ Ebû Zür'a Veliyyüddîn Ahmed b. Abdîrahim b. el-Hüseyn el-Kürdî el-İrâkî: 3 Zilhicce 762'de (4 Ekim 1361) Kahire'de doğdu. Babası Zeynüddin el-İrâkî devrinin tanınmış bir hadis alimiydi. Annesi dahi hadisle ilgilenmiş, hadis rivayeti için eşine refakat etmiştir. Veliyyüddîn el-İrâkî hadis hafızı ve fakîh olup, bir müddet Mısır Kâdîkudatlığı da yapmıştır. Aynı zamanda meşhûr hadis alimi İbn Hacer el-Askalânî'nin de hocasıdır. Sa'dî Çelebî'nin hâşiyesinde hadisleri değerlendirirken en fazla Veliyyüddîn el-İrâkî'nin eserlerinden istifade ettiği görülmektedir. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “İbnü'l-İrâkî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2000, XXI, s. 90-92.

³¹⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 67a.

³¹⁶ Sa'dî Çelebi'ye göre, şu sûrelerin faziletine dair Beyzâvî'nin zikrettiği hadisler sahihtir: Yâsin, Duhân, Vâkıa, Zelzele, İhlâs, Felâk, Nâs.

³¹⁷ Tirmizî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 8.

³¹⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 232a.

³¹⁹ Müslim, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 94.

İbn Hibbân (ö. 354/965)'ın *Sahih*'inde naklettiği şu rivayet de söz konusu hadisin son kısmının sahih olduğunu teyit etmektedir: Ukbe b. Âmir (r.a.)'den rivayetle, Rasûlullah buyurdular ki: Ey Ukbe! Sen, *Kul eûzu bi rabbil felak Kul eûzu bi rabbil nâs* sûrelerinden Allah'a daha sevimli gelen ve daha belîğ bir sûre okuyamazsın. Namazda onları terk etmemeye gücün yetiyorsa, onları okumayı terk etme!³²⁰

Sa'dî Çelebi, bazı sûrelerin sonunda söz konusu sûrenin fazileti ile ilgili zikredilen hadisin bir bölümünün sahih, bir bölümün ise mevzû olduğunu belirtmektedir.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, bir çok sûrede yaptığı gibi Tekâsür sûresinin sonunda da sûrenin faziletiyle ilgili şöyle bir hadis rivayet etmektedir: “Kim ‘Elhâkümü’t-tekâsür’ sûresini okursa, Allahü Teala ahirette onu dünyada verdiği nimetlerden hesaba çekmez ve ona bin âyet okumuş gibi mükafat verir.”³²¹

Sa'dî Çelebi de “Şeyhimiz, bu hadisin baş kısmının mevzû olduğunu söylemektedir.” dedikten sonra, son kısmını bundan istisna etmektedir. Sa'dî Çelebi, hadisin son kısmını teyit etmek için de Hâkim ve Beyhakî'nin rivayet ettiği şu hadisi şerifi nakleder: Hz. Peygamber: “Sizden her gün bin âyet okumaya kimin gücü yeter?” buyurunca, sahâbe: “Yâ Rasûlallah! Her gün bin âyet okumaya kim tahammül edebilir?” dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü: “Sizden birinin *Elhâkümü't-tekâsür*'ü okumaya gücü yetmez mi?” buyurmuşlardır.³²²

Sa'dî Çelebi yine Kâfirûn sûresinin faziletiyle ilgili Beyzâvî'nin zikrettiği, “Kim, Kâfirûn sûresini okursa Kur'ân'ın dörtte birini okumuş gibi olur. Ayrıca o kişi, şeytanın tuzaklarından uzak ve şirkten de berî olur.”³²³ hadisinin ilk cümlesi dışındaki bölümün mevzû olduğunu belirtmektedir. İlk cümleyi ise Tirmizî'nin rivayet ettiğini ifade etmektedir.³²⁴

³²⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *Sahih-ı İbn Hibbân*, XVIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993, V, s. 150-151.

³²¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 809.

³²² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 289a.

³²³ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 812.

³²⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 291a.

Müellifin burada Tirmizî'nin nakletmiş olduğu kısmı sahih olarak kabul etmesi de önemlidir.

Çelebi, Muhammed sûresinden itibaren Vâkıa, Mülk, Zelzele, Tekâsür, Kâfirûn, İhlâs, Felâk ve Nâs sûreleri hariç, diğer sûrelerin faziletleri ile ilgili rivayet edilen hadislerin sıhhati hakkında hiçbir değerlendirme yapmamaktadır. Muhammed sûresinden önceki sûrelerden de sadece Kehf sûresinin fazileti ile ilgili rivayet edilen hadis hakkında bir değerlendirme yapmamaktadır.

2. Tefsirde geçen diğer hadislerin tahriri: Sa'dî Çelebi hâşiyesinde sûrelerin faziletine dair zikredilen hadislerin yanı sıra tefsirde geçen diğer hadislerin sıhhati ile ilgili de zaman zaman değerlendirmelerde bulunmaktadır.³²⁵

Örneğin; Yûsuf sûresinde Beyzâvî, Hz. Yûsuf'un gördüğü on bir yıldızın mahiyetini yorumlarken, bir hadise yer vermektedir. Söz konusu rivayete göre bir Yahûdî, Hz. Peygamber'e gelerek: "Yâ Muhammed! Bana, Yûsuf'un gördüğü yıldızların neler olduğunu söyle!" dedi. Hz. Peygamber, bir an sükût ettikten sonra Cebrâil geldi ve yıldızların isimlerini kendisine bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Yahûdiye dönüp: "Eğer sana bu yıldızların isimlerini haber verirsem, Müslüman olur musun?" dedi. Yahûdînin "Evet" demesi üzerine, Hz. Peygamber: "Bunlar, Cereyân, Târik, Zeyyâl, Kâbis, Amûdân, Felîk, Misbah, Darûh, Ferağ, Vesâb ve Zülketifeyn'dir. Yûsuf (a.s.), rüyasında bu yıldızların, Güneş ve Ay'ın semadan inerek kendisine secde ettiklerini görmüştür." demesi üzerine Yahûdî; "Vallâhi söylediğin isimler, doğru isimlerdir." demiştir.³²⁶

Sa'dî Çelebi hâşiyesinde bu hadis hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır: Hâkim, *Müstedrek*'inde Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen bu hadisin, Müslim'in şartına göre sahih olduğunu ve Yahûdînin isminin de Bestân olduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Cevzî (597/1201) ise bu hadisin mevzû olduğunu ifade etmektedir.³²⁷

³²⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 143a, 145a, 205a, 237b.

³²⁶ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, s. 309.

³²⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 52a.

E. Şiirlerle İstişhad ve Şiirleri Şerh Etme

Sa'dî Çelebi, zaman zaman Kâdî Beyzâvî'nin ifadelerini Arap şiirlerinden örneklerle delillendirmiş bazen de onun âyetleri tefsir ederken vermiş olduğu şiirleri şerh etmiştir. Sa'dî Çelebi, Kâdî Beyzâvî'nin tefsirindeki خَالُوَاهَا kelimesinin Ef'âl-i kulûb'ten olduğu halde tek mef'ûlünün zikredildiğini, halbuki iki mef'ûlünden biri zikredildiğinde diğerrinin zikredilmesinin Ef'âl-i kulûbün husûsiyeti olduğu yönünde bir soru yöneltilmesinin mümkün olduğunu söylemektedir. Çelebi, sorulması muhtemel bu soruya, genellikle bu şekilde olmakla birlikte iki mef'ûlünden birisinin zikredilmemesinin de câiz olduğu şeklinde cevap verilebileceğini belirttikten sonra, Muallaka şâirlerinden Ebû Ubeyde el-Hâris b. Hillize (ö. 570)'nin şiirini buna delil olarak göstermiştir.³²⁸

لَا تَخْلُنَا عَلِيَّ غِرَائِكَ إِنَّا طَالَمَا قَدُّوْشِي بِنَا لِأَعْدَاءِ³²⁹

Sa'dî Çelebi bu şiirin, اغْرَائِكَ الْمَلِكِ بِنَا takdirinde olduğunu belirterek, burada Ef'âl-i kulûpten olan *Lâ tehalna* (لَا تَخْلُنَا) fiilinin ikinci mef'ûlünün hazfedildiğini ifade etmiştir.

Yine Kâdî Beyzâvî, Tâhâ sûresinin ilk âyeti olan Tâhâ طه kelimesinin aslınının ne olduğuna dair tefsirinde birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Bu yorumlarından birisinde Beyzâvî, harekeli olan hemzenin elife dönüştürülebileceğine delil olarak şairin (لَاهَنَّاكَ الْمَرْئِعُ) ifadesini örnek olarak vermiştir.³³⁰ Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde öncelikle Beyzâvî'nin delil olarak getirdiği bu şiirin Ferezdak (ö. 114/732)'a ait olduğunu belirtmiş, söz konusu harekeli olan hemzenin elife dönüşmesi nadir bir olgu olduğu için Beyzâvî'nin buna Arap şiirinden delil getirdiğini savunmuştur. Çelebi şiirin baş kısmını da hâşiyesinde zikretmiştir.³³¹

³²⁸ Râdiyüddîn el-Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, haz. Yusuf Hasan Ömer, IV, Bingazi: Kar Yûnus Üniversitesi Yayınları, 1996, IV, s. 155.

³²⁹ Melik'i bize karşı kışkırtmanla bizim zelil olacağımızı zannetme!, Düşmanlarımız önceden de çok defa Melik'i bize karşı kışkırtmışlardı.

³³⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 106a.

³³¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, s. 412.

رَاحَتْ بِمَسْلَمَةِ الْبِغَالِ عَشِيَّةً فَارَعَى فَرَارَةً لَا هَنَّاكَ الْمَرْتَعُ³³²

Ayrıca Sa'dî Çelebi bu şiirde şair Ferezdak'ın, Abdülmelik b. Bişr b. Mervân'ın yerine Irâk'a vâli tayin edilen Ömer b. Hübeyre el-Fezârî'yi hicvettiğini belirtmiştir.

F. Anlamı Kapalı İfadeleri Açma

Yazıldığı dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilen bir metin, dilin ve şartların değişmesi neticesinde, tazeliğini ve güncelliğini koruyabilmesi için bazı müdahalelere gereksinim duyabilmektedir. Bu noktada şerh ve hâşiye çalışmasında bulunanlardan beklenen en tabii görev de yazarın kapalı olan ifadelerini açmak ve onun noksan bıraktığı hususları ikmal etmek ve metni olduğundan bir üst seviyeye çıkarmaktır. Müellifimiz Sa'dî Çelebi de bu anlamda Kâdî Beyzâvî'nin kapalı olan ifadelerini açıklamış, bazen onun anlatmak istediği meselenin aslını, bazen de tefsirinde kullandığı bir kelimeyi tercih etmesinin arkasında yatan sebebi belirtmiştir.

Örneğin; Beyzâvî, *“Erkek ve kadından kim inanmış olarak güzel bir iş yaparsa, ona dünyada mutlu bir hayat yaşatırız. Böylelerini (ahirette de) yaptıkları iyiliklerin en güzel karşılığı ile ödüllendiririz.”*³³³ âyetinin tefsirinde, buradaki hükmün müminlere tahsis edilmesinin gerekçesini şöyle izah etmektedir: *“Çünkü kafirlerin yaptıkları güzel işlerin Allah katında değer ve mükafatı yoktur. Onların bu tür amelleri karşılığında yalnızca azaplarının hafifletilmesi umulur.”* demektedir.³³⁴

Sa'dî Çelebi ise Kâdî Beyzâvî'yi burada, *“Kafirlerin yaptıkları iyi işlerin karşılığı olarak azaplarının hafifletilmesi umulur.”* şeklinde bir cümle kurmaya yönelten sebebin, bu husustaki delillerin birbiriyle çelişkili olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Şöyle ki, Kur'ân'daki bazı âyetler, kafirlerin hiçbir şekilde azaplarının hafifletilmeyeceğini haber vermektedir. Nitekim Nahl

³³² Katırlar Mesleme ile birlikte gittiler, Ey Fezâre kabilesi! Otlayın!. Otlak size afiyet olsun. (Zira Mesleme, Fezâre Oğullarının hayvanlarını Irak topraklarında otlatmasına engel olmaktadır.)

³³³ Nahl 16/97.

³³⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, s. 365.

sûrenin 85. âyetinde, “*O zulmedenler azabı gördüklerinde, artık onlardan azap hafifletilmez, onlara mühlet de verilmez.*”³³⁵ buyrulurken; Bakara sûresinde de “*Onlar ahiret karşılığında dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden onların ne azabı hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.*”³³⁶ buyurulmaktadır.

Bu âyetlerden anlaşılan, kafirlerin yaptığı iyi işlerin bir karşılığının olmadığıdır. Fakat Zilzâl sûresindeki, “*Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür.*”³³⁷ âyeti ile Ebû Tâlib’in cehennem ehlinden azabı en hafif olan kişi olduğuna dair rivayet edilen hadis,³³⁸ ehl-i küfrün yaptığı iyi işlerin bir karşılığı olacağına delalet etmektedir.

Sonuç olarak müellifimiz, burada Beyzâvî’nin net bir ifade kullanmaktan kaçınmasının sebebinin, kafirlerin yaptıkları iyi işlerin mükafatı konusundaki delillerin birbirleriyle çelişkili olmasından kaynaklandığını belirtmektedir.

G. Müfessirin Görüşlerinden Birisini Tercih Etme

Kâdî Beyzâvi eserinde, âyetin tefsiri ile ilgili farklı görüşler varsa bunları zikretmekmiş, fakat tefsirin hacmini büyütmemek için olsa gerek, genellikle bu görüşlerle ilgili bir değerlendirme yapmamıştır.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Mü’minûn sûresinde “*ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا آخَرِينَ = Sonra da onların arkasından başka bir nesil yarattık.*”³³⁹ âyetinin tefsirinde, söz konusu Nuh kavminden sonra yaratılan neslin, Âd kavmi veya Semûd kavmi olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁰

Sa’dî Çelebi ise bu iki görüşten birincisini tercih etmekte ve Nuh kavminden sonra gelen neslin, Hz. Hûd’un peygamber olarak gönderildiği Âd kavmi olduğunu ifade etmektedir. Çelebi’nin bu tercihinin sebeplerinden birisi de Abdullah b. Abbâs ve müfessirlerin çoğunun bu görüşte olmasıdır. Ayrıca ona

³³⁵ Nahl 16/85.

³³⁶ Bakara 2/86.

³³⁷ Zilzâl 99/7.

³³⁸ Müslim, İman, 362.

³³⁹ Mü’minûn 23/42.

³⁴⁰ Beyzâvî, *Envâru’-t-tenzil ve esrâru’-te’vîl*, s. 454.

göre A'raf sûresi 69. âyeti olan, “ وَأَذْكُرُوا إِذْ جَعَلْنَاكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ = *Nuh kavminden sonra sizi halifeler kıldığını zikredin...*” âyetindeki Hz. Nuh'un kavmine olan sözleri ve A'raf, Hûd ve Şu'ara sûresinde Hz. Nuh'un kıssasından hemen sonra Hz. Hûd'un kıssasının zikredilmesi de bu görüşü desteklemektedir.³⁴¹

H. Tefsirlerden Nakillerle Müfessiri Destekleme

Tefsir tarihine bakıldığında hemen her müfessir, kendi görüşünü ve tercihini teyit etmek maksadıyla başka müfessirlerin görüşlerinden istifade etmiştir. Sa'dî Çelebi de gerek Beyzâvî'yi gerekse kendi tercihlerini desteklemek amacıyla diğer tefsirlere başvurmuştur.

Örneğin; Beyzâvî, Fîl sûresinin tefsirinde Ebrehe komutasındaki orduda Mahmûd isminde büyük bir fil ve bununla birlikte başka filler olduğunu söylemektedir. Ancak fillerin sayısı hakkında bir bilgi vermemektedir.³⁴²

Sa'dî Çelebi ise burada, Beyzâvî'nin verdiği bilgiyi desteklemek için *Keşşâf*'a müracaat etmektedir. *Keşşâf*'ta ise büyük fil ile birlikte başka fillerin de bulunduğu, bu fillerin sayısının da on iki olduğu belirtilmektedir. Yine fillerin sayısının sekiz olduğu, bin olduğu ve de Mahmud'dan başka bir filin olmadığı şeklinde farklı rivayetlere de yer verilmektedir. Ancak müellifimiz, kendisine göre Mahmud'dan başka bir filin olmadığı görüşünün uzak bir ihtimal olduğunu ifade etmektedir.³⁴³

Sa'dî Çelebi başka müfessirlerin, özellikle de Ebû Hayyân'ın tefsirinde tercih ettiği görüşleri eleştirmiş bunları hâşiyesinde konu ederek eserinin değerini yükseltmiştir. Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Kehf sûresi 18. âyetini tefsir ederken Muâviye'nin Rum (Anadolu)'a sefere çıktığında Ashab-ı Kehf'in mağarasına uğradığına dair bir rivayet nakletmektedir.³⁴⁴

³⁴¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 135b.

³⁴² Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, s. 811.

³⁴³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 293a.

³⁴⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, s. 389.

Sa'dî Çelebi ise buraya hâşiye düşerek, Ebû Hayyân el-Endülüsî'nin Ashab-ı Kehf'in mağarasının Endülüs'te olduğu görüşünü tercih ettiğini ancak onun görüşünün zayıf olduğunun, söz konusu bu rivayetle ortaya çıktığını belirtmektedir. Çelebi, ayrıca Muâviye'nin Endülüs'e sefer yaptığının tarihen sabit olmadığı bilgisini de buna eklemektedir.³⁴⁵

J. Âyetlere Kendi Yorumunu Katma

Hâşiyelerin genel özelliği, tek başına istifade edilmek üzere tasarlanmış bir metin olmaması ve kendinden önceki bir metne bağlı olmasıdır. Dolayısıyla hâşiyelerdeki yorum faaliyeti de belli bir metin üzerinden devam etmektedir. Bununla birlikte hâşiyelerde müellifler, âyetin daha iyi anlaşılması için gerek gördükleri yerlerde bağlı oldukları metinden bağımsız olarak âyeti yorumlamaktadırlar. Örneğin; “ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا = *Yer yüzünde hareket eden hiçbir canlı yoktur ki, rızık Allah'a ait olmasın.*”³⁴⁶ âyetinin tefsirinde Beyzâvî, âyette geçen rızık kavramına açıklama getirmemektedir. Sa'dî Çelebi ise âyetteki “dâbbe” kelimesinde kastedilen anlamın, müfessirlerin ittifakıyla rızık ihtiyacı duyan her canlı olduğunu, yoksa burada örfî anlamdaki hayvan cinsinin kastedilmediğini belirtmektedir. Ayrıca müellifimiz, Ehl-i sünnetin bu âyeti haramın da rızık olduğuna dair delil olarak getirdiğinden bahsetmektedir. Onlara göre, eğer haram rızık değildir denilirse ömrü boyunca haram yiyen bir kimsenin rızıklanmaması gibi ilginç bir durumun ortaya çıkacağını belirtmektedir.³⁴⁷

Sa'dî Çelebi yine Hûd sûresinde geçen “ *إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ لَهُمْ* ”³⁴⁸ = *Ancak (musîbetlere) sabredip güzel iş yapanlar böyle değildir. İşte onlar için bir bağış ve bir büyük mükâfat vardır.*”³⁴⁸ âyetindeki (*وَأَجْرٌ كَبِيرٌ*) terkiibini “*Kavlühü Teâlâ*” ifadesiyle başlayarak tefsir etmektedir.

³⁴⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 89a.

³⁴⁶ Hûd 11/6.

³⁴⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 41a.

³⁴⁸ Hûd 11/11.

Ona göre âyetteki *ecir* (وَأَجْرٌ) kelimesi, sabredenlere ve sâlih amel işleyenlere cennette verilecek ebedî nimeti, şer‘î mükellefiyetlerin kalkmasını, azaptan emin olmayı ve Allah’ın cemâlini görmek gibi bir takım ulvî mükâfatları içerdiğinden *kebîr* (كَبِيرٌ) yani büyük vasfıyla nitelenmiştir. *Kebîr* vasfının *azîm* üzerine tercih edilmesinin sebebi ise âyet sonlarındaki fâsılaya riâyet içindir.³⁴⁹

K. Tarihî Olaylara Geniş Yer Verme

Sa‘dullah Sa‘dî Çelebi, bilindiği üzere tarihî olaylara vâkıf olmasıyla tanınmış bir alimdir. O, zaman zaman önemli gördüğü bazı tarihî hadiseleri ezberlemiş ve bunları sohbetlerinde ibret malzemesi olarak kullanmıştır.³⁵⁰ Dolayısıyla bizlerde onun bu özelliğini, hâşiyeye yansıtıp yansıtmadığını, hâşiyede tarihî hadiselerle ilgili kaydettiği malzemeler üzerinden değerlendirmeye çalışacağız.

Örneğin; Beyzâvî, Tebbet sûresinin ikinci âyetindeki “ وَمَا كَسَبَ ” =...kazandığı” ifadesini tefsir ederken bunun muhtemel anlamlarından birisinin Ebû Leheb’in oğlu Utbe olabileceğini ve onu Şam yolunda bir aslanın parçaladığını aktarmaktadır. Beyzâvî’nin kısaca işaret ettiği bu hadiseyi Sa‘dî Çelebi uzunca ele almaktadır. Onun naklettiğine göre Utbe b. Ebî Leheb, Peygamberimizin kızıyla nişanlıydı ve Şam’a yolculuk için hazırlandığı bir gün; “Muhammed’e gidip ona hakaret etmeden, Rabbi hakkında ona kötü sözler söylemeden yola çıkmıyacağım!” demişti. Sonrasında Hz. Peygamber’in yanına varıp: “Yâ Muhammed, ben senin; ‘...Derken yaklaştı, daha da yakın oldu. İki ok atımı, hatta bundan daha da yakın oldu.’³⁵¹ diyerek vasıfladığım Rabbini inkar ediyorum!” diye haykırıp kızını boşadığını söyledi.

Hz. Peygamber de bunun üzerine: “Allah’ım, yarattığın köpeklerden birini ona musallat kıl.” diyerek beddua etti. Bu sırada Peygamberimizin amcası Ebû Tâlib de oradaydı. O, bu hadise karşısında bir şey diyemedi ve tutulup kaldı. Sonra da Utbe’nin hayatından endişe ettiği için Peygamberimize: “Allah seni

³⁴⁹ Sa‘dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 42a.

³⁵⁰ Taşköprizâde, *Şekâik*, s. 444; *İlmiye Salnâmesi*, s. 355; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 642; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21.

³⁵¹ Necm 53/8-9.

kardeşimin oğluna böyle bir beddua etmekten berî kılmıştır.” dedi. Utbe oradan çıkıp babasının yanına geldi ve bu olayı ona anlattı. Sonra babasıyla birlikte sefere çıktılar ve Şam yolu üzerinde bir yerde konakladılar. Bu esnada bir rahip gelerek, konakladıkları yerde aslanların çok olduğu konusunda onları uyardı. Ebû Leheb de bunun üzerine, “Ey Kureyş topluluğu! Bu gece bizi koruyun. Muhammed’in, oğlum hakkındaki bedduasından korkarım. Bütün eşyanızı buraya toplayıp, üst üste yığınız, üzerine oğlumu yerleştirip, sizler de etrafını sarınız ve onu koruyunuz...” dedi. Onlar da Ebû Leheb’in dediği gibi yaptılar. Ancak tüm bu önlemlere rağmen geceleyin bir aslan gelip sıradan yüzlerini koklamaya başladı. Zira o, Utbe’yi arıyordu. Nitekim aslan, Utbe’yi bulduğunda onu parçalamış ve başka birine zarar vermeden de orayı terk etmiştir.³⁵²

Sa’dî Çelebi hâşiyesinde yalnızca tarihî hadiselerle geniş bir şekilde yer vermekle yetinmemiş bazı olaylara yönelik ince tahliller de yapmıştır.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, “إِنَّ الَّذِينَ جَاؤُ بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ” = (Peygamberin eşine) bu ağır iftirayı uyduranlar şüphesiz sizin içinizden bir guruptur.”³⁵³ âyetinin tefsirinde “*usbetun*” (عُصْبَةٌ) kelimesini, ‘on kişi ile kırk kişi arasındaki bir topluluk’ olarak açıklamaktadır. Beyzâvî, bu kişilerin Abdullah b. Übey b. Selûl (ö. 9/631), Zeyd b. Rifâa, Hassân b. Sâbit (ö. 60/680), Mistah b. Üsâse (ö. 34/654), Hamne binti Cahş ve bunlara destek olan kimseler olduğunu belirtmektedir.³⁵⁴ Sa’dî Çelebi ise hâşiyesinde Hassân b. Sâbit’in İfk hâdisesine karışıp karışmaması ile ilgili farklı görüşlere yer verdikten sonra, bizzat olayın kahramanı olan Hassân b. Sâbit’in Hz. Âişe için söylediği şiir üzerinden söz konusu tartışmayı tahlil etmektedir.

Çelebi, aralarında İbn Kesîr³⁵⁵ ve Bikâî’nin³⁵⁶ de bulunduğu bir gurup alimin, Hassân b. Sâbit’in ismi İfk hâdisesi ile ilgili olarak Buhârî’nin *Sahîh*’inde

³⁵² Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 292a.

³⁵³ Nûr 24/11.

³⁵⁴ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, s. 464.

³⁵⁵ İbn Kesîr tefsirinde, İfk Hâdisesi ile ilgili Hassân b. Sâbit’in de isminin geçtiği hadisi zikrettikten sonra hadisin senedi ile ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır: İbn Kesîr, “Hadisi Müslim değil, sadece Buhârî, Husayn kanalıyla rivayet etmiştir. Râvî Ebû Avâne’nin rivayetinde: “Bana Ümmü Rûmân rivâyet etti ki...” lafzı vardır ki bu, açıkça Mesrûk’un Ümmü Rûmân’dan işittiğini gösterir. Ancak Hâfizlardan bir grup bunu kabul etmemektedir. Hatîb el-Bağdâdî bunlardandır. Tarihçiler, Ümmü Rûmân’ın Hz. Paygamber zamanında öldüğünü zikrederler ki, Hatîb şöyle

geçtiği halde onu temize çıkardıklarını ifade etmiştir. İbn Abdülber de Hz. Âişe'nin Hassân b. Sâbit'i temize çıkardığını ifade etmiştir.³⁵⁷

Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde Hassân b. Sâbit'in bizzât Hz. Âişe'yi öven ve kendisinin bu olaya karıştığını öne sürenleri tekzîb eden bir şiirini zikretmektedir:

حَصَانُ رَزَانُ مَائِزُنُ بَرِيْبَةٍ وَثُصِيْحُ عَرْتِي مِنْ لُحُوْمِ الْعَوَافِلِ
حَلِيْبَةُ خَيْرِ النَّاسِ دِيْنًا وَمَنْصِبًا نَبِيِّ الْهُدَى وَالْمَكْرُمَاتِ الْعَوَافِلِ
عَقِيْبَةُ حَيٍّ مِنْ لُؤَيٍّ بِنِ عَالِبٍ كِرَامِ الْمَسَاعِي مَجْدُهَا غَيْرُ زَائِلِ
مُهْدَبَةٌ فَدُ طَيِّبِ اللهِ خِيْمَهَا وَطَهَّرَهَا مِنْ كُلِّ شَيْئٍ وَبَاطِلِ
فَإِنْ كَانَ مَا بَلَغْتُ عَنِّي فُلْتُهُ فَلَا رَفَعْتُ سَوْطِي إِلَيَّ أَنَامِلِي³⁵⁸

Sa'dî Çelebi, Hassân b. Sâbit'in Hz. Âişe'yi methetmek için yazdığı bu şiirde, “Eğer hakkımda ortaya atılan dedikoduların doğru olduğu ortaya çıkarsa parmaklarım kırbacıma uzanmasın.” sözleriyle kendisine beddua ettiğini belirtmiştir. Çelebi'ye göre, ömrünün sonlarına doğru felç inmesi sonucu ellerinin

diyor: Mesrûk mürsel hadisler rivâyet eder ve: Ümmü Rûmân'a soruldu...” deyip hadisi sevk eder. Herhalde bazıları sorma fiilinin “elif” ile yazmışlardır ki böylece râvî, kelimeyi soruldu yerine sordum anlamında sanarak hadisi muttasıl olarak zikretmiştir. Hatîb der ki: Buhârî hadisi bu şekilde rivâyet etmiş ve ona hadisin illeti görülmemiş olmalıdır demektedir. Açıkçası burada İbn Kesîr'in de hadisin sıhhati konusunda şüpheleri olduğu akla gelmektedir. İbn Kesîr yine tefsîrinde, “Bu iftirayı ilk başlatanın Hassân b. Sâbit olduğu yönünde bir görüş vardır ki, bu garip bir görüştür. Şâyet Buhârî'nin *Sahîh* 'inde buna delalet eden bir haber mevcut olmasaydı, bunu zikretmekte büyük bir fayda olmazdı.” ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Kesîr ed-Dımaşkî eş-Şâfî, Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri, çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, XXI, s. 5796-5803.

³⁵⁶ Bikâî tefsirinde, bazılarının Hassân b. Sâbit'in de İfk Hâdisesi'ne karıştığını söylediğini, ancak Buhârî'de onun ismi geçmiş olmakla birlikte kendisinin bunu asla mümkün görmediğini söylemektedir. O, sikâ olan râvîlerin de bir çok sebepten dolayı hata yapabileceğini söyleyerek burada Buhârî'nin hata yapmış olabileceğini ifade etmiştir. Bikâî, Hassân b. Sâbit'in Hz. Peygamber'i methedip, düşmanlarını yediğini ifade ettikten sonra kendisinden önce İbn Kesîr'in de onu savunduğunu söylemiştir. Bkz. Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî, *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-ây ve's-süver*, thk. Abdurrâzık Gâlib el-Mehdî, VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1415/1995, V, s. 241.

³⁵⁷ İbn Abdülber en-Nemerî (463/1071), *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, IV, Beyrut: 1992, I, 149.

³⁵⁸“Öyle bir iffetli kadın ki evine bağlıdır ve hiçbir şüphayle itham olunamaz, Kötülükten haberleri olmayan ve etle ilgisi olmayan kadınlardan birisi olarak sabahlar. Din ve makam olarak herkesten daha hayırlı olanın, Hidâyet Peygamberi ve insanların en cömertinin helâli, Lüey b. Gâlib mahallesin seyyidesi ki, onun cömertliği ve şanı asla kaybolmayacak/unutulmayacak, Terbiye edilmiş bir kadın ki, Allah onun aslını güzel, Ve her türlü kötülükten temiz kıldı, Eğer hakkımda ortaya atılan dedikoduların doğruluğu ortaya çıkarsa, Parmaklarım kırbacıma uzanmasın.”

çolak kalması,³⁵⁹ onun kendisi hakkında ettiği bedduanın kabûl olduğunu göstermektedir.

Çelebi ayrıca bu şiirin, İfk Hâdisesi ile ilgili Buhârî'nin *Sahih*'inde zikredilenlerin doğruluğuna da işâret ettiğini söyleyerek bir anlamda İbn Kesîr ve Bikâî'ye karşı Buhârî'yi savunmaktadır.³⁶⁰

İçlerinde İbn Kesîr, Bikâî ve İbn Abdülber'in de bulunduğu bir grup alim, Buhârî'nin İfk Hâdisesi ile ilgili naklettiği bir hadiste bu iftiraya karışanlar arasında Hassân b. Sâbit (r.a.)'in de isminin yer almasına rağmen onu temize çıkarmaya çalışmışlar ve hatayı Buhârî'nin naklettiği hadiste aramışlardır. Ancak Sa'dî Çelebi, hâşiyesinde meseleyi bizzat olayın kahramanı olan Hassân b. Sâbit'in şiiri üzerinden tahlil etmiş, neticede onun İfk Hâdisesinde rol aldığına ve Buhârî'nin naklettiği hadisin de doğru olduğuna kanaat getirmiştir.

Sa'dullah Sa'dî Çelebi, bunların hâricinde Circîs (a.s.) ve İsrâil Oğullarından Şemsûn adında bir zatın kıssasına da hâşiyesinde uzunca yer vermiştir.³⁶¹

L. Kâdî Beyzâvî'yi Eleştirme ve Savunma

Beyzâvî, tefsirinde kendisinden önceki başlıca tefsir kitaplarını ustaca özetlemiş, âyetlere getirdiği yorumlar yanında dil kaidelerine dayanarak yaptığı açıklamalarla da büyük bir müfessir olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte Beyzavi'nin müfessirliği; i. Âyetlere verdiği manaların birbiriyle çelişmesi ve bazı hatalar ihtiva etmesi. ii. Sûrelerin sonunda zayıf ve mevzû hadislere yer vermesi. iii. Âyetleri felsefi yorumlara tabi tutup, Kur'ân'ı re'y ile açıklayıp rivayet yolunu terketmesi. iiiii. Mecaz ve kinayelere dayanarak yaptığı bazı

³⁵⁹ Ancak bazı araştırmacılar da Hassân b. Sâbit'in ellerinin çolak olmasının İfk Hâdisesinden önce meydana geldiğini söylemiş, onun Hz. Peygamber'le birlikte savaflara iştirak etmeyişini de ellerinin çolak olmasına bağlamıştır. Bkz. Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XVI, s. 399-402; Recep Erkocaaslan, "Benî Mustalik Gazvesi Esnasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı" *Diyanet İlmî Dergi*, LI/1, 2015, s. 129-158.

³⁶⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 141a.

³⁶¹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 65a-65b.

te'viller sebebiyle Sünnî tefsir çizgisinden çıkması. iiiii. Az da olsa İsrâiliyât'a yer vermesi³⁶² gibi nedenlerle eleştiriyeye maruz kalmıştır.³⁶³

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi, yer yer Beyzâvî'nin görüşlerini ve tercihlerini eleştirmiş, ancak eleştirirken asla üslûbundaki nezaketi bozmamıştır. Müellifin, Beyzâvî'ye olan eleştirisi; bazen onun, tefsirinde i'tizâlî fikirlere yer vermesinden dolayı, bazen Beyzâvî ile farklı mezheplere mensup olmalarından kaynaklanan fikhî meselelerden dolayı bazen de gramerle ilgili hususlardan dolayıdır.

Örneğin; Ra'd sûresinin 23. âyetinin sonunda yer alan, “أُولَئِكَ لَهُمْ عُقُوبَةُ الدَّارِ” =...*İşte onlar var ya, dünya yurduunun (güzel) sonu sadece onlarındır.*” ifadesinin tefsirinde Sa'dî Çelebi, Beyzâvî'yi i'tizâlî fikirlere yer verdiği için eleştirmektedir. Şöyle ki, ona göre Beyzâvî, âyeti tefsir ederken Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin bu âyetin tefsirindeki i'tizâlî görüşüne yer vermemiş, ancak kendisi de i'tizâlî düşünceye göre âyeti tefsir etmekten uzak duramamıştır. Aslında burada Sa'dî Çelebi'nin ifadelerinden anlaşılan bir husus daha vardır ki; o da, Beyzâvî'nin tefsirini yazarken *Keşşâf*'tan istifade ettiğinin dolaylı olarak müellifimiz tarafından ifade edilmiş olmasıdır.³⁶⁴

Kâdî Beyzâvî yine, “وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَ سُلْطَانٍ مُّبِينٍ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاتَّبَعُوا” = *Andolsun ki Musa'yı da mucizelerimizle ve apaçık bir delille Firavun'a ve onun ileri gelenlerine gönderdik. Fakat onlar Firavun'un emrine uydular. Oysa Firavun'un emri doğru değildi.*”³⁶⁵ âyetlerinin tefsirinde, *âyetlerimizi (بِآيَاتِنَا)* ifadesini “Tevrât ve mûcizeler” olarak tefsir etmektedir.³⁶⁶

³⁶² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 5. Baskı, 2010, s. 648; Bilmen, II, s. 530; Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1992, VI, s. 100-103.

³⁶³ Bazı alimler de Beyzâvî'yi eleştiren müstakil risaleler kaleme almışlardır. Bunlardan birisi de Saçaklızâde Mehmed Efendi (ö. 1145/1732)'nin kaleme aldığı, *Desîsâtü'l-Beyzâvî* adlı risalesidir. Daha detaylı bilgi için bkz. Celil Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/ 1 (2006), s. 319-367.

³⁶⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 62a.

³⁶⁵ Hûd 11/96-97.

³⁶⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, s. 305.

Sa'di Çelebi ise Tevrât'ın, Firavun ve avanesi helâk olduktan sonra Hz. Musa (a.s.)'ya vahyedildiğini işaret ederek, “Hz. Allah, Mü'minûn sûresinde bu hususu açıklamışken, nasıl olur da âyetteki *bi âyâtinâ* (بِآيَاتِنَا) ifadesi Tevrât ile tefsir edilebilir” diyerek şaşkınlığını gizleyememektedir. Ona göre söz konusu âyetlerden kastedilen, Hz. Musa (a.s.)'ya verilen şu dokuz mûcizedir:

- a. Âsânın, ejderha (büyük yılan)'ya dönüşmesi,
- b. Yed-i Beyzâ: Sağ elini koynuna sokup çıkarınca, güneş gibi parlaması,
- c. Tufan: Çok aşırı yağmur yağması,
- d. Kıptî kavminin çekirge sürülerinin istilâsına uğraması,
- e. Bit ve ekin böceğinin Kıptî kavmine musallat olması,
- f. Kurbağaların Kıptî kavmine musallat olması,
- g. Bütün suların kan şeklinde akması,
- h. Kıtlıktan dolayı yiyeceklerin azalması,
- i. Kıtlık nedeniyle insanların ölmesi,³⁶⁷

Kimi zaman da Sa'dî Çelebi'nin müfessire olan eleştirisi, Arap dili açısından olmuştur. Örneğin; Beyzâvî, Nahl sûresinin ikinci âyetinde geçen, “أَنْ أَنْذَرُوا” ifadesindeki *en* (أَنْ)'in tefsir harflerinden olduğunu, çünkü daha önce geçen “ruh” kelimesinin “kavil” manasına delalet eden vahiy anlamında olduğunu söylemektedir. Müellifimiz ise tefsir harflerinden³⁶⁸ olan *en* (أَنْ)'in ancak “kavil” manasına gelen fiillerden sonra gelebileceğini söyleyerek Beyzâvî'ye itiraz etmektedir.³⁶⁹

³⁶⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 49a.

³⁶⁸ Tefsir harfleri, “Ey” (أَيْ) ve “En” (أَنْ) harfleri olup “Ey” harfi, müfret yada cümle kapalı olan her kelimenin manasını açıklamak için kullanılmaktadır. Ancak “En” harfi ise yalnızca *k-v-l* (قول) kökünün ifade ettiği anlamı taşıyan fiillerden sonra gelmekte ve çoğunlukla o fiilin mef'ûlü konumunda olan kelimeyi açıklamaktadır. Örneğin; وَأَنذَرْنَا أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ ayetinde olduğu gibi. Bununla birlikte tefsir harfi olan (أَنْ), *k-v-l* kökünden sonra da kullanılmamaktadır. Bkz. Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492), *el-Fevâ'idü'l-behiyye* (Molla Câmî), İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi Yayınları, ts., s. 413.

³⁶⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 72a.

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde müfessir Kâdî Beyzâvî'yi eleştirdiği hususlar olduğu gibi sözlerini yanlış anlayanlara karşı muradının ne olduğunu izah ederek onu savunduğu da görülmektedir. Söz gelimi, Ra'd sûresinde yer alan “وَإِنْ تَعَجَبْتَ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ إِذَا كُنَّا تُرَابًا ءِإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ” = (Resûlüm! *Kâfirlerin seni yalanlamalarına*) *şaşıyorsan, asıl şaşılacak şey onların: “Biz toprak olduğumuz zaman yeniden mi yaratılacağız” demeleridir.*”³⁷⁰ âyetinin tefsirini Kâdî Beyzâvî şu şekilde yapmaktadır: “يَا مُحَمَّدُ مِنْ أَنْكَارِهِمِ الْبُعْثُ وَإِنْ تَعَجَبْتَ = Ey Muhammed! Eğer sen onların yeniden dirilişi inkar etmelerine şaşıyorsan, onların şu sözleri şaşırmaya daha layıktır.”

Ebû Hayyân el-Endülüsî ise bu âyetin tefsirinde Beyzâvî'nin sözlerine atf yaparak, eğer onun gibi âyet tefsir ediecek olursa o takdirde şart ile cezanın aynı olması sonucu doğmaktadır.

Böyle olunca da âyetin takdiri: “وَإِنْ تَعَجَبْتَ مِنْ قَوْلِهِمْ فِي أَنْكَارِ الْبُعْثِ فَاعْجَبْ مِنْ” = Eğer onların yeniden dirilmeyi inkar etme sadedinde söyledikleri sözlere taaccüp ediyorsan, onların yeniden dirilmeyi inkar hususunda söyledikleri sözlere taaccüp et.” manasında olur ki bunun da ne kadar anlamsız olduğu açıktır. Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde öncelikle Beyzâvî'nin sözlerinin takdirinin Ebû Hayyân'ın belirttiği gibi olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, müfessirin sözlerinden anlaşıldığı üzere âyetin takdiri: “وَإِنْ تَعَجَبْتَ مِنْ قَوْلِهِمْ فِي أَنْكَارِ الْبُعْثِ فَقَدْ وَضَعْتَ = Eğer sen onların yeniden dirilme hususundaki sözlerine şaşıyorsan, bu konu şaşılmaya daha layık olduğundan bu fiili yerinde yapmış olursun.” şeklindedir.

Sa'dî Çelebi burada, Ebû Hayyân'ın yapmış olduğu takdir kabul edilmiş olsa dahi bunun “مَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فَهَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ = *Kimin hicreti, Allah ve Resûlüne ise onun hicreti Allah ve Resûlünedir.*”³⁷¹ hadisi kabilinden olduğunu ifade etmektedir.³⁷²

³⁷⁰ Ra'd 13/5.

³⁷¹ Buhârî, İman, 41.

³⁷² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 60a.

M. Farklı İhtimal ve Görüşlere Yer Verme

Sa'dî Çelebi, hâşiyesinde *Envâru't-tenzil*'de yer almayan farklı ihtimal ve görüşlere yer vermiş ve konuyla ilgili okurun bakış açısını genişletmeye çalışmıştır. Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Hicr sûresinde “*وَقُلْ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْمُبِينُ كَمَا أَنْزَلْنَا*” *المُتَّقِسِمِينَ عَلِي* = *De ki: Şüphesiz ben apaçık bir uyarıcıyım. Nitekim biz, komplo kuranlara (azabı) indirmişizdir.*”³⁷³ âyetlerinin tefsirinde “*muktesimîn*” (*مُتَّقِسِمِينَ*) kelimesini iki şekilde tefsir etmiştir. Birincisi, âyetteki “*muktesimîn*” kelimesiyle kastedilen, Mekke müşriklerinden olan on iki kişidir. Hac mevsiminde Mekke girişlerini tutarak, insanları Hz. Peygamber'e imandan ürkütmeye çalışmışlardır. Allah bunları Bedir savaşında helak etmiştir. İkincisi, bunlar Hz. Salih'e gece komplo kurup öldürmeye yemin etmiş bir gruptur.³⁷⁴

Sa'dî Çelebi ise hâşiyesinde “*muktesimîn*” kelimesiyle ilgili üçüncü bir ihtimale daha yer vermektedir. Ona göre, âyetteki “*muktesimîn*” yani komplo kuranlarla Yahûdiler'in kastedilmiş olması da muhtemeldir. Bahsedilen azap da Benî Kurayza ve Benî Nadîr Yahûdilerine verilen cezadır. Sa'dî Çelebi Beyzâvî'nin bu ihtimali zikretmediğini belirtmiş ve bazıları tarafından dillendirilmiş olan bu ihtimalin uzak olduğunu da söylemiştir. Çelebi burada, yalnız Beyzâvî'nin tefsirinde yer vermediği bir görüşü zikretmekle kalmamış onun zikrettiği birinci ihtimali de eleştirmiştir. Çünkü Beyzâvî'nin ilk verdiği görüşte olduğu gibi bir takım insanlarla ilgili şeylerin herkese izâfî kılınmasının, dilde örneğinin çok olmadığını ifade etmiştir.³⁷⁵

Sa'dî Çelebi bazen de hâşiyesinde konuyla ilgili Beyzâvî'nin görüşünden daha isabetli bulduğu başka bir müfessirin görüşüne yer vermiştir. Beyzâvî, Hûd sûresinde “*Allah buyurdu ki: Ey Nuh! O, asla senin aileden değildir. Çünkü onun yaptığı kötü bir iştir. O halde hakkında bilgin olmayan bir şeyi benden isteme! Ben sana cahillerden olmamanı tavsiye ederim.*” âyetinin tefsirinde, “*...haklarında söz geçmiş olanlar dışında aileni ve iman edenleri gemiye yükle!*”³⁷⁶ ifadesinin aslında Hz. Nuh'un tekrar sual sormaması için yeterli

³⁷³ Hicr 15/89-90.

³⁷⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, s. 350.

³⁷⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 71b.

³⁷⁶ Hûd 11/40.

olduğunu; ancak Hz. Nuh'u evlat sevgisi meşgul ettiğinden dolayı durumun kendisine netleşmediğini ve tekrar soru sorma ihtiyacı hissettiğini belirtmiştir.³⁷⁷ Sa'dî Çelebi de hâşiyesinde burada Beyzâvî'nin yapmış olduğu yoruma göre Hz. Nuh'un, oğlu Ken'ân'ın kâfir olduğunu bilmesine rağmen Hz. Allah'ın kurtuluş va'dinin ailesinin tamamını kapsadığını zannederek, onun kurtuluşunu istemiş olmasına bir maninin olmadığını söylemiştir. Ancak Çelebi'ye göre burada en isabetli yorum, Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî'ye aittir. İmam Mâtûrîdî'ye göre, Hz. Nuh'un oğlu münâfıklık yaptığı için, Nuh (a.s.) onun kurtuluşunu istemiştir. Eğer böyle olmasaydı Hz. Allah açıkça ailesinden kâfir olanların kurtulamayacağını bildirmişken Hz. Nuh'un böyle bir talepte bulunması mümkün değildir.³⁷⁸

³⁷⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, s. 297.

³⁷⁸ Ebû Mansûr Muhammed Mâtûrîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, V, thk. Fâtıma Yûsuf el-Haymî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1425/2004, II, s. 529.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂŞİYENİN KUR'ÂN İLİMLERİ VE TEFSİR YÖNTEMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

I. KUR'ÂN İLİMLERİ

A. Mekkî ve Medenî

İslâm alimleri, Ku'ân'ın âyet ve sûrelerinin nüzûlünü mekkî ve medenî olarak ikiye taksim etmişlerdir. Ancak bu taksimi yaparken bazıları vahyin indiği mekânı dikkate alarak Mekke de nâzil olanların mekkî, Medine de nâzil olanların ise medenî olduğunu belirtmişlerdir. Bazı alimler ise âyetlerin muhatap aldığı kitleyi baz alarak Mekkelilere hitap eden âyetlerin mekkî, Medinelilere hitap eden âyetlerin ise medenî olduğunu söylemişlerdir. Alimlerin büyük çoğunluğu ise Hicret'i esâs almış ve Hicret'ten önce nâzil olanların mekkî, Hicret'ten sonra nâzil olanların medenî olduğunu ifade etmişlerdir.³⁷⁹

Sa'dî Çelebi, Fetih sûresine yazdığı hâşiyenin başında mekkî ve medenî kavramlarıyla ilgili bilgi vermektedir. Ona göre mekkî; ister Mekke'de isterse başka bir yerde nazil olsun hicretten önce nazil olan sûrelerdir. Medenî ise aynı şekilde ister Medine de isterse başka bir yerde nazil olsun hicretten sonra nazil olan sûrelerdir.³⁸⁰ Dolayısıyla o, mekkî-medenî konusunda Hz. Peygamber'in hicretini esas almış ve bu hususta zaman zaman farklı bilgiler vermiştir. Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Hûd sûresinin tefsirine başlarken bu sûrenin tamamının mekkî olduğunu belirtmiştir. Müellifimiz Sa'dî Çelebi ise sûrenin Mekke'de nazil olduğu hususunda cumhurun ittifakı olduğunu belirttikten sonra İbn Abbâs'tan ve Mukâtil'den gelen bir rivayete göre, 12. âyetin bundan istisna olduğunu ifade etmiştir. Yine Mukâtil'e göre ³⁸¹أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ âyeti, Abdullah b. Selâm ve arkadaşları hakkında; ³⁸²إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُدْهِنُ السَّيِّئَاتِ âyeti kerimesi ise yine sahâbeden Nebhân et-Temmâr hakkında nâzil olmuştur.

³⁷⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I, s. 239-262; Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I, s. 25-55.

³⁸⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 238a.

³⁸¹ Hûd 11/17.

³⁸² Hûd 11/114.

Söz konusu kişilerle Hz. Peygamber'in teması Medine'de olduğundan dolayı bu âyetler de Medine'de nazil olmuştur.³⁸³

Bir diğer örnek de şöyledir: Beyzâvî, Nahl sûresinin mekkî bir sûre olduğunu belirttikten sonra, son üç âyetinin Medine'de nazil olduğunu söylemektedir. Sa'dî Çelebi ise Ebû Hayyân, Hasan-ı Basrî, İkrime, Atâ ve Câbir'in görüşlerine istinaden sûrenin tamamının mekkî olduğunu, İbn-i Abbâs'ın görüşüne göre de üç âyetin Hz. Hamza'nın şehâdetinden sonra nazil olması nedeniyle medenî olduğunu belirtmektedir. İbn-i Abbâs'a göre "*Allah'a verdiğiniz sözü, değersiz bir menfaat karşılığında satmayın! Eğer bilerseniz, Allah katındaki olan sizin için daha hayırlıdır.*"³⁸⁴ âyeti ve ondan sonra gelen iki âyet Medine'de nâzil olmuştur.³⁸⁵

Kâdî Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*'de sûrelerin mekkî veya medenî olduğunu belirtmekle yetinmiş, çoğunlukla farklı ihtimal ve görüşlere yer vermemiştir. Sa'dî Çelebi ise bu konudaki farklı görüşleri hâşiyesinde kaydetmiş, bazen de tercih sebebine işaret etmiştir.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Kevser sûresinin tefsirinde bu sûrenin mekkî olduğunu belirtmiştir.³⁸⁶ Sa'dî Çelebi ise Kurtubî'den nakille Kevser sûresinin; İbn Abbâs, Kelbî ve Mukâtil'e göre mekkî; Hasan, Mücâhid, İkrime ve Katâde'ye göre ise medenî olduğu bilgisini aktarmıştır. Ayrıca Süyûtî'ye göre, doğru olanın Kevser sûresinin medenî olduğu görüşünü, İmâm Nevevî'nin de *Sahîh-i Müslim*'in şerhinde Kevser sûresinin medenî olmasını tercih ettiğini belirtmektedir. Nevevî, buna sebep olarak da Hz. Enes'den rivayet edilen şu hadisi göstermiştir: "(Hz. Enes) Biz, Rasûlüllah ile otururken o, vahiy ağırlığı ile dalmıştı. Sonra tebessüm ederek başını kaldırdı ve 'Bana az önce bir sûre nâzil oldu' dedikten sonra Bismillâhirrahmânirrahîm. İnnâ a'teynâ ke'l-Kevser' sûresini sonuna kadar okudu."³⁸⁷ Hz. Peygamber ile Hz. Enes'in karşılaşması Medine'de vuku' bulduğundan Nevevî, Kevser sûresinin medenî olmasını tercih etmiştir.

³⁸³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 40b.

³⁸⁴ Nahl 16/95.

³⁸⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 72a.

³⁸⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, s. 812.

³⁸⁷ Müslim, Salât, 53.

Sa'dî Çelebi, “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ” = *Öyleyse Rabbin için namaz kıl, kurban kes.*” âyetininin tefsirinde Kâdî Beyzâvî'nin “*Salât*” kelimesini, Bayram Namazı; “*Nahr*” kelimesini de Kurban ile açıklamasının sûrenin medenî olmasına uygun düştüğünü belirterek, böylece hem Beyzâvî'nin çelişkisine işâret etmekte, hem de kendisinin sûrenin medenî olmasını tercih ettiğini belirtmektedir.³⁸⁸

Sonuç olarak, Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi mekkî-medenî'ye dair verdiği bilgiler açısından oldukça zengindir. O, Kâdî Beyzâvî'nin bu husustaki boşluğunu fazlasıyla doldurmuş gözükmektedir.

B. Esbâb-ı Nüzûl

Tefsir usûlünün en önemli konularından biri sebab-i nüzûl ilmidir. Vahiy döneminde meydana gelen bir hadise veya Hz. Peygamber'e sorulan bir soru sebebiyle bir veya birkaç âyetin yahut bir sûrenin tamamının inmesine neden olan şeye “sebab-i nüzûl” denilmektedir.³⁸⁹ Âyetlerin nüzûl sebeplerini bilmenin Kur'ân'ı anlama noktasından birçok faydasının olduğu, Ulûmü'l-Kur'ân'a dair yazılmış eserlerde genişçe ifade edilmektedir.³⁹⁰

Kâdî Beyzâvî, tefsirinde bazı âyet ve sûrelerin nüzûl sebeplerine yer vermiştir. Müellifimiz ise hâşiyesinde Beyzâvî'nin nüzûl sebepleri ile ilgili yazmış olduklarını daha geniş ölçüde açıklamış, zaman zaman da sebebi nüzûle dair onun yer vermediği bilgileri eserinde aktarmıştır.

Söz gelimi Beyzâvî, Hicr sûresindeki “*Biz, onların gönüllerindeki kini söküp attık; onlar artık köşkler üzerinde karşı karşıya oturan kardeşler olacaklar.*”³⁹¹ âyetinin kimler hakkında nazil olduğuyula ilgili açıklama yapmamıştır. Sa'dî Çelebi ise söz konusu âyetin nüzûl sebebi ile ilgili olarak, İbn Ebî Hâtim ve İbn Asâkir'in Kesîr-i Nevvâ'dan gelen şu rivayeti aktarmaktadır:

³⁸⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 290b.

³⁸⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 115.

³⁹⁰ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 2010, s. 84-85.

³⁹¹ Hicr 15/47.

Ebû Cafer'e dedim ki: "Falan kimse bana, Ali b. Hüseyin'den, وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ âyetinin Ebû Bekr, Ömer ve Ali hakkında nazil olduğunu rivayet etti." O da: "Vallahi o âyet onlar hakkında nazil olmuştur." dedi. Ben de: "Onların kalplerinden sökülüp atılacak olan kin, hangi kindir?" diye sordum. O: "Câhiliyye kinidir. Zira, câhiliyye döneminde Teym ve Adiy Oğullarıyla, Hâşim Oğulları arasında bir kin vardı. Bu topluluklar Müslüman olunca birbirlerini sevdiler. Hatta öyle ki, Ebû Bekr'i sancı tutmuştu da Ali elini ısıtıp ısıtıp onunla Ebû Bekr'in sancısını tedavi ediyordu." diye cevap verdi. Sa'dî Çelebi burada, bu âyetin Bedir ashâbı hakkında nazil olduğuna dair başka bir rivayete de yer vermektedir.³⁹²

Yine Beyzâvî, Kevser sûresinin tefsirinde nüzûl sebebi ile ilgili her hangi bir bilgiye yer vermediği halde, müellifimiz "إِنَّ شَانِكَ هُوَ الْأَبْتَرُ" = *Doğrusu, sana (nesli kesik diyerek) dil uzatandır hayırsız nesli kesik.*³⁹³ âyetinin Âs b. Vâil hakkında nazil olduğu hususundaki bir rivayeti aktarmaktadır.

Sa'dî Çelebi, söz konusu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak, Ebû Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344)'nin *el-Bahrü'l-muhît* isimli tefsirinde yer verdiği rivayeti de eleştirmektedir. Ebû Hayyân, İbn Abbâs'tan rivayetle, Kevser sûresinin üçüncü âyetinin, Ebû Cehil (ö. 2/624)'in Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim vefat ettiği zaman, arkadaşlarının yanına giderek: "بَتَرَ مُحَمَّدٌ" yani "Muhammed'in nesli kesildi" demesi üzerine nazil olduğunu belirtmektedir.³⁹⁴

Sa'dî Çelebi ise Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim (r.a.) vefat ettiğinde Ebû Cehil'in hayatta olmadığını ifade ederek bu görüşü reddetmektedir. Çünkü Ebû Cehil, miladî 624 tarihinde ölmüş, Hz. Peygamber'in oğlu İbrâhim ise 632 yılında vefat etmiştir. Ancak o, buradaki bariz hatayı kendi mütalaa ettiği nüshada tahrif veya noksanlık olabileceği gerekçesiyle nezaketen müellife nispet etmeden belirtmektedir.³⁹⁵

³⁹² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 70a.

³⁹³ Kevser 108/3.

³⁹⁴ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endülüsî, *el-Bahrü'l-muhît, I-VIII*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1411/1990, VIII, s. 520.

³⁹⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 290b.

Burada ilginç olan nokta, Sa'dî Çelebi'nin Beyzâvî tefsiri üzerine yazmış olduğu hâşiyede Ebû Hayyân el-Endülüsî'nin tefsirinde yer verdiği bir rivayeti kronolojiye aykırı bularak eleştirmesidir. Bu da hâşiyenin muhtevasının ne derece zengin ve farklı bilgiler içerdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Yâsîn sûresinin tefsirinde Kâdî Beyzâvî, sûrenin mekkî olduğunu söylemekle yetinmiş, Sa'dî Çelebi ise bundan “وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَرَهُمْ”³⁹⁶ âyetini istisna tutmuş ve söz konusu âyetin nüzûl sebebi ile ilgili detaylı bilgiler vermiştir. Çünkü söz konusu âyet bir görüşe göre, Ensâr'dan Seleme Oğulları, buldukları yerden Hz. Peygamber'in mescidinin yakınına göç etmek istedikleri zaman nâzil olmuştur.³⁹⁷

Ebû Hayyân el-Endülüsî, bu rivayetin sahih olmadığını belirtmiş ancak müellifimiz, söz konusu hadisin sahih olduğunu ve Tirmizî ile Hâkim tarafından rivayet edildiğini belirterek buna itiraz etmiştir. Hadise göre Seleme Oğulları, Medîne'nin kenar mahallelerinden birinde ikamet ediyorlardı. Hz. Peygamber'in mescidine daha yakın olan bir yere hicret etmek isteyince Yâsîn sûresinin 12. âyeti nâzil olmuştur. Hz. Peygamber de; “Sizin eserleriniz, yapıp ettikleriniz şüphesiz kayıt altına alınmıştır.” demesi üzerine Seleme Oğulları bu isteklerinden vazgeçmişlerdir.³⁹⁸

C. İ'câzü'l-Kur'ân

İ'câz kavramı sözlük olarak, âciz bırakmak manasında masdardır. İ'câz'ül-Kur'ân terimi ise Kur'ân'ın meydan okuduğu şeyi getirmelerinde mahlûkâtı âciz bırakmasını ifade etmektedir.³⁹⁹ Ulûmu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserlerde Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in nübüvvetinin ebedî bir mucizesi olup, onun üslûbu, belâgatı ve gaybdan haber vermesi ile hârikulâde bir eser olduğu ifade edilmektedir.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Yâsîn 36/12.

³⁹⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 193b.

³⁹⁸ Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 3226.

³⁹⁹ Mehmed Sofuoğlu, *Tefsîre Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981, s. 116.

⁴⁰⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, s. 302-310; Suyûtî, *el-İtkân*, s. 710.

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi, Kur'ân'ın i'câzı konusuna hâşiyesinde yer vermektedir. Örneğin; “*أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* = Yoksa Kur'ân'ı kendisi uydurdu mu diyorlar? De ki: 'Eğer doğru sözlü iseniz, Allah'tan başka çağırabildiklerinizi (yardıma) çağırın ve sizde onun gibi uydurma on sûre getirin.’”⁴⁰¹ âyetini tefsir ederken Kâdî Beyzâvî, İ'câzü'l-Kur'ân ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.⁴⁰²

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi ise bu âyete *Kavlühü Teala müfterayâtin*⁴⁰³ (قَوْلُهُ) (تَعَالَى مُفْتَرِيَاتٍ) diyerek hâşiye düşmeye başladıktan sonra, söz konusu âyetin tefsirinde Kur'ân'ın i'câzı ile ilgili önemli bir bilgi vermektedir. Şöyle ki, bu âyetin, Kur'ân'ın i'câzının gaybdan haber vermesi sebebiyle değil de fesâhatı sebebiyle olduğuna delalet ettiğini iddia etmektedir. Ona göre Kur'ân'ın i'câzının, muhteva ettiği ilimler ve gaybdan haber vermesi sebebiyle olduğu söylenecek olursa, bu takdirde âyetteki *müfterayâtin* kelimesinin bir anlamı olmayacağı açıktır. Şayet Kur'ân'ın i'câzının fesâhat nokta-i nazarından olduğu söylenecek olursa böyle bir problem karşımıza çıkmamaktadır. Çünkü sözün doğru yada yalan olması onun fesâhatine zarar vermemektedir.

Sa'dî Çelebi ise burada, Kâdî Beyzâvî'nin sözlerinden de anlaşıldığı üzere böyle bir sorunun olmadığını belirtmektedir. Çünkü buradaki söz konusu *müfterayâtin* ifadesini Beyzâvî, *muhtelikâtin* (مُخْتَلِقَاتٍ) kelimesi ile tefsir etmektedir. Dolayısı ile burada kastedilen mana: “Kendiniz tarafından icat edilmiş, türetilmiş, kurgulanmış veya tertip edilmiş on sûre getirin” şeklindedir.⁴⁰⁴ Müellifimizin bu cevabı aynı zamanda onun İ'câzü'l-Kur'ân ile ilgili görüşüne de ışık tutmaktadır. Sa'dî Çelebi'nin bu cevabından, onun Kur'ân'ın i'câzının yalnız fesâhat noktasından olduğunu savunanlara katılmadığını söyleyebiliriz.

⁴⁰¹ Hûd 11/13.

⁴⁰² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, s. 292.

⁴⁰³ Sa'dî Çelebi, Beyzâvî'nin ifadesine değil de, direkt ayete yönelik bir yorumda bulunacaksa bu ifadeyle hâşiye düşmektedir.

⁴⁰⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 42b.

Bir başka yerde ise Sa'dî Çelebi'ye göre Kur'ân'ın i'câzının hangi açıdan olduğu sorusunun cevabı ortaya çıkmaktadır. Örneğin; Tâhâ sûresi 133. âyetinin tefsirine hâşiye düşen Çelebi, Kur'ân'ın i'câzının dört yönüne dikkatleri çekmektedir. Ona göre Kur'ân;

- a. Belâgat mertebelerinin zirvesinde olması,
- b. Gaybî bir çok haberi ihtiva etmesi,
- c. Onu getiren Hz. Peygamber'in ümmî olması ve diğer semâvî kitapları mütalaa etmemiş olması,
- d. Bütün ilimlerin özünü ihtiva etmesi açısından mu'ciz bir kitaptır.⁴⁰⁵

D. Münâsebâtü'l-Kur'ân

Tefsir ilminde, “el-münâsebe beyne'l-âyât, et-tenâsübü beyne'l-âyâti ve's-süver, tenasübü'l-ây ve's-süver” isimleriyle de anılan bu disiplin, Kur'ân'ın lafzı gibi tertibinin de mu'ciz olduğunu göstermeyi hedeflediği için İ'câzü'l-Kur'ân ilmiyle yakından ilgilidir ve onun alt disiplini olarak kabul edilmiştir.⁴⁰⁶

Münasebat ve tenâsüb kelimeleri âyetler ve sureler arasında icmal-tafsil, umumîlik-hususîlik, aklilik-hissilik gibi alaka çeşitlerinden biriyle veya sebep-müsebbeb, illet-malul, benzerlik-zıtlık gibi zihnî bağlarla mana irtibatını göstermek için kullanılmaktadır.⁴⁰⁷

Süyûtî, münâsebet ilminin değerli bir ilim olmasına rağmen hassasiyet ve inceliğinden dolayı bu ilme müfessirlerin rağbetinin çok az olduğunu söylemektedir. Fahrüddîn er-Râzî ise Kur'ân'ın güzelliklerinden çoğunun onun tertibinde ve tenâsübünde olduğunu söylemektedir.⁴⁰⁸ Sa'dî Efendi'nin de Kur'ân ilimlerinden olan âyet ve sureler arasındaki münâsebete hâşiyesinde az da olsa değindiğini görmekteyiz.

⁴⁰⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 117a.

⁴⁰⁶ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver”, *DİA*, Ankara: TDV, 2006, XXXI, s. 569-571.

⁴⁰⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, s. 41.

⁴⁰⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, s. 694.

Örnek verecek olursak; Yûsuf sûresinin başında Sa'dî Çelebi, bu sûrenin, Hûd sûresinin sonundaki, “(Ey Muhammed!) Peygamberlerin haberlerinden, senin kalbini takviye edecek her şeyi sana aktarıyoruz. Bu hikayeler sana gerçeği ilettikleri gibi inananlar için de bir öğüt ve hatırlatma niteliğindedir.”⁴⁰⁹ âyetiyle olan münâsebetine işaret etmektedir. Ona göre Hz. Allah, Hûd sûresinde anlatılan kıssalarda, peygamberlerin kavimlerinden çektikleri eziyetleri aktardıktan sonra bunun peşi sıra, Hz. Yûsuf’un kardeşlerinden gördüğü haksızlığı ve onun hüsnü akıbetini anlatmaktadır. Müellif, buradaki amacın Hz. Yûsuf’un kıssasını zikrederek Hz. Peygamber’in hak davasını anlatma yolunda yakın akrabasından çektikleri konusunda onu teselli etmek ve kalbini takviye etmek olduğunu belirtmektedir.⁴¹⁰

E. İ‘râbü’l-Kur’ân

Kur’ân âyetlerini cümle yapısı ve terkip yönünden inceleyen İ‘râbü’l-Kur’ân ilmi, kelimelerin ilâhînin daha kolay anlaşılması ve metnin hatasız olduğunu ortaya çıkarmak için vaz‘ edilmiş bir ilimdir.⁴¹¹

Sa’dî Çelebi hâşiyesinde özellikle Beyzâvî’nin eksik bıraktığını düşündüğü yerlerde Kur’ân’ın i‘râbına yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin; Sa’dî Çelebi, Şu‘arâ sûresinde “يُلْقُونَ السَّمْعَ وَأَكْتُرُهُمْ كَاذِبُونَ = Bunlar, (şeytanlara) kulak verirler ve onların çoğu yalancılardır.”⁴¹² âyetinin kendisinden önceki âyette bahsedilen şeytanların kendilerine indiği insanların halini beyan için isti’nâf cümlesi veya cemi‘ manasında olduğu için sıfat olduğunu belirtmiştir.⁴¹³

Kadî Beyzâvî, Mü’min sûresinde “وَقَالَ رَجُلٌ مُّؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ = Firavun ailesinden imanını gizleyen mümin bir adam şöyle dedi...”⁴¹⁴ âyetinin tefsirinde âyetteki *min* مِنْ lafzının mütaallakının bir görüşe göre, kendisinden sonra gelen *yektümü* يَكْتُمُ fiili olduğunu, dolayısıyla bu fiilin mef’ulü olmak

⁴⁰⁹ Hûd 11/120.

⁴¹⁰ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 51b.

⁴¹¹ Abdülhamit Birışık, “İ‘râbü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2000, XXII, s. 376; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, s. 119.

⁴¹² Şu‘arâ 26/223.

⁴¹³ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 159b.

⁴¹⁴ Mü’min 40/28.

sûretiyle mahallen mensûb olduğunu söylemiştir.⁴¹⁵Müellifimiz ise burada mûtaallakın öne geçmesini gerektirecek bir sebep olmadığından bu tespiti uygun görmemiştir. Ayrıca كَتَمَ fiilinin Arap dilinde مِنْ فُلَانٍ değil, كَتَمْتُ فُلَانًا şekliyle harfi cer olmadan kullanıldığına dikkat çekmiştir. Müellifimiz, söz konusu كَتَمَ fiilinin, ⁴¹⁶وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا⁴¹⁷ âyetinde olduğu gibi Kur’ân’da harfi cersiz kullanıldığını da belirtmiştir.⁴¹⁷

F. Fezâilü'l-Kur’ân

Hız. Peygamber’den Kur’ân’ın tamamını veya bazı âyet ve sûrelerini öğrenme, öğretme, ezberleme, okuma ve dinlemenin fazileti ve kişiye kazandıracağı sevap konusunda bir takım rivayetler nakledilmiştir. Bu konu kaynaklarda, daha çok Fezâilü'l-Kur’ân bazen de Sevâbü'l-Kur’ân ve Menâfi‘u'l-Kur’ân gibi tabirlerle zikredilmiştir.⁴¹⁸

Sa’dî Çelebi’nin Fezâilü'l-Kur’ân ile ilgili tutumu, Kâdî Beyzâvî’nin sûrelerin faziletine dair zikrettiği hadislerde net olarak ortaya çıkmaktadır. Zira Sa’dî Çelebi, Beyzâvî’nin sûrelerin faziletiyle ilgili aktarmış olduğu rivayetlere karşı temkinli olmuş, çoğu zaman bu rivayetlerin uydurma olduğunu belirtmiş; ancak bu husustaki sahih rivayetlere itibar ederek söz konusu rivayetlerin hangi kaynaklarda yer aldığını açıklamaya çalışmıştır.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Mülk sûresinin sonunda “Kim Mülk sûresini okursa, Kadir gecesini ihya etmiş gibidir.” rivayetini aktarmaktadır. Sa’dî Çelebi de bu rivayetle ilgili olarak “Müellifin bu sûre hakkındaki sahih hadisleri bırakıp Hız. Peygamber’e ait olduğu sahih olmayan bir hadisle sûrenin faziletini açıklaması şaşılacak bir durumdur.” demektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, s. 621.

⁴¹⁶ Nisâ 4/42.

⁴¹⁷ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 215b.

⁴¹⁸ Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kurân”, *DİA*, İstanbul: TDV, XII, 1995, s. 532-534; Muhsin Demirci, “Fezâilü'l-Kurân”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 68.

⁴¹⁹ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 263a.

Sonuç olarak bu örnek, Sa'dî Çelebi'nin konuya bakışını yansıtması açısından son derece önemlidir. Çünkü bu örnekten anladığımız üzere Sa'dî Çelebi, bazı sûrelerin fazileti ile ilgili sahih rivayetleri kabul etmekle birlikte, onun bu hususta sahih olmayan rivayetlere itibar etmediği anlaşılmaktadır.

II. TEFSİR YÖNTEMİ

A. Rivayet Tefsiri

1. Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsiri

İslâm alimleri, müphem ve mücmel olan âyetlerin izâhı konusunda en iyi ve güvenilir tefsirin Kur'ân'ın bizzat kendisi olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Kur'ân'ın âyetleri karşılaştırdığında bir kısmının mücmel, bir kısmının mübeyyen, bir kısmının mutlak veya mukayyet, bazısının da umûmî ya da husûsî olduğunu; bazı kıssalara sûrenin birisinde kısacaca temas edilmişken aynı kıssanın başka bir sûrede tafsilatlı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Bunun için Kur'ân'dan bir mesele inceleneceği zaman, o mesele ile alakalı diğer âyetlere müracaat etmek gerekmektedir.⁴²⁰

Sa'dî Çelebi hâşiyesinde, Kâdî Beyzâvî'nin tefsirine yorum getirirken bir çok yerde Kur'ân'ın başka âyetlerini referans olarak göstermiştir. Hatta bir kısım âyetlerin yorumunda, Kur'ân'ın diğer âyetlerine başvurmakla kalmamış, Kur'ân'ın bazı âyetlerinin diğer bazı âyetlerini tefsir ettiğini bizzat kendisi ifade etmiştir.

Örneğin; İsrâ sûresindeki “*أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمَتِ عَلَيْنَا كَيْفًا أَوْ تَأْتِي بِنَاهٍ وَالْمَلَائِكَةِ*” *فَيَبِيلا* = *Yahut, iddia ettiğin gibi, üzerimize gökten parçalar yağdırmalısın veya Allah'ı ve melekleri gözümüzün önüne getirmelisin.*⁴²¹ âyetinde Kâdî Beyzâvî, *kabîlen* (فَيَبِيلا) kelimesinin *Allah* lafzından hâl olduğunu, *Melâike* lafzının hâlinin

⁴²⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 37-38; Muhammet Yılmaz, *Muhammed Ebû Zehre ve Kur'ân Tefsirindeki Yöntemi*, İstanbul: Seda Ozalit, 2011, s. 188.

⁴²¹ İsrâ 17/92.

ise *kabîlen* kelimesi ona delâlet ettiği için hazfedildiğini belirtmiştir. Başka bir görüşe göre de *Melâike* lafzının hâli, mahzûf *cemâtin* جَمَاعَةٌ kelimesidir.⁴²²

Sa'dî Çelebi ise burada hâşiye düşerek, hem *Melâike* hem de *Allah* lafzı için aynı kelimenin hâl olarak takdir edilmesinin, Hz. Allah ile maiyyetin mümkün olmamasından dolayı câiz olmayacağını belirtmiştir. Çelebi, burada Furkân sûresindeki “ وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا “ = *Bize kavuşmayı ummayanlar, 'Melekler bize inse veya Rabbimizi görsek ya!' dediler.*”⁴²³ âyetine atıf yapmış ve Kur'ân'ın bazı âyetlerinin bazı âyetlerini tefsir ettiğini belirtmiştir.⁴²⁴

Sa'dî Çelebi İsrâ sûresindeki söz konusu âyeti yorumlarken bu âyeti göz önünde bulundurmuş, bu âyette Melâike ile Hz. Allah için farklı fiillerin kullanılmasından yola çıkarak söz konusu âyette hem Allah hem de Melâike için aynı hâlin takdirini uygun görmemiştir.

Başka bir örnekte ise Sa'dî Çelebi Beyzâvî'nin yapmış olduğu tefsire zıt gibi görünen başka bir âyete atıfta bulunmaktadır. Beyzâvî, Hûd sûresindeki “ وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ” = *O, gökleri ve yeri altı günde yarattı...*”⁴²⁵ âyetinde geçen *semâvât* (السَّمَوَاتِ) kelimesinin cemi', *Arz* (الأَرْضِ) kelimesinin müfret olarak geldiğini, çünkü ulvî olan göklerin hem asıl hem de zât itibariyle değişiklik arzettiğini, süflî olan *Arz*'in ise böyle olmadığını ifade etmiştir.⁴²⁶ Sa'dî Çelebi, süfliyâtın ise asıl ve zât itibariyle tek olduğunu belirttikten sonra, Talâk sûresindeki “ *O, Allah, yedi kat göğü ve yeryüzünden de bir o kadarını yaratandır...*”⁴²⁷ âyetine atıf yapmakta ve yeryüzündeki yedi katın yedi iklim ile tevil edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴²⁸ Çelebi'nin burada, Beyzâvî'nin yaptığı yoruma zıt olduğu akla gelebilecek muhtemel âyete de dikkat çektiği görülmektedir.

⁴²² Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, s. 383.

⁴²³ Furkân 25/21.

⁴²⁴ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 87a.

⁴²⁵ Hûd 11/7.

⁴²⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, s. 291.

⁴²⁷ Talâk 65/12.

⁴²⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 41b.

2. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsiri

Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirinden sonra, beşer olarak Kur'ân'ın tefsirinde salâhiyet sahibi olan kişi Hz. Peygamber'dir. Çünkü onun vazifelerinden birisi de, “Biz Zikri (Kur'ân'ı) insanlara kendilerine indirileni açıklayasın diye indirdik.”⁴²⁹ âyetinden anlaşıldığı üzere Kur'ân'ı beyan etmektir.

Yine, “Dikkat edin! Bana Kur'ân ve bir de onunla beraber onun bir misli daha verildi.”⁴³⁰ hadisi nebevisi de sünnetin bu konudaki konumuna işaret etmektedir.⁴³¹

Müellifimiz, Kur'ân'ın sünnetle tefsirine çok büyük önem vermekte ve yer yer Beyzâvî'nin konuyla ilgili verdiği hadisleri değerlendirmektedir. Çoğunlukla da konuyla ilgili farklı hadislere yer vermektedir. Hâşiyede Kur'ân'ın sünnetle tefsiri hususunda çok zengin örnekler bulmak mümkündür.

Söz konusu örneklerden birisi de Hicr sûresinin 87. âyeti olan “وَلَقَدْ أَنْتَبَكْ = *Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik.*” âyetinin tefsirindedir. Beyzâvî, âyetteki *سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي* yani tekrarlanan yedi âyetten maksadın Fâtiha sûresi olduğunu söyledikten sonra başka rivayetler zikretmektedir.⁴³²

Sa'dî Çelebi ise burada yedi âyetten maksadın Fâtiha sûresi olduğuna dair iki hadisi delil getirmektedir. Buna göre, Ebû Saîd b. Muallâ (r.a.) ve Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivayet edilen hadislerde Hz. Peygamber, Fâtiha sûresinin “es-Seb'u'l-Mesâni” olduğunu ifade etmektedir.⁴³³ Müellif burada, iki hadisle âyeti tefsir ederek sanki diğer rivayet ve yorumların mümkün olmadığını belirtmektedir.

⁴²⁹ Nahl 16/44.

⁴³⁰ Ebû Dâvûd, Sünnet, 6.

⁴³¹ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, s. 43; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 40; Sadreddin Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990, s. 45.

⁴³² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, s. 411.

⁴³³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 74.

3. Kur'ân'ın Sahâbe Sözleriyle Tefsiri

Rivâyet tefsirinin en önemli kaynaklarından birisi de sahâbe sözleridir. Zira o güzide insanların mutlak ve sarsılmaz imanları, Arap dili ile örf ve adetlerini iyi bilmeleri, âyetlerin nüzûlüne sebep olan olayları ve sebepleri müşahade edip bu olaylar ve hükümler arasında münasebet kurabilmeleri, anlayamadıkları âyetleri vahyin muhatabı olan Resûlullah'a sormuş olmaları onların sözlerinin Kur'ân tefsiri açısından önemli kılan etkenlerdir.⁴³⁴

Bu yüzden müfessirler, tefsirlerinde onların sözlerini delil olarak kullanmışlardır. Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi'nin de hâşiyesinde Kur'ân'ın anlaşılması noktasında sahâbe sözlerine yer verdiğini görmekteyiz.

Örneğin; Ra'd sûresinin 13. âyetinin tefsirinde müellifimiz, İbn Abbâs'tan gök gürültüsü işitildiğinde okunmasını tavsiye ettiği bir duaya yer vermektedir. İbn Abbâs'ın tavsiye ettiği dua şöyledir: “سُبْحَانَ مَنْ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ” = Gök gürültüsünün kendisini hamd ile tesbih ettiği, meleklerin de heybetinden dolayı tesbih ettiği Allah'ı tesbih ederim. O, her şeye kâdirdir.”⁴³⁵

4. Kur'ân'ın Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri

Kur'ân'ın rivayet temelli tefsirinin kaynaklarından birisi de sahâbe neslini takip eden Tâbiîn alimlerinin sözleridir. Zira sahâbeden sonra Kur'ân'ı en iyi anlayan nesil onlardır. Zaten ashâbın ardından gelip din ve şer'at konusunda onların izinden gittikleri için bu kuşağa tâbiîn denilmiştir. Tâbiîn alimlerinin meşhûrları, genelde sahâbeden Abdullah b. Abbâs, Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un öğrencileridir. Dolayısıyla onların sözlerinin sahâbe kanalıyla Hz. Peygamber'e sıkı bir irtibatı söz konusu olduğundan, müfessirler onların sözlerinden istifade etmişlerdir.⁴³⁶

⁴³⁴ Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Mustafa Abülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007, I, s. 188-189; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, s. 49; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, s. 59.

⁴³⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 60b.

⁴³⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 76-79; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, s. 88-90.

Sa'dî Çelebi de hâşiyesinde Tâbiîn'den Sa'îd b. Cübeyr (ö. 103/721), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/725), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), İkrime, Hasan el-Basrî ve İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi birçok alimin görüşünden istifade etmiştir.

Örneğin; “ فَأَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ = *Kur'ân okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.*”⁴³⁷ âyetinin tefsirinde Sa'dî Çelebi, Tâbiîn alimlerinden Atâ b. Ebû Rebâh, Muhammed b. Sîrîn ve Nehaî'nin görüşlerinden istifa etmiştir. Müellifimiz burada, Atâ'ya göre istiâzenin vacip olduğuna dair delillerin bulunduğunu söylemektedir. Sa'dî Çelebi, Beyzâvî'nin her rekatta istiâze okumaya dair naklettiği görüşün de İbn-i Sîrîn (ö. 110/729) ve Nehaî (ö. 96/714)'nin görüşü olduğunu tespit etmiştir.⁴³⁸

Sa'dî Çelebi, özellikle mekkî-medenî ve esbâb-ı nüzûl ile ilgili birçok yerde Tâbiîn alimlerinin sözlerine başvurmuştur. Örneğin; Hac sûresinin başında bu sûrenin mekkî mi medenî mi olduğu konusunda Sa'dî Çelebi oldukça geniş bilgiler vermektedir. Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre Hac sûresinin tamamı mekkî olup yalnızca üç âyet bunun dışındadır. Zira, Hac sûresinin 19, 20 ve 21. âyetleri Medine'de nâzil olmuştur. Katâde'ye göre ise 52, 53, 54 ve 55. âyetlerin dışında Hac sûresinin tamamı Medenî'dir. Yine Tâbiîn'den Dahhâk b. Müzâhim'e göre ise Hac sûresinin tamamı Medenî'dir.⁴³⁹

5. Kıraatlerden Yararlanma

Müfessirler, Kur'ân'ı anlama noktasında zaman zaman kıraat farklılıklarından istifade etmişlerdir. Beyzâvî de yer yer âyetin anlamına katkı sağlaması açısından, yer yer de okunuştaki farklılığı izah için kıraatlerden istifade etmiştir. Sa'dî Çelebi'nin kıraat noktasından açıklamaları ise Beyzâvî'nin ifadelerine paralel olmuş, onun kıraat farklılıklarına değindiği yerlerde müellifimiz de kıraatle ilgili bilgiler vermiştir.

⁴³⁷ Nahl 16/98.

⁴³⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 78b.

⁴³⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 126a.

Söz gelimi, Beyzâvî, Yûsuf sûresinin 3. âyetinde yer alan (يَا أَبَتِ) ifadesindeki *te* (ت) 'yi İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ya'kûb'un vakıf halinde *he* (ه) 'ye kalbettiklerini belirtmektedir. Sa'dî Çelebi ise bu değerlendirmenin *Keşşâf*'in şerhlerinde de aynı şekilde geçtiğini ancak bunun hatalı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ona göre, kıraat imamlarından *he* (ه) üzerine vakfeden İbn Kesîr ve Ebû Âmir'dir. Geriye kalanlar –ki Ebû Amr da bunların içerisinde resmi hatta olduğu olduğu gibi *te* (ت) üzerine vakfetmişlerdir.⁴⁴⁰

Aynı şekilde Kâdî Beyzâvî, kıraat imamlarından İbn Kesîr, İbn Âmir, Hafs ve İmâm-ı Nâfî'in râvisi olan Kâlûn ile İmâm-ı Ya'kûb'un Tâhâ sûresinin evvelindeki mukataa harfi olan *tâhâ* (طه) lafzının her iki harfini de tefhîm ile yani kalın olarak okuduklarını belirtmektedir. Ebû Amr ile İmâm Nâfî'in diğer râvisi Verş'in ise yalnızca *tu* (ط) harfini tefhîm ile okuduğunu, geriye kalanların ise her iki harfi de imâle ile okuduğunu belirtmektedir.⁴⁴¹

Müellifimiz Sa'dî Çelebi ise burada yalnızca *tu* (ط) harfinin tefhîm ile okunmasını tercih etmiştir. Çünkü ona göre *tu* (ط) harfinde, isti'lâ sıfatı bulunmaktadır. İsti'lâ ise elifin fethaya doğru meyletmesine denilen imâleye engeldir. Müellifimiz burada, huruf-ı müsta'liyenin, *sad* (ص), *dad* (ض), *tu* (ط), *zi* (ظ), *gayn* (غ) ve *kâf* (ق) harfleri olduğunu da ifade etmektedir.⁴⁴²

6. Arap Şiirinden Yararlanma

Kur'ân tefsirinin kaynaklarından birisi de Arap dili ve edebiyatıdır. Çünkü Kur'ân Arapça nâzil olmuştur. Arap edebiyatının temel unsurlarından biri olan şiirler Kur'ân'ın anlaşılması için sahâbe döneminden itibaren müfessirler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır.⁴⁴³

Sa'dî Çelebi hâşiyesinde, zaman zaman bazı kaideleri ve kelimelerin asıllarını Arap şiirlerinden istidlâl ederek açıklamaya çalışmıştır.

⁴⁴⁰ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 52a.

⁴⁴¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, s. 413.

⁴⁴² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 106a.

⁴⁴³ Gümüş, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, s. 104, 106; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, s. 277.

Örneğin; Kâdî Beyzâvî, Furkân sûresinin 53. âyetindeki “ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ = ...şu (deniz) ise tuzlu, acıdır.” ifadesindeki *milh* (مِلْحٌ) kelimesinin aslının *mâlih* (مَالِحٌ) olduğunu belirtmiş ve hafifletildiğini söylemiştir. Buna örnek olarak da soğuk anlamına gelen *bârid* kelimesinin hafifletilmiş hali olan *berd* kelimesini vermiştir.⁴⁴⁴ Sa’dî Çelebi de hâşiyesinde *milh* (مِلْحٌ) kelimesinin aslının *mâlih* (مَالِحٌ) olduğuna şu şiirle delil getirmiştir:

وَلَوْ تَقَلَّتْ فِي الْبَحْرِ وَالْبَحْرُ مَالِحٌ لَأَصْبَحَ مَاءُ الْبَحْرِ مِنْ رِيْقِهَا عَذْبًا

“Eğer, o (kadın) tuzlu denize tükürse, Denizin suyu tükürüğünden tatlı olurdu.”⁴⁴⁵

B. Dirayet Tefsiri

1. Fıkhî Yönü

Sa’dî Çelebi’nin uzun yıllar İstanbul kadılığı yapması ve peşinden de şeyhülislâmlık gibi bir makamda bulunması sebebiyle, onun hâşiyesinde fikhî meselelere ne derece yer verdiği ve bu meseleleri nasıl çözümlendiği hususu hiç şüphesiz çok merak edilmektedir. Dolayısıyla onun bu alandaki bilgi ve tecrübesini hâşiyeye ne ölçüde yansıttığını görebilmek için bu başlık altında değerlendirmelerde bulunacağız.

Öncelikle belirtmemiz gereken husus, *Envâru’-t-tenzîl*’in yazarı olan Kâdî Beyzâvî, fikhî olarak Şâfî mezhebine mensup iken, müellifimiz Sa’dî Çelebi ise Hanefî mezhebine mensuptur. Çelebi, fikhî hükümlerle ilgili âyetlerde çoğunlukla, önce Beyzâvî’nin yapmış olduğu fikhî yorumlara açıklık getirmiş, daha sonra da Hanefî mezhebinin görüşüne yer vermiştir. Bazı yerlerde ise sadece Hanefî mezhebiyle yetinmeyip diğer mezheplerin o mesele hakkındaki görüşlerini de zikretmiştir.

Örneğin; Beyzâvî, “ فَأِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ = *Kur’ân okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah’a sığın.*”⁴⁴⁶ âyetinin tefsirinde, bu

⁴⁴⁴ Beyzâvî, *Envâru’-t-tenzîl ve esrâru’-t-te’vîl*, s. 482.

⁴⁴⁵ Sa’dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 152b.

⁴⁴⁶ Nahl 16/98.

âyet bağlamında cumhura göre istiâzenin müstehap olduğunu belirttikten sonra, namaz kılan kimsenin her rekatta kıraatten önce istiâze okumasının gerekliliğinin de delili olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre bir şarta bağlı olan hüküm, o şartın tekrarı ile kıyasen tekrar edilmelidir.

Sa'dî Çelebi ise öncelikle, cumhura göre hadislerden hareketle istiâzenin vacip olmadığını, olsa olsa müstehap olabileceğini belirtmektedir. Buna göre, Ebû Saîd İbnü'l-Muallâ'dan rivayet edilen şöyle bir söz vardır: "Allah Rasûlü bana Fatiha'yı öğretti ve başında istiâzeyi okumadı." Sa'dî Efendi; Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Şâfiî (ö. 204/820) ve Kurtubî'ye göre istiâzenin yalnızca birinci rekatta okunması gerektiğini, çünkü onların namazdaki kıraatin tamamını bir kıraat olarak gördüklerini kaydetmektedir. Müellifimiz ayrıca, İmam Mâlik (ö. 179/795)'e göre istiâzenin farz namazlarda değil; yalnızca Terâvih namazlarında okunduğu bilgisini de aktarmaktadır.⁴⁴⁷

Beyzâvî yine Nahl sûresindeki, "وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ" = *Eğer ceza vermek isterseniz size yapılanın aynıyla mukabele edin. Sabrederseniz and olsun ki bu, sabredenler için daha iyidir.*⁴⁴⁸ âyetinin tefsirinde, bu âyetin kâtile kisasın aynıyla tatbik edilmesinin gerekli olduğuna işaret ettiğini söylemektedir. Sa'dî Çelebi ise Beyzâvî'nin bu ifadesini önce Şâfiî mezhebine göre izah ederek, demirle öldürenin demirle, taşla öldürenin taşla öldürülmesi gerektiğini belirttikten sonra Hanefî mezhebine göre kisasın ancak kılıçla yapılabileceği görüşünü aktarmaktadır.⁴⁴⁹

Yine Hac sûresinde geçen bir başka örnekte de Sa'dî Çelebi'nin meseleyi bir kaç mezhebe göre izah ettiği görülmektedir. Söz konusu Hac sûresindeki, "فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ..." = *...Artık onlardan siz de yiyin, yoksula ve fakire de yedin.*⁴⁵⁰ âyetinin tefsirinde Beyzâvî, yalnızca nâfile kurbanların etinden sahibinin yiyebileceğini, vacip kurbanların etinden sahibinin yemesinin câiz olmadığını belirtmektedir.⁴⁵¹

⁴⁴⁷ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 78b.

⁴⁴⁸ Nahl 16/126.

⁴⁴⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 81a.

⁴⁵⁰ Hac 22/28.

⁴⁵¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, s. 443.

Sa'dî Çelebi ise vacip kurbanları ikiye ayırarak meseleyi daha geniş perspektifte açıklamaktadır. Ona göre vacip kurban iki kısımdır:

- a. Temettu' ve Kırân haccı yapanların kesmekle yükümlü olduğu vacip kurban,
- b. Haccı ifsat etmek, avlanma yasağına uymamak ve nezretme gibi sebeplerle vacip olan kurban,

İçerisinde İmam-ı Şâfiî'nin de bulunduğu bir grup alime göre bu iki kısımdan hiçbirinin etinden sahibinin yemesi caiz değildir. Kâdî Beyzâvî de Şâfiî mezhebine mensup olması sebebiyle tefsirinde onun görüşüne yer vermiştir.

İbn Ömer de avlanma cezası olarak vacip olan kurban ve nezir kurbanından kendilerinin yemediklerini, ancak diğer vacip olan kurbanlardan yediklerini belirtmektedir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshâk da bu görüştedir.⁴⁵² İmam Mâlik, eziyet ve avlanma cezası olarak vacip olan kurban ile nezir kurbanından yemenin caiz olmadığını, ancak temettu' haccı ve benzeri sebeplerle vacip olan kurbanlardan sahiplerinin yemesinin caiz olduğunu söylemektedir.

Ebû Hanîfe ve ashabına göre ise temettu' ve kırân haccı sebebiyle vacip olan kurbanlardan yenilebilir. Ancak onlar, bunun dışında hiçbir vacip kurbandan sahibinin yemesinin caiz olmadığını ifade etmişlerdir.⁴⁵³

Kâdî Beyzâvî, Şâfiî mezhebine mensup olmasına rağmen tefsirinde fikhî meselelerle ilgili yorumlarında bazen mezhebenden farklı görüşlere yer vermiştir. Sa'dî Çelebi ise onun mezhebine muhâlif olan yorumlarını tespit ederek bunları hâşiyesinde belirtmiştir. Örneğin; Beyzâvî, “ فَأَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ ” *Eğer size cevap veremiyorlarsa, bilin ki, o (Kur'an) Allah'ın ilmiyle indirilmiştir ve O'ndan başka hiçbir ilah yoktur. O halde, şimdi artık O'na teslim olacak mısınız?*⁴⁵⁴ âyetinin tefsirinde, söz konusu âyetteki, *feillem yestecîbû leküm* (فَأَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ) ifadesindeki muhâtap zamirinin çoğul

⁴⁵² Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 128b.

⁴⁵³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 129a.

⁴⁵⁴ Hûd, 11/14.

olarak gelmesinin iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi, Hz. Peygamber'e ta'zim için cemi' vezninde gelmiştir. İkincisi ise Hz. Peygamber'le birlikte müminler de müşriklere Kur'ân'dan benzeri on sûre getirmeleri konusunda meydan okumaktadırlar. Beyzâvî, ikinci sebebi temellendirmek maksadıyla şöyle bir açıklama yapmaktadır: “Çünkü Hz. Peygamber'e emredilen bir husus, o emrin yalnızca Hz. Peygamber'e ait olduğu sabit olmadıkça, bütün müminleri kapsamaktadır.”⁴⁵⁵

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi ise burada hâşiye düşerek, söz konusu Hz. Peygamber'e yapılan emrin ümmetini bağlayıp bağlamadığı hususunda fikhî mezhepler arasında ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Şöyle ki, Beyzâvî'nin de mensubu olduğu Şâfiî Mezhebine göre, Hz. Peygamber'e yapılan emir ümmetini bağlamamaktadır. Hanefî ve Hanbelî'lere göre ise Hz. Peygamber'e tahsis edildiği konusunda bir delil yoksa ümmetini de bağlamaktadır. Müellifimiz, bu izahatı yaptıktan sonra Kâdî Beyzâvî'nin bu konuda mezhebine muhalif olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁶

2. Kelâmî Yönü

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde kelâmî konularda tartışmasız bir Ehl-i Sünnet vurgusu hakimdir. O, birçok kelâmî meseleyi izah ederken “Ehl-i Sünnet'e göre”, “bize göre” ve benzeri ifadelerle itikadî olarak Ehl-i Sünnet'in görüşüne dikkat çekmektedir. Çoğunlukla da Mu'tezile mezhebinin fikirlerine eleştiriler yönelten Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde kullandığı üslûptan sıkı bir Ehl-i Sünnet savunucusu olduğu anlaşılmaktadır.

Örneğin; Hicr sûresinde, “قَالَ هَذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ” (Allah) şöyle buyurdu: “İşte bana varan dosdoğru yol budur.” âyetinin tefsirinde Beyzâvî, “Yüce Allah, bu âyetle sırât-ı müstakîm'in gerekliliklerini yerine getireni korumak benim üzerime haktır buyurmaktadır” sözleriyle âyeti tefsir etmektedir. Müellifimiz ise Beyzâvî'nin bu değerlendirmesinin yanlış anlaşılması için şöyle bir açıklama getirmektedir:

⁴⁵⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, s. 292.

⁴⁵⁶ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 42b.

“Ehl-i Sünnet’e göre bu âyette söz konusu olan hak olma hususu, “وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ = ...İnananlara yardım etmek üzerimize hak oldu.”⁴⁵⁷ âyetinde olduğu gibi teşbih ifade etmektedir. Yoksa Mu‘tezile’nin anladığı üzere “Aslah alellah”ın⁴⁵⁸ vacip olduğuna delalet etmemektedir.”⁴⁵⁹

Sa‘dî Çelebi yine aynı sûrenin 85. âyetinin tefsirinde Mu‘tezile’nin “Aslah alellah” fikrine atıf yaparak, bunun Ehl-i Sünnet’in görüşüne muhalif olduğunu söylemektedir. Çünkü onlara göre Allahü Teala, kullara en faydalı olanı değil, bilakis hikmetine en uygun olanı yaratmaktadır.⁴⁶⁰ Başka bir örnekte ise Sa‘dî Çelebi, Hz. Allah’ın kelâm sıfatı ile ilgili açıklamalar yapmaktadır. Şöyle ki, Beyzâvi Tâhâ sûresinin 12. âyetinin tefsirinde yer verdiği bir rivayete göre Allahü Teala, Hz. Mûsa’ya, *innî enellâhü* (إِنِّي أَنَا اللَّهُ) diye seslenince, İblîs ona, bu sesin Hz. Allah’ın değil de şeytanın sesi olduğu yönünde vesvese verdi. Ancak Hz. Mûsa, sesi bütün yönlerden ve bütün azalarıyla (benliğiyle) işittiği için Allah’tan geldiğini anlamıştır.⁴⁶¹

Sa‘dî Çelebi buraya hâşiye düşerek Sâ‘düddîn Teftâzânî’yi eleştirmektedir. Şöyle ki; Teftâzânî, *وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا*, = *Hani ona Tûr Dağı’nın sağ yamacından seslenmiş ve kendisiyle özel olarak konuşmak için onu (kendimize) yaklaştırmıştık.*⁴⁶² âyetinde söz konusu sesin, Hz. Musa’ya tek bir yönden geldiği konusunda sarih olduğu için, Hz. Allah’ın sesinin bütün yönlerden geldiği şeklindeki rivayetin doğru olmadığını söyleyerek reddetmektedir. Müellifimiz ise söz konusu âyetin, nidanın Tûr Dağı’nın sağ tarafından başladığına delalet ettiğini, sesin sağ taraftan başlayarak Hz. Musa’ya bütün yönlerden ulaşmış olmasının da muhtemel olduğunu ifade etmektedir.

⁴⁵⁷ Rûm 30/47.

⁴⁵⁸ Aslah alellah: Lügatta, en uygun, en yararışlı anlamındadır. Kelam terimi olarak anlamı; kullara ait bir fiili yaratırken veya dine dair bir hükmü emrederken, Hz. Allah’ı kendisi veya mahlûkat için olan bir maslahatın bu fiile veya emre icbâr ve ilzâm etmesidir. Bkz. Ebu’l-Hasen es-Seyyid eş-Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), trc. Arif Erkan, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü-Kitabu’t-Ta’rîfât*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997, s. 40.

⁴⁵⁹ Sa‘dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 69b.

⁴⁶⁰ Sa‘dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 70b.

⁴⁶¹ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzil ve esrâru’t-te’vîl*, s. 414.

⁴⁶² Meryem 19/52.

Ayrıca âyetteki *مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ* ifadesinin *وَنَادَيْنَاهُ* ifadesindeki mef'ul zamirinden hal olması da caizdir. Bu durumda ise sesin değil de Hz. Musa'nın Tûr Dağı'nın sağ tarafında olduğu anlamına gelmektedir.

Sa'dî Çelebi buna ilaveten, Ehl-i Sünnet alimlerinin çoğunun, Hz. Musa'nın Allahü Teala'nın kelim-1 nefisîsini işittiği görüşünü benimsediklerini, bundan dolayı da Hz. Musa'ya "kelîmullah" sıfatının verildiğini ifade etmişlerdir. Kelam-1 nefisînin ise bir cihete mahsus olmayacağı açık olduğundan onlar, âyetteki *مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ* ifadesini hâl olarak kabul etmişlerdir.⁴⁶³

Sa'dî Çelebi zaman zaman kelâmî konularda Beyzâvî'yi felsefe yapmakla eleştirmiş, kendisi bu tür konuları kelamcılarının görüşleri çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır.

Örneğin; Beyzâvî, Yûsuf sûresinin 5. âyetinin tefsirinde Hz. Yûsuf'un gördüğü rüya bağlamında, rüya ile ilgili bir takım yorumlar yapmaktadır. O rüyayı, hayalin ufkundan süzülen sûretin hiss-i müştereke gelmesi olarak tanımlamaktadır. Rüyaların bir kısmının sâdik rüya olduğunu ifade ettikten sonra sâdik rüyanın da ruhun, bedenin tedbirinden bir fırsat bulup melekût âlemiyle iletişime geçmesi sonucu meydana geldiğini söylemektedir. Çünkü ona göre, ruh ile melekût âlemi arasında birbirine uygunluk (tenâsüp) vardır. Bu iletişimde ruh, orada hasıl olan manalara uygun şeyleri tasavvur eder, şekillendirir. İnsanın hayali de ona uygun bir sûrette bunu hikaye eder ve hiss-i müştereke gönderir. Hiss-i müşterek bunu bir görüntü olarak müşahede etmektedir. Beyzâvî, bundan sonra eğer görülen şeyin mana ile şiddetli bir münasebeti varsa rüyanın tabire ihtiyacı olmayacağını, eğer münasebeti zayıfsa tabiri gerektireceğini ifade etmektedir.⁴⁶⁴

Sa'dî Çelebi de bu noktada bir hâşiye düşerek, Beyzâvî'yi bu düşüncelerini filozofların kâideleri üzerine temellendirdiğini için eleştirmekte ve rüya konusunda kelamcılarının görüşünün farklı olduğunu söylemektedir.

⁴⁶³ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 107a.

⁴⁶⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, s. 309.

Çelebi, burada gelebilecek muhtemel bir soruya da cevap vermektedir: Kelamcılara göre uyku, idrâke zıttır. Dolayısıyla rüya da boş hayallerden ibarettir. Böyle olunca nasıl oluyor da Hz. Yûsuf'un rüyası, Kitap ve Sünnet'in şهادetiyle sahih olabilir? şeklinde bir soru sorulabilir. Çelebi'ye göre buna verilecek cevap şudur: Kelamcıların söz konusu görüşlerine göre uyuyan bir kimsenin rüyasında tahayyül ettiği şeyler, gözle ve kulakla idrak edilen şeye nispetle batıl şeylerdir. Ancak bu tahayyülâtın hakikatte bazı şeylerin emâresi olmayacağı anlamına da gelmemektedir.⁴⁶⁵

3. İşârî/Tasavvufî Yönü

Kâdî Beyzâvî, hayatının son dönemlerinde kadılığı bırakıp tasavvufa meyletmiş, şeyhi Muhammed b. Muhammed el-Kütahtâî'nin sohbetlerine devam etmiştir. Hatta Beyzâvî'nin tefsirini el-Kütahtâî'nin işaretleriyle yazdığı rivayet edilmiştir. O, tefsirinde âyetlerin zâhirî manasını verdikten sonra çok az da olsa işârî tefsire dair açıklamalar da bulunmuştur.⁴⁶⁶ Bilindiği üzere, Sa'dî Çelebi de, Halvetiyye tarîkatının Ahmediyye⁴⁶⁷ koluna mensup tasavvuf ehli bir alimdir.⁴⁶⁸ O da hâşiyesinde işârî yoruma uzak durmamış, zaman zaman hâşiyeye düştüğü yerlerde işârî yorumlara yer vermiştir.

Örneğin; Nâs sûresinin sonunda, “burada dikkat çekilmesi gereken bir sır vardır” diyerek şunları söylemektedir: “Nâs sûresindeki harflerin sayısı tekrarsız

⁴⁶⁵ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 52a-52b.

⁴⁶⁶ Beyzâvî Tefsirinde işârî yorum için, Bkz. Celil Kiraz, “Beyzâvî Tefsirinde İşârî Yorumlar ve Muhtemel Kaynakları”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/I, 2009, s. 365-423.

⁴⁶⁷ Ahmediyye Tarîkatı: Ebû Abdillâh Sirâceddin Ömer b. Ekmeleddin el-Lahcî el-Halvetî (ö. 800/1397) tarafından Azerbaycan'da kurulan Halvetiye tarikatının daha çok “orta kolu” olarak bilinen bir koludur. Pîr-i sâni Yahya Şîrvânî'den sonra, Rûşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye ve Şemsiyye olarak dört ana kola ayrılan Halvetiye tarikatının dört ana şubesi bulunan koludur. Ahmediyye'nin kurucusu, Yiğitbaşı Velî Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî (ö. 910/1505) olup Manisa'nın Akhisar kazasına bağlı Marmara nâhiyesinde dünyaya gelmiştir. Yiğitbaşı Velî olarak bilinen bu zat, II. Bâyezid döneminde Şii-Batınî karakterli tarikatlarla Sünnî tarikatlar arasında anlaşmazlık çıkması üzerine tarafsız bir tasavvuf büyüğü olarak bu problemi halletmek için Padişah tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Bu meseleyi hallettikten sonra tekrar memleketi Manisa'ya dönmüş ve hizmetlerine burada devam etmiştir. Bu tarikat, Manisa'nın yanı sıra halifeleri vasıtasıyla daha çok İstanbul, Trakya ve Balkanlar'da yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Ahmet Ögke, *Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî-Yiğitbaşı Velî-Hayatu, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 36-45; Süleyman Uludağ, “Ahmed Şemseddin, Yiğitbaşı”, *DİA*, II, İstanbul: TDV, 1989, s. 135-136.

⁴⁶⁸ Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 21.

olarak yirmi ikidir. Fâtiha sûresinin harfleri de aynı şekilde yirmi ikidir. Bu iki sûre, aynı zamanda yirmi iki harfin on sekiz tanesinde müşterektir. Geriye kalan dört harften Fâtiha'da bulunanlar : ح, ط, ض, ve غ harfleridir. Nâs sûresinde bulunanlar ise : ج, خ, ش ve ف harfleridir. Bu sûrelerdeki harflerin sayısının, Kur'ân'ın nüzül senesine işaret etmesi uzak bir ihtimal değildir.⁴⁶⁹ Muhammed Hamdi Yazır da Sa'dî Çelebi'nin aktardığı bu bilgiyi teyit eder mâhiyette Âlûsî'den nakille 'bu harflerin sayısının nüzül senelerine işaret olduğunu söyleyenler olmuştur' dedikten sonra, Kur'ân'ın yirmi iki sene de nâzil olduğu şeklinde bir görüşün de olduğunu, ancak meşhur olanın yirmi üç sene olduğunu kaydetmiştir.⁴⁷⁰

4. Bilimsel ve Felsefi Yönü

Bilimsel tefsir, "Kur'ân metinlerinin yorumunda ilmî ıstılahları hâkim kılan ve muhtelif ilimleri ve felsefî görüşleri ondan çıkarmaya çalışan bir tefsirdir." şeklinde tanımlanmıştır.⁴⁷¹

Bilimsel tefsir, her ne kadar XIX. yüzyıl sonrasında yaygınlık kazansa da aslında çok daha önceki tarihlerde Kur'ân'ın bilimsel anlamda yorumlandığını söylemek mümkündür. İlmî tefsir ve fennî tefsir gibi isimlerle de anılan bu tefsir ekolünün başlangıcını İmam Gazzâlî (ö.505/1111)'ye kadar götürebiliriz. Çünkü o, bu konuya *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* isimli eserinde kısmen, *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde ise ayrıntılı olarak yer vermiştir.⁴⁷² Sa'dî Çelebi de hâşiyesinde Kur'ân âyetlerinin bilimsel tefsir metodu çerçevesinde yapılan yorumlarına uzak durmamış, bu konuda yeri geldikçe geçmiş ulemânın görüşlerinden tercih ettiklerine işaret etmiş, bazen de kendi yorumlarına yer vermiştir.

⁴⁶⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 294a.

⁴⁷⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993, VIII, s. 6429.

⁴⁷¹ Emin el-Hülî, *Tefsir ve Tefsir'de Edebî Tefsir Metodu*, çev. Mevlüt Güngör, Ankara: İslâmî Araştırmalar Dergisi, II/VI, 1988, s. 37-38; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-III, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005, s. 417.

⁴⁷² Ahmet Fethi Polat, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir (El Kitabı)*, ed. Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 214.

Örneğin; Ra‘d sûresinin 3. âyetinde Hz. Allah şöyle buyurmaktadır: “O, yeryüzünü yayıp genişleten, orada dağlar, nehirler meydana getiren, her türlü meyveden/bitkiden (erkekli-dişili) iki çift yaratan ve geceyi gündüze bürüyendir (gündüzü kısaltıp geceyi uzatandır). Şüphesiz bunlarda, düşünen bir toplum için (Allah’ın varlığını ve büyüklüğünü gösteren) deliller vardır.”⁴⁷³ Söz konusu bu âyetin tefsirinde Beyzâvî bilimsel tefsirle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

Müellifimiz ise âyetteki “Hz. Allah’ın yeryüzünü yaymasını” açıklarken, dünyanın düz mü yuvarlak mı olduğu hususundaki tartışmaya değinmekte ve İbn Atıyye ve İmam Râzî’nin görüşlerine yer vermektedir.

Buna göre söz konusu hususla ilgili olarak, İbn Atıyye el-Endülüsî, bu âyetten dünyanın yuvarlak değil de düz olduğu sonucunun çıktığını belirtmektedir. Ona göre, en azından âyetin zâhirinden anlaşılan budur.

İmam Râzî ise dünyanın yuvarlak olduğunun delillerle ispatlandığını ve bu âyetin de buna zıt olmadığını ifade etmektedir. Çünkü dünya çok büyük bir cisimdir. Bu kadar büyüklükte olan küreden her bir parça düz bir yüzey olarak görüldüğünden dolayı burada âyetin bilimsel verilere zıt olması gibi bir durumun söz konusu olmadığını belirtmektedir.⁴⁷⁴

Sa‘dî Çelebi, her ne kadar burada kendisi bir yorumda bulunmasa da meseleyi ele alış biçimine ve sözün bağlamına bakıldığında, onun İmam Râzî’nin yorumunu tercih ettiğini anlamaktayız.

Müfessirler, felsefî tefsirin mahiyeti konusunda, ‘efrâdını câmi ağyârını mani’ bir tanım yapamamışlardır. Böyle bir tanımın yapılamamasındaki iki etkenden birisi, felsefenin tanımı ve konusu hakkındaki tartışma ve ihtilaflardır. Bir diğer etken ise felsefe ve felsefî ilimler sisteminin tarihsel süreçte uğramış olduğu değişimdir.

⁴⁷³ Ra‘d 13/3.

⁴⁷⁴ Sa‘dî Çelebi, *el-Fevâidü’l-behiyye*, vr. 60a.

Tefsir tarihini konularına göre inceleyen eserlere bakıldığında, tefsir eserlerinin sınıflandırılmasının, önce müfessirlerin eğilimlerinin, ardından da tefsirlerin belirgin özelliklerinin dikkate alınarak yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımdan hareketle felsefi tefsiri, “İslâm felsefecilerinin, Kur’ân’ın sûre ve âyetleri hakkında yapmış oldukları yorumlar ve açıklamalardır.” şeklinde tanımlamak mümkündür.⁴⁷⁵

Bu bağlamda Şeyhülislâm Sa’dî Çelebi de âyetleri yorumlarken filozofların konu ile ilgili açıklamalarına yer vermekte ve onların yorumları ile ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ancak dikkat çeken en önemli husus, müellifimizin bu hususta yapmış olduğu değerlendirmelerin tamamı, filozofların söylediklerini tenkit ve ret kabilindedir. Örneğin; Kâdî Beyzâvî, “*Sonra şöyle dedi: Ey oğullarım! (Şehre) hepiniz tek bir kapıdan girmeyin; (dikkat çekmeyecek şekilde) her biriniz farklı kapılardan girin. Bununla beraber (eğer başınıza yine de bir hal gelirse, bilin ki) Allah’a karşı sizin için elimden bir şey gelmez. Çünkü hüküm yalnızca Allah’a aittir. Ben yalnız O’na güvendim. Ve tevekkül edenler de yalnızca O’na güvensinler!*”⁴⁷⁶ âyetinin tefsirinde göz değmesine (nazar) işaret etmektedir. Zira, ona göre nefsin bir çok etkisi vardır, göz değmesi de bunlardan bir tanesidir.⁴⁷⁷ Müellifimiz de tam bu nokta da hâşiye düşmekte, filozofların sözlerinden uzunca bir alıntı yaparak onların görüşlerini aktardıktan sonra meseleyi değerlendirmektedir. O, sözlerine öncelikle Kâdî Beyzâvî’yi tenkit ederek başlamakta ve onun, “nefis için bir çok etki vardır, göz değmesi de bunlardan birisidir.” şeklindeki sözünü felsefi kaideler üzerine bina ettiğini ileri sürmektedir. Çünkü filozoflara göre bir şeyin başka bir şeye etkisi, yalnızca dört keyfiyet olan sıcaklık (harâret), soğukluk (bürûdet), nemlilik (rutûbet) ve kuruluk (yübûset)’tan biri ile olmamaktadır. Etki, tamamen psikolojik (nefsânî) de olabilmektedir.

⁴⁷⁵Mesut Okumuş, “Felsefi Tefsir Bağlamında İbni Sînâ’nın Kur’ân Sûre ve Ayetlerine Yaklaşımları”, Ankara: *Diyanet İlmî Dergi*, L, I, s. 158.

⁴⁷⁶Yûsuf 12/67.

⁴⁷⁷Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, s. 319.

Örneğin; geniş olmayan bir cisim, yere konulduğunda insan onun üzerinde yürüyebildiği halde, aynı cisim yüksek iki duvarın arasına konulduğunda düşmekten korktuğu için onun üzerinde yürüyememektedir. Yine insan kendisine birisinin zarar verdiğini gördüğünde sinirlenmekte ve vücudunu ateş sarmaktadır. Dolayısıyla bu örneklerden yola çıktığımızda bazı kişilerin de karşılardaki insanlara etkisinin mümkün olduğu sonucu çıkmaktadır. Bunun olması için de insanın söz konusu etki edeceği şeyi görmesi ve ona şaşırmasının yeterli olduğu yorumunu yapmaktadır.⁴⁷⁸

Sa'dî Çelebi ise bundan sonra şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Ehl-i Sünnet'e göre gözün gerçekte herhangi bir tesiri söz konusu değildir. Ancak Hz. Allah'ın ilâhî âdeti gereği, bazı insanlar bir şeyi görüp şaşırıldıklarında onda değişiklik meydana gelebilmektedir. Söz konusu bu değişikliği meydana getiren hakîkî fâil ise yalnızca Allah'tır."⁴⁷⁹

⁴⁷⁸ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 56a.

⁴⁷⁹ Sa'dî Çelebi, *el-Fevâidü'l-behiyye*, vr. 56a-56b.

SONUÇ

Şeyhülislâm Sa'dî Çelebi, Osmanlı'nın hemen her alanda zirvede bulunduğu bir dönemde yaşamış, yazmış olduğu eserlerle meşhur olmasa da İstanbul Kadılığı görevini yürütürken gösterdiği dürüstlüğü, eğitim ve öğretimdeki azmiyle dönemin iz bırakanları arasında yer almıştır.

Müellifimiz, Fatih Sultan Mehmed'in Candaroğulları Beyliği'nden Kastamonu ve civarını fethettiği 1460 yılından kısa bir zaman sonra, babası İshâ Çelebi ile birlikte İstanbul'a göç etmiştir. Çelebi, ilk eğitimini Aksaray Murat Paşa Camii'ne imam olarak tayin edilen babasından almış, muhtelif alimlerden ilim tahsil ettikten sonra mülâzemet dönemini de Mevlânâ Muhyiddîn Mehmed Samsûnî'nin yanında tamamlamıştır.

Müdürlük hayatına Başcı İbrahim Medresesinde başlayan Sa'dî Efendi, sırasıyla Edirne Taşlık Medresesi, Üsküdar Vezir Mahmud Paşa Medresesi, Bursa Sultâniye Medresesi ve İstanbul Sahn-ı Semân Medreselerinde görev yapmıştır. Semâniye Medresesinde görevliyken Mevleviyet kadılıklarının en yükseği ve taht kadılıklarının son merhalesi olan İstanbul Kadılığı'na tayin edilmiştir. Fazilet ve dürüstlüğe son derece dikkat edilerek atama yapılan bu makamda, yaklaşık 10 yıl gibi uzun bir süre görevine devam etmiştir. Halk ile yakınlaşmalarını önlemek için genellikle kadıların bir seneliğine atanıp azledildikleri bir dönemde, onun en yüksek kadılık makamı olan İstanbul Kadılığı'nda on sene görev yapmış olması son derece önemlidir. Sa'dî Çelebi, İstanbul Kadılığı'ndan azledilip Semâniye Medreselerinden birinde müdürlük görevini yürütürken, Şeyhülislâm İbn Kemal Paşa'nın vefatı üzerine şeyhülislâmlık makamına tayin edilmiştir. Vefat tarihine kadar yaklaşık 5 yıl bu görevini sürdürmüştür. 2 Şevval 945/21 Şubat 1539 tarihinde vefat eden Sa'dî Çelebi, Eyüp Sultan Kabristanlığı'na defnedilmiştir.

Sa'dî Çelebi'nin eserleri ise genel itibariyle okuduğu ve okuttuğu kitaplara yazmış olduğu hâşiye türü eserlerdir. Bunlar arasında en meşhur olanı, tezimizin de konusu olan Kâdî Beyzâvî tefsiri üzerine kaleme aldığı *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eseridir.

Bu eserin, başta Türkiye olmak üzere Mısır, Irak, Suriye, Tunus, İspanya, Almanya, Rusya ve Amerika kütüphanelerinde el yazma nüshalarının bulunduğu tespit edilmiştir. Diğer önemli bir eseri ise *Hidâye* kitabına Bâbertî'nin yazdığı *Înâye* şerhine yazmış olduğu hâşiyesidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin tek matbu eseri budur.

Bunların dışında Çelebi'nin çeşitli konulara dair kaleme aldığı bir çok risâlesi bulunmaktadır. Gerek Kâdî Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyesi, gerekse diğer risâlelerinin tamamı Türkiye ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde el yazması halinde bulunmaktadır. Sa'dî Çelebi'nin birçok risâlesinin, içeriği aynı olmasına rağmen farklı isimlerle kütüphane kataloglarına kaydedildiği tespit edilmiştir. Ayrıca birçok risâle, kütüphane kataloglarına sehven Sa'dî Çelebi'nin adına kaydedilmiştir. Bunların hangi eserler ve kimlere ait olduğu tezin ilgili bölümlerinde delilleriyle birlikte gösterilmiştir.

Sa'dî Çelebi'nin *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eseri, ulema arasında en itibar gören ve istifade edilen eseri olmuştur. Çelebi'nin bu eseri, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-tevîl* isimli tefsirine yazılmış olan onlarca hâşiye içerisinde tam olanlardan bir tanesidir. Öncelikle müellifimiz eserini, yıllarca okuttuğu tefsir derslerinden elde ettiği bir birikimin ürünü olarak hayatının son zamanında kaleme almıştır. Çelebi, istifade ettiği kaynakları objektif bir şekilde hâşiyesinde belirtmeye gayret göstermiştir. Hâşiyenin kaynak açısından da oldukça zengin olduğunu söyleyebiliriz.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin üslûp açısından en dikkat çeken yönü Beyzâvî tefsirindeki bazı meseleleri, öğrencileriyle yaptığı tefsir derslerinde, onların sorduğu sualler ve kendisinin bu suallere verdiği cevaplar üzerinden açıklamış olmasıdır. Sa'dî Çelebi, hâşiyesinde öncelikle Beyzâvî tefsirinin lafız olarak anlaşılması için gayret göstermiş ve bu bağlamda tefsirdeki garip kelimeler, terimler ve özel isimlerle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.

Çelebi, nüshalar arasındaki farklılara da temas etmiş, diğer tefsirlere müracaat ederek doğru ibareyi tespit konusunda gayret sarfetmiştir. Beyzâvî'nin ne demek istediği ve ne demek istemediği konusunda da açıklamalarda bulunan müellifimiz, Beyzâvî'nin herhangi bir kaynak zikretmeden açıklamada bulunduğu yerlerde, onun sözlerinin hangi rivayete veya kaideye istinad ettiklerini de tespit etmiştir.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin en bariz özelliklerinden birisi de *Envâru't-tenzîl*'de geçen hadisleri tahric etmesidir. Çelebi, Beyzâvî'nin sûrelerin faziletine dair zikrettiği hadisler başta olmak üzere bu konuda oldukça titiz davranmış, rivayetlerin sahihini sahih olmayanından ayırmaya çalışmış, tefsirde geçen diğer hadislerin tahricine de zaman zaman yer vermiştir.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde yer yer Beyzâvî'den bağımsız olarak âyetlere yönelik yorumlarda bulunduğu görülmektedir. O, bu gibi yerlerde açıklamaya "Kavlühü Teala" ifadesiyle başlayarak söz konusu yorumun kendisine ait olduğuna işaret etmiştir. Müellifimiz, Kâdî Beyzâvî'yi bazı hususlarda eleştirmekle birlikte bu hususta mutedil olduğu söylenebilir. Onu genellikle tefsirinde itizâli fikre yer vermekle eleştirmiş, zaman zaman da fikhî noktadan ve Arap dili açısından tenkit etmiştir.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesine Kur'ân ilimleri açısından bakıldığında mekkî-medenî ve esbâb-ı nüzûl konularında oldukça geniş bir bilgiye yer verdiği görülmektedir. O, sûrelerin nüzûl yeri ile ilgili hâşiyesinde farklı rivayetleri toplamış, bazen de bu husustaki kendi kanaatini belirtmektedir. Hâşiyede, i'câzü'l-Kur'ân, fezâilü'l-Kur'ân ve havassûl-Kur'ân konularıyla ilgili bilgilere de rastlamak mümkündür. Kur'ân'ı tefsir etme yöntemi açısından bakıldığında onun birçok âyeti tefsir ederken sık sık başka âyetlere atıf yaptığı görülmektedir. Bu konuda yer yer Beyzâvî'yi diğer âyetleri hesaba katmadan yorum yaptığı için eleştirmektedir.

Çelebi, hâşiyesinde Sünnet, Sahâbe kavli ve Tâbiûn kavline de az olmakla birlikte müracaat etmektedir. Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinde kelâmî açıdan sıkı bir Ehl-i sünnet vurgusu hakimdir. Zemahşerî'den alıntı yaparken i'tizâlî fikirlere yer verdiğini söyleyerek Beyzâvî'yi bu noktada eleştirdiği görülmektedir. Ancak Çelebi, Arap dili ve belâgat noktasında ise Zemahşerî'nin görüşlerini tercih etmiş, onun eleştirisini yapan Ebû Hayyân'a karşı Zemahşerî'nin görüşlerini savunmuştur.

Fıkhî açıdan Sa'dî Çelebi öncelikle Şâfîî olan Beyzâvî'nin ne demek istediğini açıklamaya çalışmış, akabinde konuyla ilgili Hanefî Mezhebi'nin görüşüne yer vermiştir. Gerek müderrisen fıkıh ile ilgili eserleri okutması ve gerekse şeyhülislâmlık yapmasının doğal bir sonucu olarak fıkıhla ilgili hâşiyede geniş bir malzeme bulmak mümkündür. Onun fikhî yönünün incelenmesi bizce ayrı bir akademik çalışmayı gerekli kılmaktadır.

Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesinin matbu bir nüshasının olmaması hâşiyeyi incelerken birden çok nüshaya bakmamızı zorunlu kılmıştır. Yine daha erken dönemdeki şerh-hâşiyeye türü çalışmalarının büyük çoğunluğunun yazma halinde bulunması ve üzerine akademik bir çalışmanın yapılmamış olması eserin hâşiyeye literatürü içerisindeki önemini tespitini de zorlaştırmıştır.

Söz konusu hâşiyeye, Çelebi'nin tefsirle ilgili tespitlerini, tenkitlerini, nakillerini ve mülâhazalarını içermekle birlikte Kâdî Beyzâvî tefsirindeki müşkil yerlerin tamamını çözme amacı taşımamaktadır. Son olarak Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi üzerine kaleme alınan ta'liklerin de incelenmesi söz konusu eserin eksik yönlerini, üzerine yapılan itiraz ve tenkitleri görmek açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmî Toplantı-, 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, 167-194.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el- Müsned, I-L*, tahk. Şu‘ayb el-Arnâvut-Adil Mürşit, Beyrut: Müessesü’r-risâle, 1416/1995.
- Akakuş, Recep, “Şeyhu’l-İslam Sa’dî Çelebi ve Dâru’l-Kurrâsı”, Ankara: *Diyanet Dergisi (Dînî-İlmî-Edebî Dergi)*, XXV/2 (1989), 95-108.
- Akgündüz, Murat, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Aksoy, Hasan, “Tarihî Bir Belge ve Türk İslâm Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 1997, c. II, sy. II, 7-19.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Anay, Harun, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, *Dergâh*, VII, sy. 76, 1996, 12-13.
- el-Antâkî, Mahmûd b. Abdullah, *Alâka*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Aruçi, Muhammed, “Sûdî Bosnevî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2009, XLII, 466.
- Atâî, Nev‘îzâde Atâullah b. Yahya (ö. 1045/1635), *Hadâiku’l-hakâik fî tekmileti’ş-Şekâik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1409/1989.
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Mollâ Fenârî”, *DİA*, XXX, İstanbul: TDV, 2005, 245-247.
- Aydemir, Abdullah, “Fezâilü’l-Kurân”, *DİA*, XII, İstanbul: TDV, 1995, 532-534.
- Baltacı, Cahit, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.

- Başkan, Yahya, “Fatih Sultan Mehmed döneminde Karaman Bölgesinden İstanbul’a Nakledilen Nüfus”, İstanbul: *Tarih Dergisi*, sy. 55 (2012/1), 2013, 126-127.
- Bedir, Murteza, “Vikâyetü’r-Rivâye”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2013, XLIII, 106-108.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, Beyrut: Dâru’l-Cîl, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü’l-Müfessirin I-II*, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- el-Bikâî, Ebû’l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer, *Nazmü’d-dürer fî tenâsübi’l-ây ve’s-süver*, thk. Abdurrâzık Gâlib el-Mehdî, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1415/1995, I-VIII,
- Birişik, Abdülhamit, “İ’râbü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul: TDV, 2000, XXII, 376.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*, E. J. Brill, Leiden, 1949.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. Muğîre el-Cû’fi, (ö. 256/870), *el-Câmiu’s-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Beyrut: Dâru Tavkî’n-necât, 2001, I-II.
- Bursalı, Mehmed Tahir b. Rıfât, (ö. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333/1914, I-III.
- Canpolat Taşcı, Hülya, “Türkçe Edebî Şerhlerde Amaç ve Yöntemler”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IX: Metnin Hâlleri: Osmanlı’da telif, tercüme ve şerh*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Cündioğlu, Düccane, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ –Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, *İslâmiyât*, c. II, sy. 4, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997., *Tefsir Tarihi*, Ankara: Fecr Yayınları, 5. Baskı, 2010.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh tâcü’l-lüga ve sihâhi’l-arabiyye*, I-VII, tahk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, Beyrut: Dâru’l-ilm li’l-Melâyin, 1404/1984.

- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif (ö. 816/1413), terc. Arif Erkan, *Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü-Kitabu't-Ta'rîfât*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Demir, Ziya, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, İstanbul: Ensar, 2007.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
-, "Fezâilü'l-Kurân", *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.
- Dartma, Bahattin, "Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'ân Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, Beyrut: Dâru Kitâbi'l-Arabî, 1997, I-IV.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344), *el-Bahru'l-muhît*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1990, I-VIII.
- Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî (ö. 982/1574), "*Vakfiyye-i dâru'l-kurrâ li'l-molla Sa'dî*", Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 943, vr. 28b-36b.
- el-Fihrisü's-sâmil li't-türâsi'l-arabiyyi'l-islâmiyyi'l-mahtûta: Ulûmu'l-Kur'ân/mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmihî*, Amman: Mecmaü'l-Melikî li-buhûsi'l-hadâratî'l-İslâmiyye/Müessesetu âli'l-beyt, I, 1989, I-IX.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *İslâm Hukuku Tarihi*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2006.
- Elmalı, Hüseyin, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XVI, 399-402.
- Erkocaaslan, Recep, "Benî Mustalik Gazvesi Esnasında Ortaya Çıkan Nifak Hareketleri ve İfk Olayı", *Diyanet İlmî Dergi*, LI/1, 129-158.
- el-Esterâbâdî, Radiyyüddîn, *Şerhu'l-Kâfiye*, haz. Yusuf Hasan Ömer, Bingazi: Kar Yûnus Üniversitesi Yayınları, 1996, I-IV.

- Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî Seyahatnâmesi, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, I. Kitap, 1996.
- Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleceğin Değişimi*, çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbaçoğlu, Ankara: Ankara Okulu, 2002.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kub, *el-Kâmûsi'l-muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1426/2005.
- Görmez, Mehmet, "Tahrîc", *DİA*, İstanbul: TDV, 2010, XXXIX, 419-420.
- Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları*, Ankara: Kayıhan Yayınları, 1990.
- Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemün şâmilün li-esmâi'l-kütubi'l-meşrûha fi't-türâsi'l-islâmî ve beyânü şürûhîhâ*, Ebûzabî: el-Mecmaü's-Sekafî, 1427/2006, I-III.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, "Berâat-i İstihlâl", *DİA*, İstanbul: TDV, 1992, V, 470.
- Has, Şükrü Selim, "Halebî, İbrahim b. Muhammed", *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XV, 231-232.
- Hindî, Alâüddîn Ali b. Hüsâmiddîn el-Müttakî, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekkâ, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401/1981, I-XVI.
- el-Hûlî, Emin, *Tefsir ve Tefsir'de Edebî Tefsir Metodu*, çev. Mevlüt Güngör, Ankara: *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, II/VI, 1988.
- İbn Abdülber en-Nemerî (463/1071), *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, IV, Beyrut: 1992.
- İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzelî b. Abdilkâdir b. Muhammed (ö. 1284/1868), *Mûcizü'l-belâga*, Tunus: el-Matbaatü't-Tûnusiyye, ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî ed-Dimaşkî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavut, Mahmud Arnavut, Dimaşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1414/1993, I-X.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî (ö. 354/965), *Sahîh-ı İbn Hibbân*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993, I-XVIII.

- İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-eârib*, thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Ali Hamdullah, Beyrut: Dâru'l-fikr, 8. Baskı, 1985.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamid es-Sivâsî el-İskenderî, *Şerhu Fethi'l-kadîr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1424/2003, I-X.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer ed-Dımaşkî, Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri, çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, XVI.
- İpşirli, Mehmet, "Çelebi", *DİA*, İstanbul: TDV, 1993, VIII, 259.
-, "Mülâzemet", *DİA*, Ankara: TDV, 2006, XXXI, 537-539.
-, "Müderri", *DİA*, İstanbul: TDV, XXXI, s. 468-470.
-, "Şeyhülislâm", *DİA*, Ankara: TDV, 2010, XXXIX, 91-96.
- İpşirli, Mehmet-Ziya Demir, "Sâdî Çelebi", *DİA*, Ankara: TDV, 2008, XXXV, 404-405.
- İsmail Paşa, İbn M. Emin b. Mir Selim el-Babanî el-Bağdadî (ö. 1920), *Hedyyetü'l-Arifin, I-II*, İstanbul: MEB, 1951.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim, I-II*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kallek, Cengiz, "Ukiyye", *DİA*, İstanbul: TDV, 2012, XLII, 67-70.
- Kandemir, M. Yaşar, "İbnü'l-İrâki", *DİA*, İstanbul: TDV, XXI, 2000, 90-92.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz "Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not"*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2011.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1413/1992, I-II.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ ve Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I-IV.
- Kiraz, Celil, "Beyzâvî Tefsirinde İşârî Yorumlar ve Muhtemel Kaynakları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, XVIII/ 1, 365-423.
-, "Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, XV/1, 319-367.
- Komisyon, *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Ankara: TDV, 2008.

- Köroğlu, Mehmet, *Nizamiye Medreslerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), Celal Bayar Üniversitesi, SBE, s. 61.
- Latîfî (ö. 990/1582), *Latîfî Tezkiresi*, nşr. Mustafa İsen, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdihalim es-Sihâlevî (ö. 1886), *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Mısır: Matbaatü's-saâde, 1324.
- Maden, Şükrü, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi-Şeyhüislam Sa'dî Çelebi'nin(ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013, 57-89.
-, *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beyzâvî Örneği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013.
- el-Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Fâtıma Yûsuf el-Haymî, Beyrut: Müessetü'r-risâle, 1425/2004, I-V.
- Mecdî, Mehmed Efendi el-Edirnevî (ö. 999/1591), *Hadâiku'ş-şakâik: Tercüme ve Zeyl-i Şekâik-i numâniyye*, haz. Abdülkâdir Özcan, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1409/1989.
- Molla Câmî, Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 898/1492), *el-Fevâ'idü'z-ziyâiyye (Molla Câmî)*, İstanbul: Salâh Bilici Kitabevi Yayınları, ts.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Eserler Terminolojisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-'âlem*, haz. Ali Rıza Karabulut-Ahmet Turan Karabulut, Kayseri: Mektebe yayınları, ts, I-VII.
- Muratoğlu, M. Skon, *Görsel Sağlık Ansiklopedisi*, V, İstanbul: Görsel Yayınlar, 1982.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1374/1955, I-V.
- Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin (ö. 1202/1788), *Devhatü'l-Meşayih: Şeyhülislâm Biyografileri*, yy., ts.
- Okumuş, Mesut, "Felsefî Tefsir Bağlamında İbni Sînâ'nın Kur'ân Sûre ve Ayetlerine Yaklaşımları", Ankara: *Diyanet İlmî Dergi*, L, I, 157-194.
- Ortaylı, İlber, "Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", Ankara: *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXX, 1968.
-, "Kadı-Osmanlı Devletinde Kadı-", *DİA*, Ankara: TDV, 2001, XXIV, 69-73.
- Ögke, Ahmet, *Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî –Yiğitbaşı Velî- Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Özel, Mustafa, "Molla Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)*, ed. Mehmet Ali Kapar, Konya: Damla Ofset, 2009, XIII, 149-156.
-, "Molla Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı Vakfiyesi (II)", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)* ed. Mehmet Ali Kapar, Konya: Damla Ofset, 2010, XV, 237-252.
- Peçevi, İbrahim Efendi (ö. 1050/1649), *Peçevi Tarihi, I-II*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Polat, Ahmet Fethi, "Dirâyet Ağırlıklı Tefsirler", *Tefsir (El Kitabı)*, ed. Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Sa'dî Çelebi b. İsâ b. Emirhan el-Kastamonî (ö. 945/1539), *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Süleymaniye, nr. 168.
-, *Risâle fi'l-Bey' min kitâbi'l-buyû'*, Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp., nr. 4475.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nîsâbûrî (ö. 427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. İmam Ebû Muhammed b. Âşur, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 1422/2002, I-X.

- Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsîre Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Suluoğlu, M. Hanefî, *Kadıızâde Erzurumî ve Kâşif-u Hâli'l-Mevtâ ve'l-Berzah Adlı Risâlesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize, 2010.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2010.
-*Câmi'u'l-ehâdis*, Beyrut: Daru'l-fikr, 1414/1994, I-XXI.
- Süreyya, Mehmed, *Sicilli-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, haz. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995, I-IV.
- Şemseddin Sâmî (ö. 1904), *Kâmûsü'l-a'lâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1311/1894, I-VI.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, thk. Şu'ayb Arnavut, Beyrut: Müessesü'r-risâle, 1415/1994, I-XVI.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1405/1984.
- et-Taftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn (ö. 792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, nşr. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh: Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1388/1968, I-V.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi-Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâşiye" *DİA*, İstanbul: TDV, 1997, XVI, s. 419-422.
- Turgut, Ali, *Tefsir Usulü ve Kaynakları*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1991.

- Uludağ, Süleyman, “Ahmed Şemseddin, Yiğitbaşı”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1989, II, 135-136.
- Unan, Fahri, “Mevleviyet”, *DİA*, Ankara: TDV, 2004, XXIX, 467-468.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
-, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949, I-VI.
- Yazıcıoğlu, Mehmet Sait, “Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri”, Osmanlı: Bilim, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, VIII, 185.
- Yesûî, Luvîs Ma'lûf (ö. 1947), *el-Müncid fi'l-lügati ve'l-a'lâm*, Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 2008.
- Yılmaz, Mehmet Faik, “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver”, *DİA*, Ankara: TDV, 2006, XXXI, 569-571.
- Yılmaz, Muhammet, *Muhammed Ebû Zehre ve Kur'ân Tefsirindeki Yöntemi*, İstanbul: Seda Ozalit, 2011.
- Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, İstanbul: TDV, 1992, VI, 100-103.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (ö. 1977), *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005, I-III.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Muhammed (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîye, 1424/2003, I-IV.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1428/2007, I-IV.
- Zirikli, Hayreddin, *A'lâm (Kâmûsu Terâcim)*, 10. Baskı, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 1996, I-IX.

EKLER

EK 1: Sa'dî Çelebi'nin Babası İsâ Çelebi'nin Görev Yaptığı Aksaray Murad Paşa Camii

EK 2: Sa'dî Çelebi'nin Fatih'te Yaptırdığı Dârülkurrâ

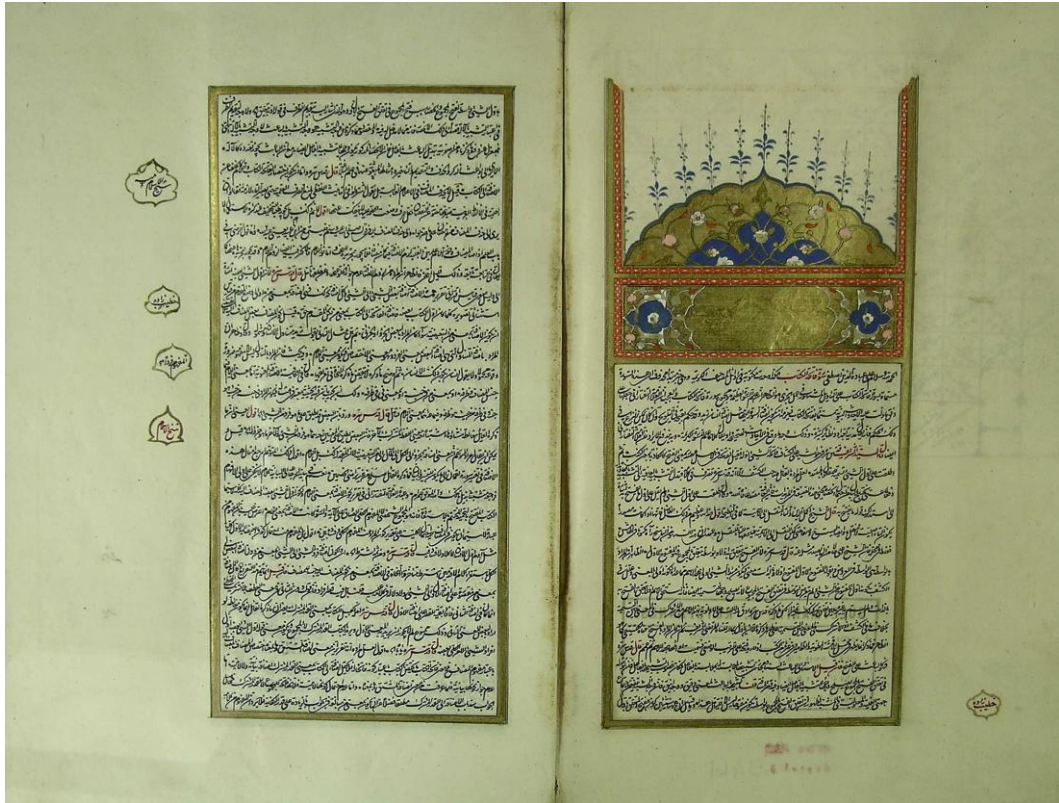

Dârülkurrânın giriş kapısı (Bahçesinden çekilmiş bir görüntü)

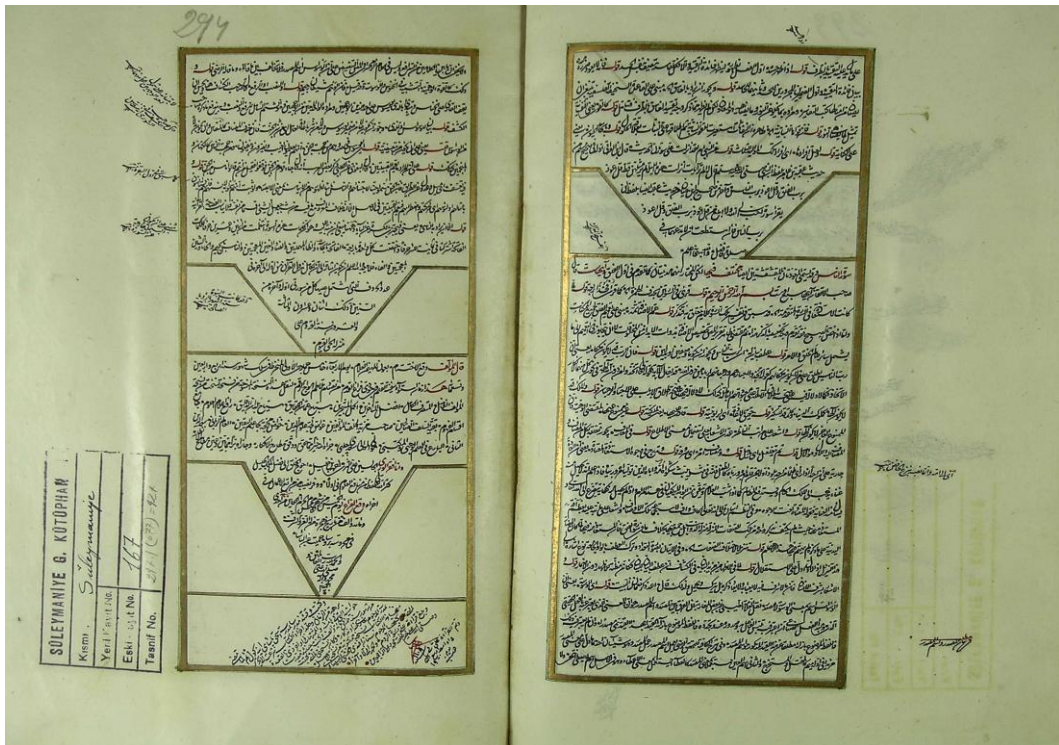

Dârülkurrânın Cümle Kapısının üzerindeki mermer levha

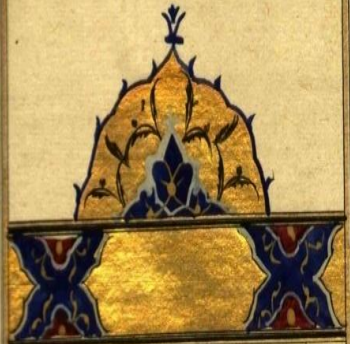
EK 3: Sa'dî Çelebi'nin Kâdî Beyzâvî Hâşiyesinin Yazma Nüshalarından Örnekler

Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 168, vr. 1b-2a.

Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 168, vr. 293b-294a, Ferağ Kaydı, İstinsah Tarihi: 1101/1689.

سورة هود هذا قول الجمهور عن ابن عباس رضي الله عنهما مكية كلها
 قوله فلعلك تارك لآية وقال مقاتل مكية الآية قوله فلعلك تارك الآية قوله اوله
 به نزلت في ابن سلام وصحابه وقولان للسنان بذهبن السنان نزلت في جهنم
 القار **قوله** متناه وضرب المراد بالكاتب السورة لقول القارئ **قوله** او يحطها سوطا يكون
 المراد بالآيات آيات القرآن والثابت بان المراد معاني آيات هذه السورة مذكورة في
 سورة تكوير **قوله** وقري في فضلت ابن كثير في رواية بفتحين خفيفة **قوله** او نزلت
 وقيل انفصلت بصدرت قاله الله ثم انفصلت العير **قوله** وفي التناوت في الحكم اي
 في اربعة اوت وانت خبره بانه الاحمل تقصلا على الترتيب بما جاء به في قوله **قوله**
 او الترتيب في الاخبار اما ان يترد الترتيب في الترتيب بما اذا يقال بوجود الترتيب باعتبار
 اشتراط الترتيب لاول وانتهاء الثاني **قوله** اوصلة لا حكمت او فصلت الا في اطر من ذهب
 الكورين والثاني في طر من ذهب البصرين على ما هو المشهور من ذهب الطائفتين في
 الشعار الا في اطر من ذهب التنازع **قوله** وهو تقدير الاحكام فالحكم ينبغي ان يكون بمعنى
 الحكم **قوله** لان لا يصدر واو وصلت ان بالذي او بالمضارع المنقذ وانما فصلت **قوله**
 وقيل ان مفسر تورود مع احتساجه الى الاصل وان كان في معنى القياس القوم مع ان
 وان **قوله** من الله ثم انا حاسن من نيز وبشر اي كاشا من جهة توير وبشر او متعلقين
 اي انذركم من عذاب ان كفرتم واشتمكم بنيران ان آنتم **قوله** نيز وبشر مقدم التذير
 لان التوبيخ **قوله** عطف على ان لا تصدوا سواء كان ههنا ونهيا **قوله** ثم توصلوا الى الطور
 الذمهم بل وعقد له وضو انه وهو يدخل كل الى الاله على المطلوب اليه الانتهاء
قوله بالتوبة اي بالرجوع فان قيل كيف يظهر وجه ترتيب توبوا على ما عطف عليه ثم التوبة
 على الترتيب لما دل على ان الله جعله انه جعل توبوا على ارضه فوصلوا الى المطلوب وجعل
 كلمة ثم توبة للمازول والوصول الى المطر بل حتى من الرجوع الى الطريق الذي تبت على طلب العفة
 فانه هو الحاصل على الرجوع وبمعنى ان شاء الله توب في قصة هود وجوز ان يكون قوله
 توصلوا الى الاشارة الى ما ان حاصل العفة وان ذلك هو الاولي ويجوز ان يراد بالتوبة اخلا
 والاستقامة عليها كما اشار اليه العلامة الزمخشري **قوله** فان العرج من طريق الحق لا يدا

قال مقاتل
 نسج
 هو الا هم
 قوله لله التوبع

له من رجوع ليصل الى المطر **قوله** استغفر واسم الشرا اي اطلبوا غفره **قوله** ثم توبوا الى الله
 اي ارجعوا فاعلموا كلمة ثم على ايصالها الى الله على الترتيب الزماني **قوله** ويجوز ان يكون
 لتفاوت مراتب الامم فان بين التوبع وهي القطع العبد اليه الحكمة وبين طلب العفة
 يونا بعيدا كما ذكره الرضي **قوله** ثم يمتنع التوبع بمعنى يمتنع حصول التوبع شفعا للشيء
 ويمتنع التوبع والتمتع ويناسب ما ذكره المصنف من العنين الاول والاول والثاني **قوله**
 متناه مصدر جار على الفعل ومفعوله لان قوله استغفرا توبوا **قوله** يمتنع في المصنف
 ودعه فان قيل كيف يكون في المصنف في قوله استغفرا توبوا **قوله** يمتنع في المصنف
 يعني المؤمن وجبته الكافر وقال ايضا استغفرا توبوا لان الله في الاصل قال استغفرا
 لا ساقا فان دعه المؤمن يطيب عينه ويحمله في الله ثم وفي قوله ويحمله القريب
 اليه بعبارة ضامة والسرور ويحمله واسمه عن غيره الله تعالى قال الله ثم ومن يتوب الى
 الله فهو حسبه ولو كان حسبا بالاضافة الى المصنف من نعم الاخر **قوله** اوله يمتنع عطف
 على يمتنع والمراد بالاجل المسمى **قوله** الا لا يراق ولا يخالج الا اعمار **قوله**
 وان كانت متعلقة بالاعمال على تعاقب الارزاق بالاعمال من مثل قوله صلى الله عليه وسلم
 صلوا الى ربكم زواجا **قوله** كذا ما ساءه بالاضافة الى كل احد من حيث عليه الله تعالى
 بما يريد في العزم القرب **قوله** فلا تغير فلا ثبت تعدد الاجل **قوله** عزاء فاضل على
 هذا يعود ضمير الضمير الى كل واحد من اجزاء الكلام والمراد بالفضل هو الفضل
 به ثم بعبارة من التواب **قوله** في الدنيا لا اوتى قبل تقدم الجزاء بينهما الترتيب وترتيبها
 ترتيب ترتيب على الاستغفار التمتع التائب الحسن في الدنيا كما قال فقلت استغفرا ربكم الله
 كان غفارا رسلا السماء عليهم مدارا الاية وترتيب التوبة ابناء الفضل في الاخرة
 وما سبق كجواب لما وقع جوابا له لان الاستغفار من الذنوب اوله والاربع الى الله تع
 فناسب ان يترتب عليه حل الدنيا والتوبة في الدنيا والمطلوب في التوبة من النار ترجع اليه
 مع الارزاق فناسب ان يترتب عليه الاخرة **قوله** وان توبوا الى الله فاعلموا ان الله
 يتوبوا الى ربهم **قوله** يوم القيمة ووصف كبير النعم من الالهوا كما وصفه بالفضل **قوله** وقول
 ان توبوا الى الله فاعلموا ان الله يتوبوا الى ربهم **قوله** وهو مشاوعن الغياض لان الصدور من غير
 ضرب قياسه ان يجمع بجمع العين **قوله** وقول توبوا الى ربكم فاعلموا ان الله يتوبوا الى ربهم
 بالتوا والياء عطف اول الصدور والجماع وتوبوا الى ربكم فاعلموا ان الله يتوبوا الى ربهم
 على وزن جعل العشب رطب ويا بسوة وقول القاموس التوبى الكسر بسبب الخشيش الذي يزرع
 بفضة عطف على هذا فقوله الم او طاعة صودره الشئ لا يدايم از ظاهره انما عطف
 لفي الرب اكثر اليقين كذا الاكثر الاضغنة **قوله** وتبين من الشان كما يباين
 الفرية على اصله التناك كما ذكرنا في الاصل لانتفاء السالكين بالكره فان قلت هرة وقيل
 اصله فشنون فشنون فادع فصار فشنون فاستقل الكسرة على الالف فقلت هرة

شعناج
 توبع
 امر بان يتباه
 استغفرا

Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 23, vr. 69b-70a (Hûd Süresi Başı)

ÖZET

Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve el-Fevâidül-behiyye: Hâşiye 'ala tefsiri'l-Beyzâvî Adlı Eserinin Tahlili

Bu çalışmada, Kânûnî Sultan Süleyman dönemi şeyhülislâmlarından Sa'dullah Sa'dî Çelebi el-Kastamonî (ö. 945/1539)'nin hayatı, eserleri ve Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* isimli eserine yazdığı, *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye 'alâ tefsir'l-Beyzâvî* adlı eseri incelenmektedir. İlk bölümde, Sa'dî Çelebi'nin eğitim hayatı, bulunduğu görevler ve çoğu el yazması halinde bulunan eserleri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise Sa'dî Çelebi'nin hâşiyesi, öncelikle hâşiye yöntemi açısından incelenerek, müellifin tefsire hangi yönlerden açıklama getirdiği tahlil edilmiştir. Son bölümde de müellifin Kur'ân ilimleri ile ilgili fikirleri ve tefsirde takip ettiği usûl ve yöntemler tesbit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, Hâşiye, Beyzâvî, Envâru't-tenzîl, Şeyhülislâm, Sa'dî, Çelebi, Kastamonî.

ABSTRACT

Sheikh al Islam Sa‘dî Çelebi and Analysis of His work named el-Fevâidül-behiyye: Hâşiye ‘ala tefsîri’l-Beyzâvî

In this research, the life and works of Sa‘dullah Sa‘dî Çelebi el-Kastamonî who was one of the sheikal-islam of Suleiman the Magnificent era, and *el-Fevâidü’l-behiyye: Hâşiye ‘alâ tefsir’l-Beyzâvî* was written by him on Beyzâvî’s work called *Envâru’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl* were studied. In this study, it was given detailed information about his education life, tasks that he took and his works which are mostly manuscript. Firstly, the hashiya of Sâdî Çelebi was analyzed expressions of tafsir(commentary) from which aspects accounted for hashiya in terms of hashiya methods. Then, it was studied on opinions of author with related to Quran Sciences and the procedure that he used for tafsir (commentary) and the methods.

Key Words: Quran, Commentary, Tafsir, Hashiya, Baidawi, Anwar al-Tanzil, Sheikh al Islam, Sa‘di, Celebi, Kastamoni.

ÖZGEÇMİŞ

Ersin Çelik, 1988 yılında Kastamonu'nun Bozkurt ilçesine bağlı Ambarcılar Köyü'nde doğdu. İlköğretimini Bozkurt Merkez İlköğretim Okulu'nda tamamladı. Lise'yi dışarıdan bitirdi. 2012 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra aynı fakültede yüksek lisans eğitimine başladı. 2013 yılında Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesine Tefsir alanında Araştırma Görevlisi olarak atanan Çelik, halen aynı fakültede görevine devam etmektedir.